Magyar Tudomány

TUDÁS ÉS SZABADSÁG
vendégszerkesztő: Ludassy Mária

Migránsok Magyarországon

A klímaváltozás lehetséges hatásai

Az álom nyelvészeti kutatása

2016·4

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata. Alapítás éve: 1840
177. évfolyam – 2016/4. szám

Főszerkesztő:
Csányi Vilmos

Felelős szerkesztő:
Elek László

Olvasószerkesztő:
Majoros Klára, Seleanu Magdaléna

Lapterv, tipográfia:
Makovecz Benjamin

Szerkesztőbizottság:
Bencze Gyula, Bozó László, Császár Ákos,
Hamza Gábor, Ludassy Mária, Solymosi Frigyes,
Spät András, Szegedy-Maszák Mihály, Vámos Tibor

A lapot készítették:
Gimes Júlia, Halmos Tamás, Holló Virág, Matskási István, Perecz László,
Sipos Júlia, Szabados László, F. Tóth Tibor, Zimmermann Judit

Szerkesztőség:
1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: (+36-1)4116-253
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság, Postacím: 1900 Budapest.
Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél.
Megrendelhető: e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu • telefonon: 06-80/444-444

Előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft
Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Inferno Reklám Kft.
Felelős vezető: Farkas Dóra
Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Tudás és szabadság
Vendégszerkesztő: Ludassy Mária
Ludassy Mária: Bevezető 386
Steiger Kornél: Az antik filozófus belső szabadsága 387
Borbély Gábor: A filozófia szabadsága és az egyetemi autonómia a középkorban 392
Boros Gábor: Vallás, politika és a filozofálás szabadsága – esettanulmány a 17. századból ... 403
Vajda Mihály: A fakultások vitája 410
Erdélyi Ágnes: A tanítás mint hivatás.
Kísérlet egy megíratlan Weber-tanulmány rekonstrukciójára 417
Schwendtner Tibor: Egyetemi autonómia *versus* német küldetés.
Megjegyzések Heidegger '33–34-es egyetempolitikai tevékenységéhez 425
Krokovay Zsolt: A tudomány szabadsága és a társadalmi szerződés gondolata 432

Tanulmány
Kereszty Éva Margit – Julesz Máté: Migránsok Magyarországon –
néhány jogi és közegészségügyi megfontolás 438
Surányi Dezső: A klímaváltozás lehetséges hatásai: új gyümölcsfajok a termesztésben 452
Koncz Katalin: A mainstream nőpolitika zsákutca?! 461
Trócsányi Zoltán: Hogyan tegyük láthatóvá a láthatatlant? 478
Balázs Géza: Az álom nyelvészeti kutatása 488

Tudós fórum
Kitüntetések 499

Kitekintés *(Gimes Júlia)* 504

Könyvszemle *(Sipos Júlia)*
Gyógyítók egészsége *(Csörsz Ilona)* 508

Tudás és szabadság

BEVEZETŐ

Ludassy Mária
a filozófiai tudományok doktora, egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet
ludassy.maria@btk.elte.hu

2015. október elején ezzel a címmel tartotta évnyitó konferenciáját az ELTE BTK Filozófia Intézete. Itt hangzott el az a kilenc előadás, mely a *Magyar Tudomány* részére íródott: a filozófiai/filozófusi szabadság kétezerötszáz éves történetétől a középkorban kibontakozó (persze korlátos) egyetemi autonómia eszméjén keresztül az újkor egyre inkább öntudatra ébredő tudományos függetlenség gondolataig és ennek látványos szétzúzásáig a modern totalitarisztikus államokban – ezek voltak az előadások témái. A görög szabadságfogalmat Steiger Kornél elemezte: a sztoikusok belső, külső javaktól és rosszaktól független filozófiai szabadságeszménye máig kísérti a filozófusokat, ahogy ennek Hannah Arendt-féle kritikája is, amely a *vita activa*, a politikai szerepvállalás ideálját hirdeti a modern republikanizmus szellemében. A középkori *universitas* XIII. századi vitáit, elő- és utóvédharcait mutatta be Borbély Gábor, akit Boros Gábor követett Spinoza professzori állással való megkísértésének és az események történelmi kontextusának elemzésével. Én azt szerettem volna megmutatni, hogy a felvilágosult abszolutizmus és az abszolút hatalmú népszuverenitás minden középkori kiváltságnál nagyobb veszélyt jelentett a tudományos intézmények szabadságára (ez a szöveg már megjelent a *Magyar Tudomány* 2016. februári számában). Kant öröksége a haszonelvű kalkulációtól is megszabadított racionalitásfogalom Vajda Mihálynak a Fakultások vitájáról szóló elemzésében. Erdélyi Ágnes Weber-tanulmánya immár a XX. század kontextusában mutatja be a hagyományos klerikális szabadságkorlátozás kiegészülését pártpolitikai lojalitásszempontok érvényesülésével. Aminek legismertebb példája Heidegger Schwendtner Tibor által elemzett rektori tevékenysége a német népszellem szolgálatában – ami persze, mégiscsak jelentős filozófusról lévén szó, nem lehetett elég rossz a náci birodalom számára (ahogy Lukács György sem tudott teljesen hozzáhülyülni a kötelező dialektikus materializmushoz). Hogy ne legyen teljesen kilátástalan a kép, a tudományos szabadság és a szerződéselmélet összefüggéseire világított rá Krokovay Zsolt előadása, mely egyúttal a tematikus számunk zárótanulmánya.

Kulcsszavak: *filozófia, filozófiatörténet, tudás, szabadság, egyetemi és akadémiai autonómia, totalitárius ideológiák*

AZ ANTIK FILOZÓFUS BELSŐ SZABADSÁGA

Steiger Kornél
professor emeritus,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet
scornelius45@gmail.com

Az antikvitásban a filozófiai iskolák nem „jogi személyként" felfogható, autonómiával rendelkező intézmények, hanem egy-egy mester irányítása alatt álló műhelyek, ezért akadémiai szabadságon (vagyis a tudás, a gondolkodás szabadságán) az ókori iskolák esetében egyszerűen a gondolkodó ember gondolkodásának a szabadságát értjük. Miben áll ez a szabadság? Egyáltalán: mit jelent a szabadság az antikvitásban?

Homérosznál két alkalommal fordul elő a „szabadság" (eleutheria) kifejezés, az *Iliász* 6. énekében, ahol Hektór elbúcsúzik Andromakhétól. Ha elesik a város – mondja feleségének a hős – akkor téged

egy ércpáncélos akháj tovahurcol
s könnyed omol, s a szabadság napját
elveszi tőled (455)

Ám a háborúnak remélhetőleg szerencsés vége lesz,

…ha megadja a nagy Zeusz,
hogy palotánkban az elnemenyésző
égilakóknak
állítsuk föl már a szabadság borkeverőjét
(528)

azaz hálaáldozatot mutassunk be megszabadulásunkért. Mint látjuk, itt a „szabadság" kifejezésnek két jelentésével találkozunk: az egyik a személyes szabadság (mint a szolgasorssal ellentétes állapot), a másik a polisz szabadsága (mint a leigázottsággal, és végső soron a pusztulással ellentétes állapot). A görög kultúra poszthomérikus korszakában a szónak sokáig kizárólag ez a két jelentése van forgalomban. Hérodotosznál és Thuküdidésznél találkozunk velük.

A változás Platónnál figyelhető meg. Az *Állam* első könyvében az öreg Kephalosz meséli Szókratésznak a következőt:

Egyszer a jelenlétemben kérdezte meg valaki Szophoklészt, a költőt: „Hogy állsz a szerelmi örömökkel, Szophoklész? Tudnál-e még asszonyt szeretni?„Ne is mondd! – felelte. – Olyan boldog vagyok, hogy megszabadultam ettől, mintha egy dühöngő, gorombа zsarnoktól menekültem volna meg." Akkor is azt gondoltam, hogy igaza van, és most sem kevésbé gondolom így. Mert az öregkor – legalábbis ilyesmiben – teljes békét és szabadságot biztosít; ha a testi vágyak elcsitulnak, és hevességük megszűnt, feltétlenül bekövetkezik az, amit Szophoklész mondott: egész sereg őrült kényurtól menekülünk meg. (*Állam,* 329 c–d)

Itt a „szabadság" egy belső állapotnak a neve, amely ellentétben áll az ugyancsak a bensőnkben lakozó irracionális pathoszok által való leigázottságunk állapotával. Hason-

ló gondolattal találkozunk a *Phaidónban,* abban a gondolatmenetben, amikor Szókratész arról beszél, hogy bizakodva várhatja a testi halált – azaz a test és a lélek szétválását – az az ember, aki már földi életében is mellőzte a testi élvezeteket.

Ezek miatt kell hát bizakodnia a maga lelkét illetően az olyan embernek, aki életében a másféle örömöket, azokat, amelyek a testtel meg annak ékesítésével kapcsolatosak, hagyta, menjenek áldással, hiszen idegenek tőle és – mint gondolta – csak bajok okozói, hanem azok után törekedett, amik a tanulmányokkal kapcsolatosak és a lelket ékesítik, nem idegen díszekkel, hanem a hozzá illőkkel, mértékletességgel, igazságossággal, szabadsággal meg igazsággal, és így várta Hádész országába az indulást, melyre készen áll, bármilyen végzet hívja is. (*Phaidón,* 114 d–115 a)

Ez a gondolat annyiban haladja meg az *Állam* első könyvében előadottakat, hogy itt a szabadság már nemcsak hogy a személyiség belső állapota, de szervesen összefügg a *teória* művelésével. Tudás és szabadság – valamint erény és igazság is – egy tőről fakad. De mi az a tudás, amely ikerhajtása a szabadságnak? Erre a kérdésre az *Állam* hetedik könyvében kapjuk meg a választ, ahol Szókratész arról győzi meg beszélgetőtársait, hogy a helyesen művelt aritmetika, sík- és térgeometria, valamint a zene és a csillagászat – egyszóval a matematika, amelyet Platón *a* tudománnyal azonosít – voltaképpen nem egyéb, mint propedeutika a dialektikához (522 d–533 c). Ez teljesen egybehangzik a *Theaitétosznak* azzal a számunkra meglepően fogalmazott szókratészi kérdésével, hogy vajon vannak-e Kürénében jelenleg olyan ifjak, akik kellő figyelemmel foglalkoznak „a geometriával, vagy a filozófia más ágával" (*peri geometrian é tina allén philoszophian* 144 d). Egész pontosan fogalmazva tehát a platóni gondolat az, hogy *a filozófia, a belső szabadság, az erény és az igazság összefüggenek és kölcsönösen feltételezik egymást.*

Az olvasóban persze fölmerülhet a kérdés: vajon nem afféle patetikus szóvirág-e Platón részéről ez az állítás? Hiszen egy dialektikai kérdés elemzéséhez – mondhatnánk –, amilyenek például a szókratikus dialógusokban olvasható definíciós kísérletek (Mi a bátorság, a mértéktartás, mi a szép stb.), éles elmére és érveléstechnikai jártasságra van szükség, de mi köze van ennek a belső szabadsághoz és az erényhez? Nos, annyiban van hozzá köze, hogy a dialektikai kérdések elemzése az antik filozófiában soha nem öncélú tevékenység, hanem az önismeret megszerzésének, és a helyes cselekvésre való felkészülésnek az eszköze. Platón *Lakhész* című dialógusának egyik szereplője, Nikiasz így jellemzi Szókratész dialektikai vizsgálódásait:

> *Úgy látom, nem tudod, hogy aki Szókratész szavainak közelébe jut, mintegy a vele társalgók családjába, az beszélgetésre kényszerül. S bármiről kezdtek is beszélgetni, Szókratész vezeti őt, körbe-körbe, és nem hagyhatja abba a beszélgetést, míg el nem jutott odáig, hogy számot ad önmagáról: arról, hogy hogyan él most és hogyan élt azelőtt.* (187 e)

Ennek az elfogulatlan számadásnak az elvégzéséhez van szükség a belső szabadságra, és ugyanakkor ez a számadás az, amely növeli az elemző szabadságát. Kérdés, mitől kell az embernek megszabadulnia, hogy megteremtse magában az elemzéshez szükséges szabadságot. Nemcsak a testi pathoszok zsarnoki uralmától kell szabaddá tennie magát, hanem azokat a civilizatórikus beidegzettségeket és előítéleteket is felül kell vizsgálnia, meg kell tisztítania, illetve alkalom adtán el kell vetnie, amelyek korábban a mindennapi élete orientációs pontjait jelentették. Szókratész

beszélgetőtársainak rá kell ébredniük arra, hogy az állampolgári életformát és együttműködést szabályozó erényeknek az a fogalma, amelyet neveltetésüknél fogva eddigi életükben érvényesnek és megkérdőjelezhetetlennek tartottak, nem állja ki a dialektikai vizsgálatot.

Ez a szemlélet azonban a filozófust és a poliszt elkerülhetetlenül szembefordítja egymással.

Amikor a *filozófust* említem, akkor elsődlegesen Szókratészra gondolok mint a szabadságfilozófia időben legkorábbi paradigmatikus alakjára. Pontosabban fogalmazva, két Szókratész-portré jön itt szóba: a platóni szókratikus dialógusoknak cáfolatok *(elenkhosz)* segítségével érvelő filozófusáé, és a sztoikus Szókratész-legendárium főhőséé. Ez utóbbit elsősorban Epiktétosz *Beszélgetéseiből* ismerjük. De értékes anyagot találunk ennek a témának a tanulmányozásához a cinikus filozófia testimoniumaiban: Diogenész Laertiosz életrajzgyűjteményének hatodik könyvében (Antiszthenész, Diogenész, Monimosz, thébai Kratész, Métroklész, Hipparkhia, Menipposz, Menedémosz élete), valamint az epiktétoszi *Beszélgetések* harmadik könyvének 22. diatribéjében, amely véleményem szerint a legfontosabb forrásunk a cinikus morálfilozófiát illetően. Végül pedig a téma kutatójának szemügyre kell vennie a három hellenisztikus iskola tanítását is.

Amikor a poliszról beszélek, amellyel a filozófus szembefordul, akkor egyrészt a városállam polgárainak közvéleményére gondolok, másrészt az állami intézményekre, amelyek elrendelnek dolgokat, szankcionálnak, és hierarchikus rendbe szerveződve működnek. Mind a közvélemény, mind az intézményekben működő tisztségviselők kara döbbenten – és esetenként idegenkedve – fogja figyelni a filozófus megnyilvánulásait, aki egyrészt szembeszegül a közvéleménnyel, másrészt, ha kénytelen állami megbízatásnak eleget tenni, diszfunkcionálisan működik. Így járt el Szókratész, amikor választott bíróként nem szavazta meg az arginuszai tengeri csata hadvezéreinek halálos ítéletét, és amikor nem tartóztatta le a szalamiszi Leónt.

Honnan eredezteti a filozófus a maga szabadságát? A belső szabadság eredete analóg a politikai szabadságéval. Politikai szabadsággal három okból rendelkezhet a polgár, illetve a polisz. Az első az, ha az ember őshonos *(autokhthón)* a hazájában, és azért szabad, mert természettől fogva már az ősei sem voltak soha senkinek a szolgái vagy alattvalói. Az athéniak eredetmondájának ez nagyon fontos eleme (Thuküdidész, 2.36; Platón, *Menexenosz* 237 b). Szabaddá válhat továbbá az ember úgy, hogy az uralkodó megajándékozza a szabadsággal. A platóni *Törvények* tájékoztatása szerint (III. 694 b) a perzsa előkelők így lettek szabadok. Végül szabaddá válhat a polisz úgy, hogy egy hadvezér felszabadítja az eddigi külső vagy belső politikai-katonai elnyomás alól, ahogy Themisztoklész Szalamisznál felszabadította Athént a perzsa nyomás alól (Kr. e. 480), vagy, ahogy Thraszübulosz megszabadította a várost a Harmincak uralmától (Kr. e. 403). A belső szabadság esetében ugyanezzel a három motívummal találkozunk, ám ezek a motívumok itt nem diszjunktív kapcsolatban állnak egymással, hanem együttesen vannak jelen. Ezt az együttes jelenlétet Epiktétosz tanításán mutatom be. A belső szabadság minden embernek természettől fogva részül jutott. Ez megfelel az autokhthón szabadság politikai állapotának. Ám azért születtünk természettől fogva szabadnak, mert Zeusz így alkotta meg az embert. Mivel ő a mindenség szuverén uralkodója, másként is határozhatott volna. Ez az ural-

kodó ajándékozta politikai szabadság fogalmának felel meg. A legérdekesebb a harmadik motívum. Az ember gyermekkorában nem tud élni a szabadsággal – tanítja a sztoikus –, mert értelme még nem fejlődött ki. Fölserdülve pedig kezdetben rosszul él vele, miután még nem tudja helyesen kezelni a képzeteit, és így részint kontrollálhatatlan emóciók lesznek rajta úrrá, részint az olyan, a közfelfogás szentesítette látszatjavaknak veti utána magát, amilyen a gazdagság, a hatalom és az üres hírnév. Vannak emberek, akik aztán egész életüket a pathoszok rabságában és a látszatjavak hajszolásával töltik, azaz szabadságukat végleg elveszítve szolgáivá válnak szenvedélyeiknek és látszatjavaiknak. Ezért a fiatal embernek, ha erkölcsileg jó emberré akar válni, egy filozófus mesterhez kell csatlakoznia, aki lelkének edzőjeként és orvosaként törekvéseit és késztetéseit – mintegy hadvezér módjára – felszabadítja a pathoszok és a látszatjavak elnyomása alól.

Mi a belső szabadság tartalma? Hallgassuk meg Epiktétoszt!

De mit mond Zeusz? – „Epiktétosz, ha lehetséges lett volna, testedet és mindazt, ami a birtokodban van, szabadnak és akadályozhatatlannak alkottam volna. Csakhogy ne feledd ám, hogy ez a test nem a tiéd, hanem ügyesen összegyúrt sár. Mivel ezt nem tehettem meg, ezért adtunk neked egy részt a magunk természetéből: a késztetésnek és az elutasításnak, a törekvésnek és a hárításnak, egyszóval a képzetek kezelésének készségét. Ha gondot fordítasz rá és ebbe helyezed bele a dolgaidat, semmi sem fog akadályozni, lebéklyózni, nem siratsz meg, nem kárhoztatsz és nem hízelegsz körül senkit. (*Beszélgetések* 1.1.10–12)

A belső szabadság tartalma tehát nem más, mint képzeteink kezelésének akadályozhatatlansága. Ez azért akadályozhatatlan természettől fogva, mert képzeteimhez, gondolataimhoz kizárólag nekem magamnak van közvetlen hozzáférésem.

Mit ért Epiktétosz „képzeten" és „a képzetek kezelésén"? Ha valami történik velem, akkor erről a történésről az elmémben kialakul egy képzet (impresszió, reprezentáció). Ám képzeteink általában nem maradnak meg a maguk eredeti, fenomenális tisztaságukban, hanem tüstént kontaminálódnak valamilyen érzelemmel. Mondok egy példát. Megpályázok egy kutatói ösztöndíjat, és értesítenek róla, hogy nem kaptam meg. Ebben az esetben a fenomenális képzet, amelyet a hír ébreszt bennem, nyelvi propozíció formájában úgy fest, hogy „Nem kaptam meg az ösztöndíjat". Csakhogy ez a fenomenális képzet tüstént felébreszti bennem a csalódottság érzését, és amikor a „Nem kaptam meg az ösztöndíjat" képzet tudatosul bennem, azaz beépül azoknak a képzeteknek a készletébe, amelyekből az életem narratíváját komponálom, már eleve abban a formában épül be, hogy „Csalódott vagyok, hogy nem kaptam meg az ösztöndíjat". Ez a csalódottság aztán vérmérsékletemnek megfelelően további érzelmeket generálhat bennem: kétségbeesést, heves indulatot azok iránt, akiket okolok a történtekért stb. Amikor pedig beépítem a viselkedésembe a történésről kialakult képzetet, és cselekedni kezdek – a viselkedésünk és a cselekvéseink nem mások, mint reakciók a külső történésekről kialakult képzeteinkre – akkor már nem a fenomenálisan tiszta képzetre reagálok, hanem az érzelemmel kontaminált impresszióra.

A képzeteim filozófiailag helyes kezelése azt jelenti, hogy megtanulom világosan elválasztani egymástól a fenomenálisan tiszta képzetet és a vele kontaminálódott érzelmet, tisztázom magamban, hogy ez az érzelem eredetileg nem a képzet része, hanem az én kontribúcióm. Továbbá megvizsgálom, hogy ez az érzelem vajon helyes-e és hasznos-e, vagy helytelen és káros – káros lehet például azért, mert esetleg bénítóan hat a további viselkedésemre. Képzeteim helyes kezeléséhez továbbá az is hozzátartozik, hogy ha ezeket az önkéntelenül felébredő érzelmeimet helytelennek és károsnak érzem, akkor semlegesíteni tudom őket. Epiktétosznak van egy igen frivol és kedves példája erre (*Beszélgetések* 1.28.12–13). Amikor Parisz megszökteti Helenét, akkor az, ami történt, önmagában véve (mintegy fenomenális képzetként) nem volt más, mint hogy ezek ketten elmentek Spártából. Az már Menelaosz érzelmi kontaminációja, hogy itt olyan világraszóló botrányról van szó, amely vért kíván. Ezzel az erővel – mondja Epiktétosz – Menelaoszban az a képzet is kialakulhatott volna, hogy egy ilyen asszonytól megszabadulni kész nyereség, és akkor nem lett volna szükség az egész trójai háborúra.

Mármost vegyük észre, hogy a fenyegetés, az emberek manipulatív irányításának és befolyásolásának ez a fontos eszköze, amelyet többé-kevésbé minden hatalom alkalmaz a neki alávetettekkel szemben, pontosan ezen a lelki mechanizmuson, a fenomenális képzet és az érzelem kontaminálódásának a mechanizmusán alapul. A fenyegetés azáltal éri el célját, hogy olyan képzetet ültet a megfenyegetett ember lelkébe, amely félelmet ébreszt benne. A megfenyegetett embert nem a fenyegetés tárgyának puszta képzete, hanem a hatására ébredt érzelem bénítja le, és teszi manipulálhatóvá.

Tekintettel arra, hogy a képzetek helyes kezelésén alapuló belső szabadság többé-kevésbé ellenállóképessé teszi a lelket a megfélemlítéssel szemben, magától értetődik, hogy egy adott politikai hatalom annál ellenségesebben viszonyul a filozófiához, minél inkább szereti alkalmazni a megfélemlítést az uralma alatt állók irányításának eszközeként.

Ez a sztoikus elmélet Domitianus császár korában nyerte el végső megfogalmazását. Domitianus volt az, aki Kr. u. 94-ben az összes filozófust kiűzte Itáliából. De miután az európai filozófia az antik filozófia örököse, és a hatalom gyakorlásának technikája szintén a görög-római forrásokból táplálkozik, joggal mondhatjuk, hogy a filozófus és a hatalom hagyományos konfliktusát ugyancsak örökségül kaptuk.

Kulcsszavak: *képzet és érzelem összefonódása, képzeteink helyes kezelése, önismeret, morálisan helyes cselekvés, autonómia, a filozófus és a hatalom konfliktusa*

IRODALOM

Epiktétosz *Összes Művei*. (2014) (Fordította Steiger Kornél) Gondolat, Budapest
Hérodotosz (1989): *A görög – perzsa háború.* (Fordította Muraközy Gyula) Európa, Budapest
Homérosz (1960): *Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények.* (Fordította Devecseri Gábor) Magyar Helikon, Budapest
Platón (2014): *Állam*. (Fordította Steiger Kornél) Atlantisz, Budapest
Platón (2000): *Ión, Menexenosz*. (Fordította Ritoók Zsigmond, Kövendi Dénes) Atlantisz, Budapest
Platón (2003): *Nagyobbik Hippiász, Kisebbik Hippiász, Lakhész, Lüszisz*. (Fordította Mészáros Tamás, Steiger Kornél) Atlantisz, Budapest
Platón: *Phaidón*. (Fordította Máté András) (kéziratban)
Platón (2001): *Theaitétosz*. (Fordította Bárány István) Atlantisz, Budapest
Platón (2008): *Törvények*. (Fordította Kövendi Dénes, Bolonyai Gábor) Atlantisz, Budapest
Thuküdidész (1985): *A peoponnészoszi háború*. (Fordította Muraközy Gyula) Európa, Budapest

A FILOZÓFIA SZABADSÁGA ÉS AZ EGYETEMI AUTONÓMIA A KÖZÉPKORBAN

Borbély Gábor

a filozófiai tudomány kandidátusa, egyetemi docens,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet
gabriel.borbely@gmail.com

A középkor intézményei nem támogatták a filozófia és a tudományok szabad művelését. Mégis, vagy éppen ezért, érdemes megvizsgálni a következő kérdéseket. Megjelent-e a filozófia szabad művelésének igénye és gyakorlata a középkorban? Ha megjelent, akkor mi volt a viszonya azokhoz a szabadságokhoz, amelyekkel az egyetemi testület és a tagjai rendelkeztek? Milyen természetű korlátai voltak a filozófia szabadságának?

A tanulmányban elsősorban 13. századi példákra fogok hivatkozni. A 13. század a középkori skolasztika reprezentatív időszaka az institucionális struktúrák és az ezek keretei között jellemző viselkedésminták tekintetében. A filozófia művelésének legfontosabb helyszínévé az egyetem válik ebben az időben, és ekkor lát napvilágot számos híres, a filozófusokat érintő elítélő határozat. Ez utóbbiak elemzése elengedhetetlen a filozófia szabad művelését szűkítő vagy ellehetetlenítő korlátozások vizsgálatához.

Mindenekelőtt meg kell mondanunk, mit értünk a filozófia szabadsága alatt. Úgy gondolom, ehhez megfelelő, bár szokatlan kiindulópont lehet az, amit David Hume a *Tanulmány az emberi értelemről* tizenegyedik fejezetében *(A különleges gondviselésről és a túlvilági életről)* a kérdésről mond. Hume itt a 'szabadság' és a 'türelem' fogalmaira hivatkozva a középkori és az antik filozófiát állítja szembe egymással. A szóban forgó fejezet párbeszéd. Hume beszélgetőpartnere egy meg nem nevezett barátja, aki „kedveli a szkeptikus paradoxonokat".

„Beszélgetésünk azzal kezdődött, – írja Hume – hogy ámulatomnak adtam kifejezést a filozófia különleges szerencséje miatt. E tudomány, amelynek, egyéb kiváltságokon kívül, mindenekelőtt teljes szabadságra van szüksége, s elsősorban a nézetek és érvek szabad harcának köszönheti kivirágzását, szerencséjére épp a szabadságnak és türelemnek korában és országában született, s még legszélsőségesebb elveit [most extravagant principles] sem verte soha béklyóba semmilyen hit, meggyőződés vagy büntető törvény [creeds, confessions, or penal statutes]. Mert kivéve Prótagorasz számkivetését és Szókratész halálát, amely utóbbi részben más indítékokból fakadt, az ókori történelemben alig-alig találunk példát arra az álszent vakbuzgóságra, amely korunkban olyannyira elburjánzott." (Hume, 1995, 126.)

A beszélgetőpartner egyetért azzal, hogy a filozófiának teljes szabadságra van szüksége, azzal azonban már nem, hogy az ókori filozófiát követő korokban a filozófia ártatlan lett volna a szabadságának elvesztésében.

„A konok vakbuzgóság [pertinacious bigotry], amit a filozófiára végzetes dologként felpanaszolsz, tulajdonképpen a filozófia ivadéka, amely a babonával szövetkezve teljesen elkülönítette magát szülője érdekeitől, s annak legmegrögzöttebb ellenségévé és üldözőjévé vált." (Hume, 1995, 127.)

A „szkeptikus paradoxonokat kedvelő" beszélgetőpartner ezzel a megjegyzéssel – ironikus módon – magának Hume-nak az álláspontját képviseli a párbeszédbeli Hume-imágóval szemben. David Hume ugyanis a kereszténységet[1] filozófiai vallásnak tartotta, és ezen az alapon élesen megkülönböztette egyéb vallásoktól.

„A teljesen barbár és műveletlen korokban születő vallások többnyire hagyományos mesékből és történetekből állnak, melyek felekezetenként változhatnak ugyan, de egymással mégsem ellentétesek; s még ha ellentétesek is, saját felekezetének hagyományait különösebb okoskodás vagy vita nélkül mindenki követheti. Minthogy azonban a kereszténység keletkezésekor a filozófia igen elterjedt volt, az új felekezet tanítói arra kényszerültek, hogy spekulatív elvek rendszerét dolgozzák ki; hittételeiket lehetőleg rendszerezzék, magyarázzák, kommentálják, cáfolják és szubtilis érvekkel, illetve tudományos módszerekkel védjék. Amikor a keresztény vallás új részekre és eretnek áramlatokra szakadt, akkor ez serkentette a vitakészséget, s e készség segítette a papokat a becsapott követőik között kölcsönös gyűlöletet és ellenszenvet szító politikájukban."(Hume, 1992, 70.)

A középkori filozófia ismert ábrázolása jelenik meg az idézett szövegekben. A *Tanulmány* Hume-imágója szerint az antikvitást követően a vallás a filozófiát hosszú évszázadokra szolgasorba taszította. Hume maga (és a *Tanulmányban* az álláspontját képviselő filozófus) ezt nem vonja kétségbe. Azt állítja azonban, hogy az a filozófia, amely „a kereszténység keletkezésekor" „igen elterjedt volt", belső struktúrájánál fogva alkalmasnak bizonyult arra, hogy vallási-hatalmi szükségleteket szolgáljon ki. Következésképpen maga sem ártatlan abban, hogy elveszítette a szabadságát. Sőt, a filozófia ivadéka a filozófia ellen fordult: a katolikus vallással szövetkezve „elkülönítette magát szülője érdekeitől, s annak legmegrögzöttebb ellenségévé és üldözőjévé vált."

Hume nem fordít időt sem a kereszténység keletkezésekor elterjedt filozófiai áramlatoknak, sem pedig az ezekből később kialakuló filozófiának szellemtörténeti azonosítására. *A pártokról – általában* leírásában mindenesetre a skolasztikus filozófia és teológia karikatúrájára ismerhetünk. Az arisztoteliánus skolasztika fontos – bár vélhetően nem az egyedüli – összetevője annak a „régi filozófiának", amely a *Tanulmány* érvelésének elsődleges célpontja. Ez a filozófia ugyan középkori eredetű, de Hume úgy gondolhatta, hogy a filozófia szabadságára még a *Tanulmány* megírásának idején is veszélyt jelent.

Mi az alapja a filozófia szabadságának? Az, hogy szabadon művelik. A *Tanulmány* idézett szakaszát alapul véve: a filozófiát akkor műveljük szabadon, ha megfogalmazhatjuk és nyilvánosan képviselhetjük akár a leginkább extravagáns filozófiai álláspontot („elvet") is anélkül, hogy ebben a vallás vagy a politika korlátozna bennünket. Nevezzük ezt az egy-

[1] A kereszténységet általában, bár „a babonával szövetkezve" fordulatot a kortárs olvasó a katolicizmusra történő utalásnak tekinthette.

szerűség kedvéért a filozófiai szabadság alapelvének.

Az alapelvnek ebben a formában mindenképpen előnye az, hogy nem a gondolkodás szabadságára vonatkozik (erről nehéz lenne megmondanunk, hogy micsoda), bár feltételezi azt, amit a legtöbben a „gondolkodás szabadsága" alatt értenek. Az alapelv a filozófia szempontjából optimálisnak tekintett viselkedésre és arra a feltételrendszerre utal, ami az ilyen viselkedést lehetővé teszi. A filozófia szabadságát sértő korlátozások ezt a feltételrendszert érintik és különböző eszközökkel a szabadság szempontjából optimális állapottól a szuboptimális felé tolják. A spektrum végén – vagy, ha úgy tetszik, az alján – az extravagáns álláspont megfogalmazójának és képviselőjének az elhallgattatása vagy fizikai megsemmisítése áll. Az alapelv megfogalmazható általánosabban is, például a mások rosszallásától (morális fölháborodásától) való félelemre és/vagy formális jogi szankciókra történő hivatkozással, de a vallás és a politika a történeti megközelítések számára általában megfelelő. Az oktatásban hozzávetőlegesen megfelel annak, amit modern értelemben tanszabadságnak hívunk, bár a – modern értelemben vett – tanszabadság bizonyos típusú megsértése összeegyeztethető vele (erre a későbbiekben még kitérek). Fontos jellemzője az alapelvnek, hogy kontextusfüggő, hiszen a leginkább extravagáns álláspont általában nem, csupán egy adott probléma vonatkozásában azonosítható.

Libertas scholastica vagy *libertas scholarium*: ez a két kifejezés több 13. századi dokumentumban is előfordul. Mindkettő az egyetemi testületnek és tagjainak a szabadságára vonatkozik ugyan, mégsem értelmezhető modern értelemben vett tanszabadságként. Azokat a privilégiumokat jelenti ugyanis, amelyek az egyetem tagjait testületileg és egyénenként megilletik (Classen, 1983, 245.; Miethke,1991). Az egyetem tagjainak jogi helyzetét alapvetően meghatározta az, hogy idegenek voltak az egyetemi városban, következésképpen nem rendelkeztek azzal a jogi védelemmel, amivel a városlakók (Rashdall, [1936] 1958, I/150–151).

A középkori egyetemek esetében az említett szabadságok mentességet jelentenek olyan kötelezettségek alól, amelyek ellehetetlenítenék vagy jelentősen megnehezítenék a privilegizált testület és egyén hivatásszerű működését, biztosítják továbbá az oktatás rendjével és az oktatási szervezet működtetésével kapcsolatos testületi autonómiát. A mentesség olyan külső kötelezettségre vonatkozik, amelyet kényszernek tekintenek. A középkorban azt az embert tartották szabadnak, aki „önmagának az oka", míg a szolga az úr érdekében cselekszik, és őt gyarapítja. A privilégiumként értett szabadságok biztosítják azt a nyugalmat és biztonságot, ami a szabad emberek tevékeny életének alapfeltétele. „Libertas et tranquillitas": szabadság és nyugalom. Ezzel kívánja 1229-ben Angliába csábítani III. Henrik a sztrájkoló párizsi magisztereket és diákokat, és – egyebek mellett – ezekre utal Johannes Garlandia is, amikor a toulouse-i egyetemet reklámozza (vö. Denifle – Chatelain, 1889, 119., valamint 130–131.).

Az egyetemi szabadságot kívülről a városi hatalom, valamint a tágabb territórium fölötti hatalmat gyakorló személyek és végrehajtó szervezeteik veszélyeztethették. A középkori egyetemi oktatók és hallgatók ebben a tekintetben alapvető privilégiuma volt az, hogy egyházi joghatóság alatt álltak (privilegium fori). Az egyetem – az alapító személyétől függetlenül – a középkorban egyházi testület volt, és az egyetem tagjai, bármely fakultáshoz tartoztak is, klerikusok voltak.

Hasonlóan fontos volt – egyebek mellett – a testületi ellenállás joga, ami a hatékony fellépés lehetőségét biztosította a privilégiumokként értelmezett egyetemi szabadságokat ért külső sérelmekkel szemben.

A pápai privilégiumok esetében az egyetemi szabadság mint privilégium értelmezhető volt az egyházi szervezeten belül is. A 13. századi egyház számtalan kisebb-nagyobb, valamilyen mértékű autonómiával rendelkező testület föderációjának tekinthető. A magiszterek testülete a 13. század elején olyan professzionális korporáció volt, amelynek hivatása a tanítás lett. A pápai hatalom esetenként támogatta az egyetemi testület autonómiatörekvéseit még a püspökökkel (és képviselőjükkel, a kancellárral) szemben is, akiknek egyébként tradicionális feladatuk volt az oktatás megszervezése és felügyelete. A *licentia docendi* kiadásának privilégiuma fontos eleme volt az egyetemi testület autonómiatörekvéseinek, hiszen azt a döntési jogot érintette, amely meghatározta, hogy ki tartozhat az egyetemi magiszterek testületéhez (ki oktathat az egyetemen). A privilégiumok érvényesítése mindazonáltal hatalmi viszonyok függvénye volt. A pápai hatalom például már nem állt az egyetemi testület mellé a párizsi egyetemen, amikor a kolduló rendek igényt tartottak bizonyos – szintén pápai – privilégiumaikra és ezzel egyebek mellett éppen a *licentia docendi* kiadásának privilégiumát sértették. Az egyetemi magiszterek a mendikáns rendek és az érdekükben föllépő – „félrevezetett" – pápák ellen összefogtak a kancellárral, akivel szemben pedig – pápai támogatással – érvényesíteni kívánták a *licentia docendi* kiadásával kapcsolatos igényeiket.

Annak ellenére, hogy a középkori egyetemi szabadságok privilégiumok, a „libertas scholastica" kifejezés olyan szövegkörnyezetben is megjelenik a 13. században, amely utal a tanszabadságra. Johannes de Garlandia promóciós céllal írt leveléről van szó (1229). A szerző a toulouse-i egyetemet reklámozza annak érdekében, hogy a röviddel korábban pápai alapítással létrehozott intézményhez csábítson magisztereket és hallgatókat. Vélhetően mindenekelőtt a párizsi egyetemről. Párizsban ugyanis 1229-ben – egy kocsmai elszámolási vitát követően – véres összecsapásokra került sor egyetemisták, városi polgárok, valamint a királyi rendőrség tagjai között. Ennek során több diák életét vesztette. Az egyetemi testület élt egyik legfontosabb szabadságával, a testületi ellenállás jogával, fölfüggesztette az oktatást, és kivonult a városból (Rashdall, [1936] 1958, I/334–337.).

Johannes de Garlandia a város erényeit ecseteli, amelyek – toposzként – más egyetemek alapításánál is gyakran megjelennek (Classen, 1983, 186.). Utal arra, hogy a toulouse-i egyetemen gyakrabban és nagyobb gondossággal eljárva tartanak fölolvasásokat és disputákat, mint Párizsban, és ez vonzza a hallgatókat. Fölsorolja a tudományokat, amelyeket oktatnak, majd hozzáteszi, hogy „azokat a természetfilozófiai könyveket, amelyeket Párizsban betiltottak", a toulouse-i egyetemen szabadon tanulmányozhatják mindazok, akik elkötelezettek a természet rejtelmeinek a vizsgálata iránt (Denifle – Chatelain, 1889, 129–131).[2]

[2] Az utóbbi utalás arra, hogy Robert de Courçon bíboros, pápai legátus 1215-ben kibocsátott, a párizsi egyetemi oktatás rendjét szabályozó rendelkezésében megtiltotta Arisztotelész természetfilozófiájának és metafizikájának, valamint az ezekről írott „összefoglaló műveknek" a felolvasását (Denifle – Chatelain 1889, 78–79.). Johannes de Garlandia az arisztotelészi metafizikára és az összefoglaló művekre (vélhetően kommentárokra) vonatkozó tiltásokat nem említi.

Ezt követően a következő kérdést teszi föl: „Ugyan mi hiányozhat még nektek? A »libertas scholastica«? Semmi esetre sem. Minden megkötés nélkül élvezhetitek a tulajdon szabadságotokat."

Ez a szövegrész, habár a tanítás szabadságára utaló szakaszt követi, mégis megerősíti a korábban elmondottakat. A „libertas scholastica" itt olyasmire vonatkozik, ami kívül áll a tanítás szabadságán. Ha nem ez volna a helyzet, akkor Johannes de Garlandia kérdésének nem volna értelme. Így hangoznék ugyanis: ugyan mi hiányozhat még nektek, ti. az előzőekben felsorolt diszciplínák művelésének szabadságán túl: talán az előzőekben felsorolt diszciplinák művelésének a szabadsága?

A szövegrész mindazonáltal rávilágít arra is, hogy a felhasználható tananyagok korlátozásának föloldása még akkor is fontos a 13. században, ha nem része az egyetemi privilégiumok rendszerének. A tanítás szabadságát sértő rendelkezések érvénytelenítésére szemmel láthatóan úgy tekintettek, mint ami növeli az egyetem vonzerejét. A fölolvasások és disputák sűrűségére és minőségére vonatkozó utalás ezzel együtt azt az igényt fejezi ki, hogy a filozófiai tudományok teljessége tiltások és korlátozások nélkül, magas színvonalú kommentárok és elemzések segítségével elsajátítható legyen.

Hogyan jellemezhető a filozófia egyetemi oktatása akkor, amikor nem állnak fönn tiltások a tananyagok vonatkozásában? A magiszterek és a diákok ebben az esetben a *curriculumban* meghatározott, az egyes tudományok oktatását megalapozó tankönyvek alapján vesznek részt az oktatásban. A tankönyvek körének meghatározása – az esetek nagy részében – az egyetemi testület autonóm döntésén alapult. Ez magában foglalta az akkoriban ismert legfontosabb filozófiai műveket, de nem zárta ki egyéb művek használatát az egyetemi oktatásban a felolvasások (az adott szöveg elolvasása és kommentálása), valamint a disputák során (példa a párizsi *artes* fakultás tanmenetére: Redl, 2001, 182–183.).

Vajon korlátok közé szorította-e ez a gyakorlat a modern értelemben vett tanszabadságot? Igen, amennyiben nem tette lehetővé, hogy az egyes magiszterek önállóan döntsenek a kurzusaik tananyagáról. De vajon ellentmondott-e a filozófiai szabadság alapelvének?

Különös, de önmagában nem. Az alapelv – ahogyan utaltam rá – kontextusfüggő. Az arisztotelészi logika, természetfilozófia, metafizika és etika (és alkalmasint további diszciplínák) az egyetemek artes fakultásán történő oktatása az akkoriban ismert filozófia egészét átfogta. Ezeknek az értelmezéséhez – a tanmenetben szereplőkön kívül – további szövegeket is felhasználtak (elsősorban kommentárokat, az 1220-as évektől kezdve Averroës nagy népszerűségnek örvendő kommentárjait is). 1255-ben a párizsi egyetemen, amely ebben az időszakban a filozófia tekintetében a nyugati világ legjelentősebb egyeteme volt, formálisan is föloldották a korábbi tiltásokat. Minden jel arra utal, hogy ettől kezdve – ahogyan látni fogjuk – az egyetemi szövegolvasások és disputák során olyan módon jártak el, ami megfelel a filozófiai szabadság alapelvének. Az ezt követő bő két évtized sokat elemzett eseményei mindazonáltal világosan mutatják, hogy ez a gyakorlat csak korlátozottan maradhatott fönn a középkori keretek között.

Az egyetemi oktatásnak két alapformája volt. A szövegolvasás (lectio) lehetőséget teremtett a tanmenetben rögzített szöveg értelmezésével kapcsolatos álláspontok megfogalmazására és képviseletére. A másik fő oktatási forma, a disputa azonban nem egyszerűen lehetővé tette, hanem a struktúrájánál fogva megkövetelte a megvitatott problémával kapcsolatban az egymásnak ellentmondó (következésképpen az adott probléma vonatkozásában a leginkább extravagáns) álláspontok megfogalmazását és képviseletét.

A disputa olyan kötelező, az egyetemi statútumokban szabályzott, legalább heti rendszerességgel megtartott gyakorlat volt, amely a magiszter és a hallgatói részvételével zajlott. A fokozattal rendelkező hallgatók (bakkalaureusok) aktív szereplők voltak. A disputa során fölvetett problémával kapcsolatban – amit minden esetben eldöntendő kérdésként fogalmaztak meg – *opponensként* és *respondensként* érvelniük kellett a probléma megoldásának tekinthető, egymásnak ellentmondó álláspontok mellett. A tanulmányaik előrehaladtával pedig – a magiszteri fokozat elnyeréséhez vezető lépésként – önálló megoldást kellett megfogalmazniuk és képviselniük az adott problémával kapcsolatban *(determinatio)* (Bazán et al., 1985; Weijers, 1987, 335–360.).

Ilyen körülmények között nem az a kérdés, hogy megvalósulhatott-e a filozófia szabad művelésének gyakorlata a párizsi egyetemen, hanem ez: hogyan lehetséges ilyen körülmények között *elkerülni* azt, hogy – a dispután részt vevő egyetemi hallgatóként vagy a disputát vezető magiszterként – megfogalmazzuk és képviseljük a legszélsőségesebb álláspontot egy adott problémával kapcsolatban?

Nos, ez a disputát érintő tartalmi korlátozások nélkül (beleértve az önkorlátozást is) lehetetlen. A *determinatio* mindenképpen az egymásnak ellentmondó álláspontok egyikéhez áll közel, és ez utóbbiakat is artikulálni és képviselni kell a disputák során, ti. azzal, hogy érvelünk mellettük. Az egyes tudományokat ráadásul – ez Arisztotelész *Második analitikájának* hatása volt – önállónak tekintették, csak speciális esetekben áthágható határokkal (az ún. szubalternáns tudományok esetén). Ez azt jelentette, hogy az artes fakultás filozófusai egy adott tudomány művelése során nem alkalmazhattak olyan alapelveket, amelyek más tudományhoz tartoztak. A teológiai alapelvek használatát a filozófiában ezen az alapon széles körben elvetették, nem csupán a filozófusok, hanem még olyan teológusok is, mint Albertus Magnus.

Mindez azonban módszertani és nem tartalmi korlátokat jelentett. A korszak egyik legjelentősebb filozófusa, Boëthius de Dacia szerint a filozófiai vizsgálódás tárgya mindaz, ami racionálisan vizsgálható: a természeti, a matematikai és az isteni létező (az arisztotelészi teoretikus filozófia tárgyai).

„Nem létezik olyan racionális argumentumok segítségével megvitatható probléma [nulla quaestio potest esse, quae disputabilis est per rationes], amit a filozófusnak ne lenne kötelessége megvitatni, majd eldönteni, hogy mi az igazság az adott probléma vonatkozásában, már amennyire ezt az emberi ész képes fölfogni. Ennek pedig az az oka, hogy azokat a racionális argumentumokat, amelyekkel a problémát megvitatjuk, a dolgokból vesszük. Ha nem így állna a dolog, akkor ezek puszta elmeszülemények [figmentum intellectus) volnának. A filozófus azonban a dolgok természetét kutatja […]" (Boëthius de Dacia, 1976, 347.). Az idézett helyen Boëthius de Dacia nem tér ki erre, de más forrásokból nyilvánvaló, hogy a filozófusok egy része Arisztotelész gyakorlati filozófiájáról is hasonlóan gondolkodott.

A lectiók és a disputák *szóbeli* oktatási gyakorlatok voltak. A disputa – ahogyan említettem – élő vita, amelyen a szembenálló felek a rendelkezésükre álló valamennyi intellektuá-

lis eszközt fölhasználták az álláspontjuk képviseletére és védelmére. A viták egy részét ráadásul privát foglalkozásnak tekintették abban az értelemben, hogy – a teljes egyetemi nyilvánosság előtt zajló gyakorlatoktól eltérően – a magiszter iskolájában, a nyilvános gyakorlatokra történő felkészülés keretében zajlottak (de Mowbray, 2002, 221.).

Honnan tudhatjuk, hogy mi hangzott el a szóbeli foglalkozásokon? Miután írásos beszámoló (reportatio) alig maradt fönn ebből az időből a ténylegesen lezajlott filozófiai vitákról, a leginkább indirekt módon. A legfontosabb forrásaink a korlátozó intézkedések és tiltások.

A tiltó rendelkezések a középkorban egyrészt az egyházi hatalom struktúrájára, másrészt pedig az egyetem belső szerkezetére vezethetők vissza. A középkori oktatási cenzúra azon a meggyőződésen alapult, hogy az egyházi tanítás és a hit kérdéseiben a püspökök (és közülük is kiemelkedő módon Róma püspöke) tudással is és hatalommal is rendelkeznek. Gratianus ezt abból vezeti le, hogy Jézus két kulcsot nyújtott át Péternek: a tudás és a hatalom kulcsát. Ez azt jelentette, hogy hitbeli kérdésekben (vagy a középkorban gyakori fordulattal: „a hitet és a jó erkölcsöket" érintő kérdésekben) nem kérdőjelezhető meg az egyházi autoritások mérlegelési és döntési joga (Thijssen, 1998, 95–96.).

A 11–12. században az volt jellemző, hogy püspöki vagy pápai irányítással ülésező zsinatok vizsgálták a teológiával foglalkozó mesterek tanításának orthodoxiáját. Stephanus Tempier párizsi püspök (korábbi kancellár) beavatkozása 1270-ben és 1277-ben folytatása volt a korábbi gyakorlatnak, azzal a különbséggel, hogy a zsinat helyett egyetemi teológus magiszterek működtek közre a határozatok meghozatalánál (Courtenay, 1989, 171.).

Az egyetem teológus magiszterei sajátos pozíciót foglaltak el az igaz egyházi tanítás (sana doctrina) megsértésével kapcsolatos vitákban. Habár a hittudomány legjobban képzett szakértőinek számítottak a középkorban, és a tudásuk meghaladhatta a püspökökét (beleértve a pápát magát is), az autoritásukat pusztán professzionálisnak tekintették, mivel maguk is az egyházi hierarchiában fölöttük állók hatalmának voltak alávetve (lásd ehhez Thijssen, 1998, 93–97.). A teológus magiszterek ugyanakkor – mint a hittudomány speciálisan képzett szakemberei – jogot formáltak arra, hogy az egyetemen belül kizárólag ők foglalkozzanak a hittételeket érintő kérdésekkel, és közreműködjenek azoknak a nézeteknek a fölkutatásában és elnyomásában („hamis tanítások"), amelyek megjelennek az intézmény keretei között. A teológus magiszterek testülete vagy e testület bizonyos tagjai a 13. századi elítélések során a püspök tanácsadói voltak az orthodoxia védelmében, és kezdeményezhettek is eljárásokat.

Az egyházi autoritások és az egyetemi teológusok aktivitása, amit egyes értelmezések szerint „a lelkek megóvásával" és az „igazság védelmével" kapcsolatos intenció „igazol" (Thijssen, 1998, 31., 90., 94.) – azt gondolhatnánk – kizárólag saját fakultásuk tagjait érintette, hiszen ezen a fakultáson foglalkoztak teológiával. Ez részben igaz is. A középkori cenzúra számos ismert teológust és teológus hallgatót sújtott (eltérő következményekkel) a középkor folyamán, olyanokat, mint Albertus Magnus, Aquinói Tamás, Eckhart mester vagy William of Ockham.

Minthogy a filozófusok egy része – ahogyan ezt Boethius de Daciánál láthattuk – a filozófiai diszciplinákat és a teológiát tartalmi szempontból nem tekintette elválaszthatónak, a filozófia művelése az egyetemen belüli és

kívüli cenzúra célpontjává vált. A filozófusok azonban testületileg (az artes fakultás magisztereiként) sem a teológusokkal szemben (az egyetemen belül), sem pedig a püspökkel vagy a pápával szemben (az egyetemen kívül) nem léphettek fel jogszerűen, eltérően attól, ahogyan a testület valamely tagjának védelmében fölléphettek, ha a szabadságát sérelem érte. A filozófia szabad művelése – ahogyan láthattuk – nem tartozott az egyetemi magiszterek privilégiumai közé.

A belső korlátozó intézkedésekre példák a párizsi egyetem sokat elemzett rendelkezései 1272-ből és 1276-ból, a külsőkre pedig Stephanus Tempier párizsi püspök 1270-es és 1277-es elítélő határozatai.

Tempier 1270-ben tizenhárom olyan állítást ítélt el, amelyek megítélése szerint ellentmondanak katolikus hittételeknek: a világ teremtettségének, az individuális lélek létezésének és halhatatlanságának, az akarat szabadságának, az isteni gondviselésnek és a mindentudásnak (az egyes elítélt állításokat lásd Denifle – Chatelain, 1889, 486–487; magyarul: Aquinói Szent Tamás 1993, 31.; Redl, 2001, 183–184). Tempier a hittételeknek ellentmondó állításokat kiközösíti, ahogy azokat a személyeket is, akik „tudatosan tanították" ezeket, vagy „egyetértettek velük". A lista létrejöttének körülményeiről nem állnak rendelkezésünkre dokumentumok. A püspök – habár a határozat nem említi az egyetemet – nyilvánvaló, hogy az oktatást tartja szem előtt. A „tudatos tanítás" és az „egyetértés" (assertio) kifejezéssel valószínűleg egy adott filozófiai álláspont képviseletére utal, és nem az egyszerű említésére. A határozat ennélfogva egyértelmű kísérlet a filozófia szabadságának korlátozására, hiszen vallási okokból megtiltja bizonyos filozófiai álláspontok képviseletét. Valószínű mindazonáltal, hogy a püspök beavatkozása nem járt sikerrel, mivel további tiltó rendelkezések léptek életbe az 1270-es évek folyamán.

Az 1272-es rendelkezést az artes fakultás logikával és természetfilozófiával foglalkozó magiszterei bocsátották ki (vélhetően a többség, de ez elsődlegesen nem teoretikus, hanem testületi vitákra vezethető vissza). A magiszterek – „minden erejükkel" arra törekedvén, hogy „elkerüljék a jelen és jövőbeli veszedelmeket" – úgy rendelkeztek, hogy (1) a fakultás „egyetlen magisztere vagy bakkalaureusa se merészeljen eldönteni vagy akár csak megvitatni egyetlen tisztán teológiai kérdést sem." A statútum a rendelkezés megszegőit a testületből történő kizárással fenyegeti, hacsak három napon belül nyilvánosan vissza nem vonják állításaikat „az iskolákban vagy a nyilvános vitákon", azaz a mester iskolájának keretei között vagy nyilvános disputa alkalmával. Ha (2) a magiszter vagy bakkalaureus olyan problémát tesz a disputa tárgyává, amely „egyszerre érinti a hitet és a filozófiát" és ezt a „hittel ellentétesen" oldja meg, akkor a testület – hacsak nem vonja vissza a megoldását – „mint eretneket" kiközösíti. Ha továbbá (3) olyan problémákat elemez vagy vitat meg, amelyekkel kapcsolatban „az a benyomás alakul ki, hogy valamilyen mértékben bomlasztják a hitet" (fidem dissolvere aliquatenus videantur), akkor a hittel ellentétes szövegeket és érveket (a) vagy meg kell cáfolnia, (b) vagy abszolút értelemben hamisnak kell nyilvánítania, (c) vagy – hamisakként – teljességgel mellőznie kell őket (Denifle – Chatelain, 1889, 499–500.; Redl, 2001,185).

A rendelkezés a disputa és a szövegértelmezés gyakorlatának egyértelmű korlátozása. Annak ellenére, hogy belső, méghozzá kari rendelkezésről van szó, a tartalma valószínűvé teszi, hogy a teológiai fakultás nyomásra

született. Az intézkedés nem bírta a kar valamennyi magiszterének egyetértését, ahogyan már utaltam is rá. A kor legjelentősebb párizsi filozófusainak (Sigerus de Brabantia és Boethius de Dacia) fennmaradt írásai – az elfogadottságát illetően – eltérő interpretációkra adnak lehetőséget. Egyesek szerint ezek az írások „tökéletes összhangban" vannak a dokumentummal, más interpretációk szerint viszont az említett szerzők tudatosan szembehelyezkedtek a rendelkezéssel. Az intézkedés hatását nehéz fölmérni. Úgy tűnik, hogy alapját képezte a magiszterek beiktatásánál tett eskü szövegének a későbbiek során, hasonlóan egyéb rendelkezésekhez (Miethke, 1991, 239–240.).

Az 1276-os – már nem kari, hanem egyetemi szintű – rendelkezés még szigorúbb, amennyiben valamennyi egyetemi magiszter és bakkalaureus (tehát nem csupán az artes magiszterek) számára megtiltja – a grammatika és a logika kivételével – a privát szövegolvasást (Denifle – Chatelain, 1889, 538–539.). Ez annak a több évtizedes gyakorlatnak vetett véget, amelynek során a mester szövegértelmező kurzusokat tartott korlátozott számú, válogatott hallgatóságnak a nyilvános foglalkozásokon kívül (Kaluza, 1988, 346.). A rendelkezés azt kívánta elérni, hogy nyilvánossá és hozzáférhetővé váljék mindaz, ami az egyetemi kurzusokon szóban elhangzott. Az előadásokról és vitákról készülő esetleges feljegyzések (reportationes) lehetőséget teremthettek a mesterek és a bakkalaureusok számonkérésére. Az intézkedés hátterében az állhat, hogy a „hit és a jó erkölcsök" szempontjából kényes kérdések legalábbis egy részének megvitatására zárt körben kerülhetett sor. Aquinói Tamás *Az értelem egysége* című vitairata (1270) végén már évekkel korábban indignált megjegyzést tett erre a gyakorlatra: ha van olyasvalaki a párizsi egyetemen, írja, aki ellenvetést kíván tenni mindazzal szemben, amit a művében előadott, „az ne a sarkokban sutyorogjon, s ne olyan fiatalok előtt, akik az ilyen súlyos kérdésekről nem képesek ítéletet alkotni, hanem – ha van hozzá mersze – válaszoljon erre az írásra" (Aquinói Szent Tamás, 1993, 97.).

Az 1277-es elítélő határozat kibocsátásából arra következtethetünk, hogy a korábbi intézkedések egyike sem érte el (maradéktalanul) a célját a püspök és tanácsadói szerint (a határozat szövege utal rá, hogy Tempier teológus magiszterek és „más bölcs férfiak" tanácsát kérte; az azonosításukhoz vö. Thijssen, 1998, 49–50.). A határozat, amelynek szövegéhez 219 elítélt állítást tartalmazó lista csatlakozik, a középkori filozófia és tudományosság történetének egyik legtöbbet elemzett és az egyik legjelentősebbnek tartott dokumentuma (Denifle – Chatelain, 1889, 543–558.; Redl, 1987; Hissette, 1977; Bianchi, 1990; Thijssen, 1998; de Mowbray, 2002).

Tempier a határozatban egyértelműen utal az egyetemi vitákra, ezen belül is a magiszterek iskoláiban (in scholis) zajló, akkorra már betiltott, de az 1276-os rendelkezés ellenére vélhetően még mindig megtartott privát disputákra. Az elítélt tételekről feltételezhetjük, hogy a viták során megfogalmazott és képviselt álláspontokat vagy azok bizonyos elemeit reprezentálják. A lista szerkesztetlen, úgy szerepel a határozatban, ahogyan az egyes állításokat a püspöknek prezentálták. A püspök „magas állású és tekintélyes személyiségek ismételt, hitbeli buzgalomtól sarkallt" jelentésére hivatkozik. Ez fölfedi, hogy Párizsban néhányan azok közül, akik az artes fakultáson „a tudományokkal foglalkoznak", túllépnek a fakultásuk határain. Tempier megfogalmazásában „nyilvánvaló és kárhozatos tévedéseket, sőt mi több, hiábavalóságokat és hazug esztelenségeket" merészelnek „előadni és megvitatni" az iskolákban (in scholis tractare et disputare praesumunt; vö. Redl, 1987, 9.; Hissette, 1977, 13.).

A 219 állítás javarészt filozófiai, kisebb részben pedig teológia problémákkal kapcsolatos. A filozófiai állítások között metafizikai, természetfilozófiai és morálfilozófiai kijelentések találhatók. A metafizikai tételek Isten megismerhetőségére, Isten attribútumaira, valamint az elkülönült szubsztanciákra vonatkoznak, a természetfilozófiaiak az égre és az égitestekre, a világ teremtésére és örökkévalóságára, az anyagi világ tulajdonságaira, a természettörvények mibenlétére, valamint az emberi lélekre és annak képességeire. A morálfilozófiai állítások tárgya az emberi akarat természete, valamint a 'jó' és a boldogság mibenléte. Számos elítélt állítás ma már kizárólag akkor érthető, ha ismerjük azt a terminológiát és filozófiai-teológiai kontextust, amelyben megfogalmazták őket. Álljon itt azonban most néhány olyan, amelynek a jelentése minden további nélkül világos. Ha ezeket az állításokat valóban megfogalmazták és képviselték a párizsi egyetemi viták során (nincs rá okunk, hogy az ellenkezőjét gondoljuk), akkor képet alkothatunk arról, hogy mit jelenthetett a filozófia szabad művelésének a gyakorlata ebben az időben.

„Csak abban kell hinni, ami nyilvánvaló vagy nyilvánvaló elvekből bizonyítható" (37. tétel). „Nincs kiválóbb állapot, mint a filozofálás" (40. tétel). „Minden jó, ami az ember számára lehetséges, az értelmi erényekben rejlik" (144. tétel). „Amit a teológusok előadnak, az meséken alapul" (152. tétel). „A teológiai tudás semmit sem ad hozzá a tudásunkhoz" (153. tétel). „A természet elleni bűn, vagyis a közösüléssel való visszaélés, noha a faj természete ellen való, nincs az egyén természete ellen" (166. tétel). „A nemi aktustól való teljes tartózkodás megrontja az egyént és a fajt" (169. tétel). „A keresztény törvényben, miként a többi vallásban, mesék és koholmányok találhatók" (174. tétel). „A keresztény törvény akadályozza a tudás gyarapodását" (175. tétel). „A boldogság ebben az életben van, és nem a másikban" (176. tétel). „Nem kell gyónni, hacsak nem a látszat kedvéért" (179. tétel). „Nem kell imádkozni" (180. tétel) (Redl, 1987).

Ahogyan említettem, az elítélő határozat ellen az egyetemi magiszterek és diákok nem léphettek föl jogszerűen, mivel a kibocsátása nem járt a privilégiumaik sérelmével. Az intézkedést ettől függetlenül elnyomásnak tekintették. Szó szerint. A kortárs artes-magiszter, Jacobus de Douai a következőket írja: „S habár a filozófia nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy az ember tökéletessé váljék, a filozófusokat ebben az időben mégis elnyomták [oppressi sunt]." Ennek az elnyomásnak szerinte négy oka van: „egyes emberek rosszindulata, irigysége, tudatlansága és ostobasága." S hozzáteszi: „az, hogy ilyen módon elnyomták a filozófusokat, sokakat eltávolított a filozófiától." (latin szöveg: Bianchi, 1990, 47.). Hasonló megjegyzést tesz a teológus Godefroid de Fontaines (Quodl. VII, q. 18): az elítélés következményeként „az emberek nem vitathatják meg szabadon [non possunt libere tractare] azokat az igazságokat, amelyek nem kis mértékben tökéletesítik az elméjüket" (Godefroid de Fontaines, 1914, 404.).

Epilógus: 1290-ben a kor egyik legjelentősebb teológusa, Henricus de Gandavo, aki részt vett az 1277-es elítélő határozatot előkészítő tizenhat fős teológus bizottság munkájában, disputát kívánt tartani a kolduló rendek privilégiumaival kapcsolatban a párizsi egyetemen, méghozzá azt követően, hogy a pápai legátus, Benedetto Caetani (a későbbi

VIII. Bonifác pápa) kinyilvánította a pápai Kúria végérvényes álláspontját a kérdésben. „Ha az evangéliumot disputa tárgyává szabad tennünk, akkor a privilégiumot miért nem?", invitálta kollégáit Henrik a nyilvános vitára. Mint kiderült, feleslegesen. A pápai legátus azonnali hatállyal fölfüggesztette az egyetemi működését (Miethke, 1991, 237–238.). Az esetről nem tudunk többet. Ha azonban Henrik azt gondolta akkor, amikor közreműködött a filozófia szabadságának korlátozásában és a filozófusok elnyomásában, hogy a szabadság korlátozása korlátok közé szorítható, súlyosan tévedett. Ezt, amennyiben a történet igaz, a lehető leghatásosabb módon, a saját bőrén kellett megtapasztalnia.

A tanulmány az OTKA (K-112253) támogatásával készült.

Kulcsszavak: *szabadság, privilégium, egyetemi autonómia, középkori filozófia, disputa, 1277*

IRODALOM

Aquinói Szent Tamás (1993): *Az értelem egysége*. (fordította, a kötetet szerkesztette és a kommentárokat írta Borbély Gábor) Ikon, Budapest

Bazán, Bernardo C. – Wippel, J. F. – Fransen, G. – Jacquart, D. (eds.) (1985): *Les questions disputées et les questions quodlibétiques dans les facultés de théologie, de droit et de medecine.* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 44–45), Brepols, Turnhout

Bianchi, Luca (1990): *Il vescovo e i filosofi. La condanna parigina del 1277 e l'evoluzione dell'aristotelismo scolastico*. Lubrina-LEB, Bergamo

Boëthius de Dacia (1976): *De aeternitate mundi*. In: Boethii Daci Opera. Topica – Opuscula. (CPhD; VI, II), Ed. Niels Jørgen Green-Pedersen. Gad, Kopenhagen, 333–366.

Classen, Peter (1983): Libertas scolastica – Scholarenprivilegien – Akademische Freiheit im Mittelalter. In: Peter Classen: *Studium und Gesellschaft im Mittelalter* (Hrsg. von Johannes Fried), Anton Hiersemann, Stuttgart, 238–284.

Courtenay, William J. (1989): Inquiry and Inquisition: Academic Freedom in Medieval Universities. *Church History.* 58, 168–181. DOI: 10.2307/3168722

De Mowbray, Malcolm (2002): 1277 and All That—Students and Disputations. *Traditio* 57, 1, 217–38.

Denifle, Heinrich – Chatelain, Emile (eds.) (1889): *Chartularium Universitatis Parisiensis*, Tomus I. Université de Paris, Paris • https://archive.org/details/chartulariumunivo1univuoft

Godefroid de Fontaines (1914): Les Quodlibet cinq, six et sept de Godefroid de Fontaines. De Wulf, Maurice – Hoffmans, Jean (eds.), Louvain

Hissette, Roland (1977): *Enquête sur les 219 articles condamnés à Paris le 7 mars 1277*. (*Philosophes médiévaux*, T. XXII), Louvain-Paris

Hume, David (1995): *Tanulmány az emberi értelemről.* (ford. Vámosi Pál) Nippon, Budapest

Hume, David (1992): *A pártokról – általában*. In: David Hume összes esszéi I. (ford. Takács Péter) Atlantisz, Budapest

Kaluza, Zenon (1988): Le Statut du 25 septembre 1339 et l'Ordonnance du 2 septembre 1276. In: Pluta, Olaf (Hrsg.): *Die Philosophie im 14. und 15. Jahrhundert*. B. R. Grüner, Amsterdam

Miethke, Jürgen (1991): Bildungsstand und Freiheitsforderung (12.–14. Jahrhundert). In: *Die abendländische Freiheit vom 10. zum 14. Jahrhundert. Der Wirkungszusammenhang von Idee und Wirklichkeit im europäischen Vergleich*, hg. von Johannes Fried, Jan Thorbecke: Sigmaringen, 221–247.

Rashdall, Hastings ([1936] 1958): *The Universities of Europe in the Middle Ages* I–III. (Powicke, Frederick Maurice – Emden, Alfred Brotherston eds.) Oxford University Press, Oxford

Redl Károly (ford.) (1987): *Az 1277-es párizsi elítélő határozat*. Művelődési Minisztérium, Budapest

Redl Károly (2001): Dokumentumok a Párizsi Egyetem középkori történetéből. In: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Professzorok Háza, Budapest

Thijssen, J. M. M. Hans (1998): *Censure and Heresy at the University of Paris*, 1200–1400. University of Pennsylvania Press. Philadelphia

Weijers, Olga (1987): *Terminologie des universités au XIIIe siècle*. Edizioni dell'Ateneo, Roma

VALLÁS, POLITIKA ÉS A FILOZOFÁLÁS SZABADSÁGA – ESETTANULMÁNY A 17. SZÁZADBÓL

Boros Gábor

az MTA doktora, egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófiai Intézet
h13556bor@mail.iif.hu

1673. február 16-án Johann Ludwig Fabricius, a heidelbergi akadémia professzora s választófejedelmi tanácsos levélben kereste meg Spinozát, s ajánlotta fel neki a választófejedelem nevében a filozófia rendes professzori állását. Spinoza elutasító válasza 1673. március 30-án kelt. A két levél többé-kevésbé stílusgyakorlat az udvari írás etikettjében, a mi szempontunkból releváns részletek a következők. Elsőként Fabricius leveléből idézek:

„A pfalzi választófejedelem őfelsége, az én legkegyelmesebb uram, megbízott engem, hogy írjak Önnek, akit én eddig nem ismertem ugyan, de akit a fejedelem őfenségének a legmelegebben ajánlottak, s kérdezzem meg Öntől, hajlandó volna-e az ő hírneves egyetemén elvállalni a filozófia rendes tanárának tanszékét. Évi fizetése ugyanaz lenne, mint amit manapság élveznek a rendes tanárok. Sehol sem találhat olyan fejedelmet, aki jobban megbecsüli a kiváló tehetségeket, akik közé Önt is számítja. Megadja Önnek a legteljesebb filozófiai szabadságot, mert meg van győződve, hogy nem fogja felhasználni a nyilvánosan elismert vallás megbolygatására. (Philosophandi libertatem habebis amplissimam, qua te ad publice stabilitam Religionem conturbandam non abusurum credit.) […] Hozzáfűzöm még azt az egyet: ha Ön eljön ide, filozófushoz méltó, kellemes életet élhet, hacsak másként nem alakul minden, mint hisszük és reméljük." (47. levél, In: Spinoza, 1980, 250.; Spinoza, 1925, 4/234 sk.)

Spinoza válaszából a következők kívánkoznak kiemelésre:

„Ha valaha kívántam volna valamely egyetemi karon tanszéket vállalni, egyedül ezt óhajtottam volna, amelyet a választófejedelem őfensége Ön által ajánl fel nekem, főképp a filozofálás szabadsága miatt, amelyet a legkegyelmesebb fejedelem számomra biztosítani méltóztatik; nem is szólva arról, hogy régóta vágyódtam oly fejedelem uralma alatt élni, akinek bölcsességét mindenki csodálja. De mivel sohasem állt szándékomban nyilvánosan tanítani, nem tudom magamat rászánni, hogy megragadjam ezt a kiváló alkalmat, noha sokáig fontolgattam magamban a dolgot. Első meggondolásom ugyanis az, hogy le kellene mondanom a filozófia továbbfejlesztéséről, ha az ifjúság tanításának szentelném időmet. Továbbá elgondolkodtatónak tartom, hogy nem tudom, mily határok közé kellene szorítanom a filozofálásnak

azt a szabadságát, hogy ne tűnjek olybá, mintha meg akarnám bolygatni a nyilvánosan elismert vallást; mert szakadások nem annyira lángoló vallási buzgalomból keletkeznek, mint inkább az emberi affektusok változatosságából vagy az ellentmondásra törekvésből, amelynél fogva mindent, még ha helyesen mondották is, elferdíteni és kárhoztatni szoktak. Tapasztaltam ezt eddig magános és visszavonult életemben; mennyivel inkább kellene tőle tartanom, ha a méltóság e fokára emelkedném. Látja tehát, nagytekintélyű uram, hogy nem valamilyen jobb szerencse reményében ingadozom, hanem a lelki nyugalom szeretetéből; azt pedig, úgy hiszem, akkor biztosíthatom a magam számára, ha tartózkodom a nyilvános előadásoktól." (48. levél, In: Spinoza, 1980, 251.; Spinoza, 1925, 235 sk.; a fordítást kissé módosítottam.)

A levélváltás megértéséhez a történések hátterét kell tisztáznunk mind történeti, mind filozófiai értelemben. Történetileg azzal kell kezdenünk, hogy halványan ugyan, de mégis azon a képen húzhatunk egy újabb ecsetvonást, amely V. Frigyes pfalzi választófejedelem és egytéli cseh király Hágában száműzetésben élő családjának politikai-filozófiai profilját ábrázolja. Már a magyar filozófiai irodalomban is megjelent e családtörténet két szálon, egyfelől Descartes és Erzsébet hercegnő 1645-től 1649-ig tartó levelezésének közreadásával (Descartes, 2000), másfelől annak tudatosításával, hogy Leibniz 1678-tól kezdődően igen komoly és mély filozófiai-politikai kapcsolatban állt Zsófia hercegnővel, Erzsébet húgával, aki kenyéradó gazdájának, a hannoveri választófejedelemnek felesége volt, valamint anyja az I. György néven – eredetileg György Lajos választófejedelem – későbbi angol királynak, illetve Zsófia Saroltának, aki viszont annak az I. Frigyesként első porosz királynak lett felesége, aki Leibniznek, felesége közbenjárására s inkább vonakodva, mint szívesen, bizonyos mértékű támogatást adott a ma Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémiaként működő intézmény megalapításához (lásd Boros 2009, illetve Boros é. n.).

A levelekben meg nem nevezett illusztris pfalzi választófejedelem Károly Lajos volt, V. Frigyes és Stuart Erzsébet második gyermeke, aki még Heidelbergben született 1617. december 22-én, s történetünk lejátszódását követően, 1680. augusztus 28-án halt meg. Az 1618. december 26-án ugyancsak Heidelbergben született Erzsébet hercegnő gyakran emlegeti Descartes-nak egyes családtagjait, Károly Lajosra azonban csak egyszer utal, azt is csak igen futólag teszi a poroszországi Crossenban 1647 májusában írott levelében:

„Ha azonban továbbra is az ország [ti. Hollandia] elhagyására gondol [ti. Descartes], akkor én is elállok amaz elhatározásomtól, hogy oda visszatérjek (hacsak családom érdekei nem hívnak), s inkább itt várom meg, hogy a münsteri egyezmények vagy valami más fejlemény visszavigyen a hazámba." (Descartes, 2000, 246.)

Descartes csak viszonylag későn, 1649. február 22-én tér ki erre a kérdésre, ám ritka ékesszóló tanúbizonyságát adva politikaelméleti éleslátásának:

„A béke megkötése óta egyfolytában az okozott nekem nehézséget, hogy nem értesülhettem róla, hogy az Ön bátyja, a választófejedelem elfogadta-e. S már régen vettem volna a bátorságot, hogy megírjam Fenségednek, amit ezzel kapcsolatban gondolok, ha el tudom képzelni, hogy ő azt megfontolás tárgyává teszi."

Hadd szúrjam közbe: nem kevesebbről van tehát szó, mint hogy Descartes Erzsébeten keresztül politikai tanácsot kíván adni Erzsébet bátyjának, a béketárgyalásokon nyilvánvalóan aktív szerepet játszó Károly Lajosnak.

„Ám nem ismerve az őt befolyásoló személyes indokokat, nagy merészség lenne tőlem bármiféle ítéletet alkotni. Általánosságban csak annyit mondhatok, hogy amikor olyan állam visszaszerzéséről van szó, amelyet az erősebbek elfoglaltak vagy elvitatnak, akkor azok, akik mellett csak a méltányosság és a nemzetközi jog szól, soha nem számíthatnak valamennyi követelésük teljesítésére, s inkább hálásnak kell lenniük azoknak, akik visszajuttattak nekik egy bármely csekély részt, mintsem haragudni azokra, akik a maradék részt visszatartják. S noha nem lehet tőlük rossz néven venni, ha – amíg a hatalmasok még tárgyalnak – ők úgy küzdenek az igazukért, ahogy csak tudnak, úgy vélem, miután a döntések megszülettek, a józan belátás arra kötelez, hogy akkor is elégedettnek mutatkozzanak, ha nem azok; s ne csak azoknak legyenek hálásak, akik valamit visszaadnak, hanem azoknak is, akik nem mindent vesznek el. Ily módon ugyanis megnyerik mind az előbbiek, mind az utóbbiak barátságát, vagy legalábbis elkerülik gyűlöletüket, márpedig ez később, amikor már a fennmaradásról van szó, sokat segíthet. Ezen túlmenően, az ígéretek beváltásáig még hosszú az út. S amennyiben az erősek egyezségre jutnak, könnyen találhatnak okot, hogy felosszák maguk között azt, amit a kívülállónak úgyis csak az egymásra való irigység okán akartak visszaadni, vagy csak azt meggátolandó, hogy aki ezen az örökségen meggazdagodnék, túl hatalmassá váljék." (Descartes, 2000, 280. sk.)

Természetesen a münster–osnabrücki békeszerződésről van szó, ez adta vissza 1648-ban Erzsébet családjának, jelesül Károly Lajosnak a pfalzi választófejedelemség egy részét, ahol ő azonnal neki is látott a harmincéves háború igen nagymérvű pusztításait követő helyreállítási munkálatoknak, s ahogy ez végtére is ilyen helyzetben, ilyen kis államban helyénvalónak is tűnik, abszolutisztikusan, mindent kézi vezérléssel, saját maga által irányítva. Vagyis Descartes tanácsának szellemében járt el anélkül is, hogy ismerte volna. Viszont, hogy Descartes mennyire tisztán látott a nagyhatalmi politika aktuális kérdéseiben, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy az események pontosan abban az irányban bontakoztak ki, amelyet Descartes a maga elemzésében teoretikus lehetőségként, Fabricius pedig levelének végén alig leplezett aggodalommal villantott fel. 1674-ben ugyanis a Napkirály Turenne marsall által vezetett seregei dúlták fel Pfalzot, a pfalzi örökösödési háborúban (1688–1697) pedig de Chamlay főszállásmester elgondolásának megfelelően, amely 100 km-es, teljesen kiürített ütközőzónát vizionált Franciaország határainál, de Mélac tábornok teljességgel megvalósította a *Brûler le Palatinat* jelszót, azaz felgyújtatta Heilbronnt, Heidelberget, Mannheimet, Philippsburgot és Pforzheimet, a heidelbergi kastélyt pedig 1689. február 16-án felrobbantatta (lásd erről Schaab, 1992). Nem teljesen véletlenül és alaptalanul írta meg 1683-ban Leibniz *Mars christianissimus* címen maró politikai szatíráját XIV. Lajos Bossuet által történetteológiailag legitimált hódítási politikája ellen (Leibniz, 2006).

Visszatérve az akadémiai szabadság kérdéskörére, de még megmaradva egy pillanatig a Descartes–Erzsébet-levelezésnél, hadd idézzem föl Erzsébet hercegnőnek azokat a gondolatait, amelyek láthatóvá teszik, milyen széles látókörű gondolkodó volt ő maga is, amikor egyedi események szélesebb gondolati kontextusba ágyazásáról volt szó. Az imént idézett, 1647 májusában írt levél ugyanis a

Descartes ellen Utrechtben, Voetius és hívei által folytatott kampányra utalva fogalmaz a következőképpen:

„[…] nem méltó Önhöz, ha meghátrál ellenségei elől, ami egyfajta számkivetettséget jelentene, s nagyobb hátránnyal járna Önre nézve, mint mindaz, amit a teológus urak Ön ellen tehetnek; a rágalmazásnak nincs akkora jelentősége ott, ahol a kormányzók maguk sem képesek kivonni magukat hatása alól, illetve nem tudják megbüntetni az elkövetőket. Ezt a nagy árat fizeti ott a nép egyetlen dologért, a szólás szabadságáért; s mivel a teológusok mindenütt különösképpen élvezhetik e szabadságot, hogyan is tudnák azt épp egy demokráciában korlátozni. Ezért valószínűleg igaza van, ha megelégszik annyival, hogy megkapja azt, amit hollandiai barátai tanácsára kér; ámbár a kérelem dolgában nem kell véleményükre hallgatnia, hiszen ahogyan Ön döntött, az jobban illik egy szabad, saját tettei helyességében biztos emberhez." (Descartes, 2000, 246.)

Erzsébet számos korábbi, kortárs és jövendő monarcha közeli rokonaként szemléli a demokrácia 17. századi „mintaállamának" működésmódját, amely még nem mutatja a hanyatlásnak, sőt végromlásnak és a monarchiához való visszatérésnek azokat a nagyon is kézzelfogható jeleit, amelyeket Spinoza testközelből lesz majd kénytelen megélni. Az ő – Erzsébet – analízise ennek ellenére, mint később látni fogjuk, nagyon is egybevág Spinoza huszonhat évvel későbbi megnyilatkozásával. Descartes, a saját filozófiájában kifejtett „pozitív" szabadság képviselőjeként „szabad", tudásában bizonyos emberként áll szemben a demokráciabéli szólásszabadság korlátlanságával, amely egyszerre szabadság a jóra és a rosszra, a megalapozott és a megalapozatlan „tudás" kimondására, s amelyen belül a teológusok éppúgy kedvezményezettek, mint a monarchiában, hisz kezükben ütőkártyaként mindig ott van a hivatkozás a természetes értelmet meghaladó kinyilatkoztatásra, mellyel, politikailag tekintve, egyformán lehetséges élni s visszaélni, akár úgy is, mint ahogyan Fabricius kicsit talán álságosan mondja nem Spinozáról, de egy Spinozánál kevésbé megbízható gondolkodóról, hogy „a nyilvánosan elismert vallás megbolygatására" használja fel azt, ami természetesen egyet jelent a nyilvánosan elismert vallás által támogatott politikai rend megbolygatásával.

Mindenesetre Erzsébet e megnyilatkozása mindjárt érthetővé teszi, miért tartott ki Descartes élethosszíglan e levelezés mellett, s miért zárta le az imént hosszabban idézett politikaelméleti okfejtését egy alig álcázott, az ő viszonyaikhoz képest meglepően intim vallomással: „Pfalz legkisebb szeglete is többet ér, mint a tatárok vagy a muszkák birodalma, és két-három békeév után éppoly kellemes lesz benne élni, mint a Föld bármely más pontján. Ami engem illet, ki nem kötődöm egyetlen helyen lévő lakáshoz sem, nem látok semmi nehézséget abban, hogy elköltözzem e Tartományokból, sőt magából Franciaországból is az említett országba, ha találnék egy kellően nyugodt helyet, még ha az ország szépségén kívül semmi más okom sem volna a költözésre. Ámde nincs a világnak oly vad s kellemetlen pontja, ahol nem lennék boldog hátralévő napjaimban, ha Fenséged is ott tartózkodnék, s én valamely szolgálatot tehetnék számára;" (Descartes, 2000, 281.)

Descartes tehát nem tartja lehetetlennek, hogy udvari filozófusként és politikai tanácsadóként, Erzsébet hercegnő, az *actu regens* választófejedelem húga oldalán letelepedjen a háború utáni újjáépítés állapotában leledző Pfalzban.

Ez tehát az a Heidelberg, ahová Spinozát hívják. Erzsébet hercegnő persze végül maga sem telepedett ott le; Herfordban élt 1680-ban bekövetkezett haláláig, s a „békeéveknek" is rövidesen vége szakadt a már említett külső okokból kifolyólag. Spinoza számára egyik körülménynek sincs perdöntő jelentősége, hisz ő – Descartes-tal és Leibnizcel ellentétben – nem állt semmilyen kapcsolatban Erzsébet hercegnővel vagy családja más tagjával (Descartes vallomását persze akár ismerhette is a Clerselier-gondozta kiadásból), s válaszlevelében nem tér ki a Fabriciustól talán valamiképp előrelátott, ám a levélben épp csak fölvillantott lehetőségre, hogy „hacsak másként nem alakul minden, mint hisszük és reméljük." Az ő megfontolásai teoretikus jellegűek, s a következőkben ezekre szeretnék rátérni.

Ha ismét elővesszük a leveleket, felfigyelhetünk néhány érdekes körülményre.

„A pfalzi választófejedelem őfelsége, az én legkegyelmesebb uram, megbízott engem, hogy írjak Önnek, akit én eddig nem ismertem ugyan, de akit a fejedelem őfenségének a legmelegebben ajánlottak, s kérdezzem meg Öntől, hajlandó volna-e az ő hírneves egyetemén elvállalni a filozófia rendes tanárának tanszékét. Évi fizetése ugyanaz lenne, mint amit manapság élveznek a rendes tanárok. Sehol sem találhat olyan fejedelmet, aki jobban megbecsüli a kiváló tehetségeket, akik közé Önt is számítja. Megadja Önnek a legteljesebb filozófiai szabadságot, mert meg van győződve, hogy nem fogja felhasználni a nyilvánosan elismert vallás megbolygatására. […] Hozzáfűzöm még azt az egyet: ha Ön eljön ide, filozófushoz méltó, kellemes életet élhet, hacsak másként nem alakul minden, mint hisszük és reméljük."

Johann Friedrich Fabricius (a Schmied latinizált változata) 1632-ben született, Spinozával egy évben tehát, s majd húsz évvel élve őt túl, hányatott életet követően 1696-ban halt meg. Református teológusként elég jelentős volt ahhoz, hogy egyik kortársa, Johann Heinrich Heydegger – maga is teológus – megírja életrajzát, s kiadja – amúgy nem különösebben számos – kisebb írását. Teológiai tanulmányait Leydenben végezte, s amúgy is többször tartózkodott Németalföldön, úgyhogy már ebből is következtethetünk arra, hogy az *ignotus* kifejezés, annak hangsúlyozása, hogy ő maga nem ismeri Spinozát, távol áll az igazságtól. Steven Nadler idézi is Spinoza-monográfiájában azt a dokumentumot, mely szerint Heydeggernek 1671-ben a következőket mondta: „Megborzongok, látván ezt a leplezetlenül képviselt féktelen szabadosságot, valamint magának a keresztény vallásnak és a Szentírásnak nyílt káromlását." (Nadler, 1999, 312.) Ezzel a kis füllentéssel az ismeretlenségről Fabricius vélhetőleg csupán annyit kívánt jelezni, hogy a meghívás gondolata a legkevésbé sem tőle származik, hanem csakugyan Károly Lajostól, illetve attól, aki az ő figyelmébe ajánlotta Spinozát. Nadler rekonstrukciója szerint arról a katedráról volt szó, amelyet eredetileg az 1660-ban meghalt Johannes Freinsheim(ius) karteziánus filozófus töltött be. Az ő helyére elsőként Tannequil Lefevre-t hívták meg a Saumuri Protestáns Akadémiáról, ám ő épp akkor halt meg, mielőtt elindult volna Heidelbergbe. A jelek szerint ezt követően Urbain Chevreau, egy 1613–1701 között élő francia író ajánlotta éppen Spinozát a választófejedelem figyelmébe, miközben ők ketten vélhetőleg csupán a Descartes filozófiájának alapelveit geometriai módon bemutató 1663-ban megjelent munkáját ismerték – de legalábbis nem tartottak olyannyira a *Teológiai-politikai tanulmány*t (TTP) író Spinozától, mint Fabricius. Chev-

reau egy levelének tanúsága szerint a választófejedelem csak azt a feltételt szabta volna Spinozának, hogy „ne dogmatizáljon", ami vélhetőleg csupán annyit jelenthetett, hogy a filozófiai vizsgálódásokat ne terjessze ki a teológia területére. Ha ez csakugyan így van, s nem a források hiánya kelti ezt a látszatot, akkor az ismeretlenség tekintetében kissé fűllentő Fabricius a maga részéről egy kicsit be is segített Spinozának az elutasító döntés meghozatalában. Hiszen ismerve a *TTP*-t, nem lehetett kétsége afelől, hogy az általa említett tilalom a legérzékenyebb pontján érhette Spinozát. Ugyanakkor, csak hogy egy réteggel még mélyebbre hatoljunk, tulajdonképpen nem lehet azt állítani, hogy ezzel egyértelműen ellenséges gesztust tett volna Spinoza irányában. Hiszen egyfelől igaz az, hogy teológusként a protestánsok közötti egység megteremtésén munkálkodott – persze, mint ez tudható, végül sikertelenül –, s ebbéli törekvéseiben nem jött volna jól a Spinoza képviselte „féktelen szabadosság". Ugyanakkor még hallgatóként a Descartes-ot ateizmussal vádló Voetius köréhez tartozott (erről az „utrechti afférról" lásd Schmal Dániel írásait és fordítását, In: Descartes, 2000, 11–100.), ennélfogva nagyon jól láthatta, mennyire lehetetlen következetesen keresztülvinni azt az elhatározást, mely elválasztja egymástól a filozófia s a teológia művelését. Descartes a csak megkívánható legegyértelműbb módon fogalmazta meg erre vonatkozó álláspontját, de sem „szakmailag", sem „tudománypolitikailag" nem volt lehetséges következetesen kitartani mellette. Ugyanezt példázta fél évszázaddal később Christian Wolff afférja a hallei pietistákkal. Így aztán végül is minden oka megvolt rá, hogy úgy fogalmazza meg a meghívást, hogy az végső soron aligha legyen elfogadható a meghívott számára. Amihez akár még hozzágondolhatjuk azt is, hogy az utolsó mondattal figyelmeztetni akarta Spinozát a francia expanziós politika akut veszélyeire, amelyeket persze Spinoza a Németalföldön éppenséggel a saját bőrén is éppen eléggé megtapasztalhatott.

Bárhogyan állt is azonban a dolog Fabricius szándékaival, ésszerűen gondolkodva Spinoza aligha fogadhatta volna el a felkérést. Bárha bizonyára nem volt azért teljesen ellenére a professzúra elfogadása, mert különben nem fogalmazott volna olyan határozatlanul levele konklúziójában, mint ahogyan tette: „Nagyon kérem ezért, hogy kérje meg a választófejedelem őfenségét, engedje további meggondolás tárgyává tennem e dolgot, továbbá, hogy tartsa meg ezentúl is a legkegyelmesebb fejedelem jóindulatát legalázatosabb tisztelője számára." (Spinoza, 1980, 251.)

Ám a levél összességében mégiscsak elutasítás, amely mellett két fő érvet hoz fel. Az első, mint láttuk, a következő: „Első meggondolásom ugyanis az, hogy le kellene mondanom a filozófia továbbfejlesztéséről, ha az ifjúság tanításának szentelném időmet." Manapság s a világnak ezen a tájékán ennek az érvnek az érvényességét aligha kell különösebben indokolni. Természetesen nem az ifjúsággal van baj, hanem az idővel s a tananyag kialakításával kapcsolatos uralkodói nyomással.

Ehhez csupán azt fűzöm hozzá: érdekes megfigyelni, mennyire háttérbe szorult erre az időszakra az a még Descartes leveleiben Erzsébet hercegnőnek és Krisztina királynőnek előadott gondolatmenet, mely szerint ha valaki elmélyedt már a korábbi – általa hamisnak tekintett – filozófiában, akkor sokkal nehezebben sajátítja el az újat, a valódit. E változás mögött az állhat, hogy ekkorra már legalább annyira szalonképessé vált a karteziánus filozófia az egyetemeken, hogy megszűnt a kizáró jellegű ellentét (skolasztikus) egyetem és (karteziánus) új filozófia között.

De a lényegesebb ellenérv kétségkívül az, amelyet másodikként említ Spinoza. „Továbbá elgondolkodtatónak tartom, hogy nem tudom, mily határok közé kellene szorítanom a filozofálásnak azt a szabadságát, hogy ne tűnjek olybá, mintha meg akarnám bolygatni a nyilvánosan elismert vallást; mert szakadások nem annyira lángoló vallási buzgalomból keletkeznek, mint inkább az emberi affektusok változatosságából vagy az ellentmondásra törekvésből, amelynél fogva mindent, még ha helyesen mondották is, elferdíteni és kárhoztatni szoktak." A *TTP*-ből elég elolvasni az előszót, hogy világosan lássuk, a szerzője úgy vélekedik, teológia és politika oly mértékben összefonódtak, hogy a monarchikus politizálás monarchikusan hierarchizált egyházfelfogással párosul, s a két, párhuzamos intézményrendszer egymást támogatja a fennmaradásban. A demokratikus politikai berendezkedésnek ugyanakkor megvan az az előnye a monarchikushoz képest, hogy a vele összefonódó egyházfelfogás is demokratikus, aminek következtében elvileg ez a két párhuzamos intézményrendszer szintén egymást támogatja a fennmaradásban, de most már a monarchia s a hozzá kötődő „hamis vallásosság" visszatértével szemben. Ennyiben szerinte – erről tanúskodnak a *TTP* záró fejezetei – még azt is el lehet fogadni, amit Erzsébet hercegnő levele kapcsán említettünk, hogy ti. a teológusok – vagy általánosságban: az ideológusok – szavának nagyobb lesz a súlya még a demokráciában is, ahol a vezetőknek – a szólásszabadság okán – nem lesz módjuk közvetlenül fellépni a teológusi hitellel való visszaélés ellen. Mert csak arra volna szükség, hogy sokasodjanak a szólásszabadság előnyeit kihasználó hangok egyfelől, másfelől – s ez legalább annyira fontos – ne szűnjön meg az elköteleződés az igazság megtalálása és az igazság szolgálata iránt, bármennyire is csábító, hogy a szólásszabadsággal egyetemben megjelenjen az ellentmondás vágya s más, emberi, túlságosan is emberi affektusok, amelyek még a „lángoló vallási buzgalomnál" is jobban – de ha vele együtt, akkor csak annál veszélyesebben – idézik elő a vallási-politikai szakadást. Vagy a szakadás veszélyére hivatkozó, újfent csak monarchikus irányba ható politikai cselekvést. Kérdés persze, vajon e tekintetben nem tartható-e mégis, *pace Kant*, ama közönségesen alkalmazott szólás, mely szerint ez talán *igaz* az *elméletben*, ám a *gyakorlatban* fabatkát sem ér.

Kulcsszavak: *Descartes, Spinoza, Heidelberg, szólásszabadság, demokrácia, monarchia*

IRODALOM

Boros Gábor (2009): *Leibniz gyakorlati filozófiája.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő

Boros Gábor (é. n.): „[…] maga az értelem, vagyis az, aki ért.". *Pro Philosophia* Füzetek. 47, 11–36. • http://www.c3.hu/~prophil/profi063/boros.html

Descartes, René (2000): *Test és lélek, morál, politika, vallás.* (ford. Boros Gábor, Schmal Dániel et al.) Osiris, Budapest

Leibniz, Gottfried Wilhelm (von) (2006): A legkeresztényibb hadisten. *Világosság.* 6–7, 101–119. • http://www.vilagossag.hu/pdf/20070319210419.pdf

Nadler, Steven (1999): *Spinoza. A Life.* CUP, Cambridge

Schaab, Meinrad (1992): *Geschichte der Kurpfalz,* Bd 2. *Neuzeit.* Kohlhammer, Stuttgart

Spinoza, Baruch (1925): *Opera quae supersunt omnia,* Vol. 4. (ed. Gebhardt, Carl) Winter, Heidelberg

Spinoza (1980): *Politikai tanulmány és levelezés.* (*Filozófiai írók tára*) (ford. Szemere Samu) Akadémiai, Bp.

A FAKULTÁSOK VITÁJA

Vajda Mihály

az MTA rendes tagja, professor emeritus,
Debreceni Egyetem Filozófiai Intézet

Megkísérlem összefoglalni, miként írja le Immanuel Kant az egyetem struktúráját.[1]

Van a három magasabb fakultás, s az egyetlen alsóbb. A magasabbak a kormányzat törvényhozásának vannak alárendelve, az alsóbb ezzel szemben az ész törvényhozásának. Az, hogy a magasabb fakultások a kormányzat törvényhozásának alárendeltek, Kant szerint sem jelenti azt, hogy azt, amit tanítanak (formája és tartalma szerint) közvetlenül a kormányzat határozná meg, mintegy a kormányzat írná elő. A kormányzat csak azt a jogot tartja fenn magának, „hogy saját kezűleg *szentesítse* a magasabb fakultások tanait. […] Ám ha mindjárt szentesíti is a tanokat, azokat mégsem ő (a kormányzat) *tanítja;* annyit akar csupán, hogy az érintett fakultások bizonyos tanokat *nyilvános előadásban* hirdessenek, míg az azokkal ellenkezőket a nyilvános előadásból kirekesszék." (Kant, 1995–1997, 349.) A professzorok mégsem egyszerűen csak literátorok (egyházi személyek, igazságügyi hivatalnokok és orvosok), akik csupán a fennálló kormányzat céljait és elképzeléseit képviselik. Minthogy azonban céljuk a *közjó* előmozdítása, minthogy azt tanítják, ami a közösség számára *hasznos* – feltéve, hogy eme feladatukat sikeresen teljesítik –, segítenek a kormányzatnak – erre vannak kötelezve –, hogy az a maga hatalmát zavartalanul fenntarthassa: a nép ugyanis, „mely is idiótákból áll" (Kant, 1995–1997, 348.) „[…] legfőbb üdvét […] nem a szabadságban látja, hanem természetes céljaiban, e három dologban tehát: hogy halála után *üdvözüljön*, embertársai közt élve a *magáét* közjogi törvények révén biztonságban tudja, s végül, hogy a puszta *életet* fizikailag élvezni remélhesse (hogy jó egészségre és hosszú életre számíthasson tehát)." (Kant, 1995–1997, 361.) A magasabbakhoz tartoznak tehát: a teológiai, a jogi és az orvosi fakultás: „Álljon bármiképp is a dolog az igazsággal." (Kant, 1995–1997, 349.)

A magasabbakkal ellentétben az alsóbb fakultás célja az igazság előmozdítása. „Igencsak kívánatos, hogy az egyetem tudós közösségéhez egy olyan fakultás is hozzátartozzék, melynek – tanaiban a kormányzat parancsolataitól független lévén – szabadságában áll nem ugyan a parancsolás, ám hogy mindent megítéljen, aminek csak *a tudomány, azaz az igazság érdekéhez*[2] köze van; mert ily fakultás híján az igazság (kárára a kormányzatnak is) soha nem kerülne napvilágra, ám az ész természete szerint szabad, s hogy mit tartson igaznak, abban nem fogad el parancsokat (nem fogad el semmiféle *credét* szabad *credo* helyett)." (Kant, 1995–1997, 350.)

[1] Ez a szöveg semmiképpen sem Kant gondolkodásának általánosságban való elemzése. Kizárólag *A Fakultások vitája* című írásáról lesz szó. Az idézetek a következő helyről valók: Kant, 1995–1997.

[2] Az én kiemelésem. V. M.

A hasznos tudásnak az igaz tudással való szembeállítása természetesen nem jelenti azt, hogy a hasznos tudás igazsága a tudósi rend szempontjából is közömbös lenne. Az a már idézett felfogás ugyanis, hogy a hasznosat támogatjuk, „[á]lljon bármiképp is a dolog az igazsággal.", csak a kormányzaté lehet; de ha ez utóbbi kellően okos, akkor ő is azt akarja, hogy a számára hasznos egyben igaz is legyen, még ha a „teljes igazságot" nem is kívánja a legszélesebb nyilvánosság számára is elérhetővé tenni. A magasabb fakultások képviselőinek azonban el kell (vagy legalábbis el kellene) fogadniok az alsóbb kontrollját. „A három magasabb fakultás tekintetében ő [az alsóbb fakultás – V. M.] az ellenőrzésükre szolgál, s épp azért lehet hasznukra, mert az *igazságon* múlik minden (az egyáltalában vett tudományosságnak e lényegi és legelső föltételén); míg a *hasznosság*, mellyel a magasabb fakultások a kormányzat szolgálatában állva kecsegtetnek, csak másodrendű mozzanat." (Kant, 1995–1997, 359.) „A filozófiai fakultás tehát bármely tan igazságát vizsgálatnak vetheti alá." (Kant, 1995–1997, 360.) Mint már hallottuk, végső soron a tudásnak az igazság szempontjából való ellenőrzése a kormányzat szempontjából is hasznos. „…ha az igazságról van szó […] lennie kell egy ellenzéki pártnak (baloldalnak) is, s annak padsorában a filozófiai fakultás ül, mert szigorú vizsgálódásai és ellenvetései híján a tekintetben, mi lehet áldásos, és mi hátrányos számára, a kormányzat sem okulhatna kellőképp." (Kant, 1995–1997, 367.) A teológiai és a filozófiai fakultás viszonyának példáján Kant elmagyarázza ugyanis, hogyan is áll a dolog azokkal – az állítólag hasznos – bibliai tanokkal, melyek nem állják ki az igazság próbáját. „Az írás ama helyeit, melyek bizonyos, szentnek mondott, ám az ész minden felfogóerejét (még a gyakorlati észét is) *meghaladó elméleti* tanokat foglalnak magukban, *szabad* a gyakorlati ész javára magyaráznunk, ellenben nemcsak szabad, de így is *kell* magyaráznunk azokat a helyeket, ahol a gyakorlati ésszel ellenkező tételekre találunk." (Kant, 1995–1997, 372.)

Már csak azt kell megválaszolnunk, miért éppen az a fakultás az alsóbb, amely egészen szabadon, a hatalom parancsait tekintetbe nem véve, az igazságot kell hogy kutassa, s megfelelő körülmények között képes is erre. „Hogy azonban e fakultást, feledvén (a szabadság) fölényét, mégis alsóbbnak mondják, annak oka az emberi természetben föllelhető: hogy tudniillik aki paracsol, még ha valaki másnak alázatos szolgája is, előkelőbbnek képzeli magát annál, aki, bár szabad, nem parancsolhat senkinek." (Kant, 1995–1997, 350.)

Hát így áll a dolog. A kanti dualizmus ideális esetben az egyetemek struktúrájában is visszatükröződik. Kant azonban politikailag a legcsekélyebb mértékben sem naiv. Egészen pontosan tudja, hogy a kormányzatot az igazság egyáltalában nem, s a közjó is csak annyiban érdekli, amennyiben „segélyével a nép fölött a legerősebb és legtartósabb befolyásra tehet szert" (Kant, 1995–1997, 349.). Kant szeretne az egyetemeken egyszerűen menedékhelyet találni az igazság birodalma számára, még ha tisztában van is azzal, hogy a tudósok is emberek, akik – többnyire maguk is alázatos szolgák ugyan –, a legjobban parancsolni szeretnek. A tudósok is emberek, s az emberek két egymástól különböző birodalom alattvalói. „Az ember rendeltetése két egészen különböző világra szól, az érzékek és az értelem birodalmára, e földi világra tehát, ám még egy másik világra is, melyet nem ismerünk – az erkölcsök birodalmára." (Kant, 1995–1997, 409.) Ez utóbbi mondatok azonban nem magától a Mestertől valók; az első

szakasz utolsó függeléke, *Függelék a tiszta vallási misztikáról* nem más, mint Carol Arnold Willmans levele Kanthoz; ebben a levélben szerzője megpróbálja összefoglalni a kanti tanokat, s a végén hozzáteszi ehhez: „Idáig jutottam, tiszteletre méltó Atyám, írásainak tanulmányozásában, midőn megismerkedtem azoknak az embereknek az osztályával, kiket szeparatistáknak hívnak, kik azonban önmagukat *misztikusoknak* nevezik, s akiknek körében csaknem szó szerint az Ön tanainak gyakorlatára leltem." (Kant, 1995–1997, 413.) Igaz, Kant egy ironikus megjegyzés kíséretében idézi a levelet, mely így hangzik: „Amit alább, engedelmének a birtokában, s elhagyva az udvariasság diktálta bevezető és záró fordulatokat, közlendő vagyok, egy fiatalembernek a disszertációjához – De similtudine inter Mysticismum purum et Kantianam religionis doctrinam, auctore Carol. Arnold. Willmans, Bielefelda-Guestphalo, Halis Saxonum 1797 – mellékelt leveléből való, mely a magát ma az orvosi tudományoknak szentelő ifjút olyasvalakinek mutatja, kitől a tudomány más szakaiban is sokat várhatni még. Amúgy evvel a szóban forgó hasonlóságot a magam elgondolása és az övé között még nem föltétlenül szándékozom megvallani." (Kant, 1995–1997, 408.) Nem föltétlenül, valamiképpen azonban mégis ez a szándéka.[3] Ha a szöveg nagyon ellenére lett volna, akkor bizonyára még csak nem is említette volna meg, nemhogy teljes egészében idézné. A levélből mindenfajta köntörfalazás nélkül az következik, hogy az igazsággal nem olyan egyszerű a dolog. Vannak ugyanis érzéki és értelmi igazságok, melyeknek segítségével az ember kiismeri magát a természetben, a külső dolgok világában, és élni képes a világban. „Ám mi is az élet? A test világon való létezésének és a külső dolgokhoz való viszonyának fizikai elismerése; az által él, hogy külső dolgokra reagál, azokat a maga világának tekinti, és a maga szándéka szerint használja föl, anélkül, hogy a továbbiakban lényegükkel törődnék. Külső dolgok híján a szóban forgó test nem volna eleven test, és a test cselekvőképessége híján a külső dolgok nem alkotnák az ő világát." (Kant, 1995–1997, 410.) A test e reakcióképessége a külső dolgokat illető valamifajta „tudás" nélkül lehetetlen lenne. E tudásnak azonban semmi köze sincsen az arisztotelészi értelemben vett igazsághoz. Ez még valamifajta állati tudás, „igazsága" pedig valami teljesen pragmatikus. A jelenségek ismerete azonban már valami egyértelműen emberi tudás, melynek esetében már beszélhetünk igazságról és nem-igazságról. Ezek az ismeretek az értelem produktumai. „Ugyanígy áll a helyzet az értelemmel."[4] – folytatja Willmans. „Csak a külső dolgokkal való összetalálkozása által keletkezik ez az ő saját világa; külső dolgok híján halott volna – értelem híján azonban nem volnának képzetek, azok híján pedig nem volna ez a világ, az ő világa; ahogy más értelemmel egy más világ volna a helyén, amint azt az eszelősök példája mutatja." (Kant, 1995–1997, 410.)

Vajon ezeket az értelmi igazságokat, melyek ugyan feltételesek, az élet szempontjából azonban feltétlenül hasznosak, sőt nélkülözhetetlenek, vajon ezeket a jelenségekre vonatkozó igazságokat a filozófiai vagy éppenséggel a magasabb fakultásokon kell oktatni? Kant nem teszi fel a kérdést ebben a formában. De megkülönböztet a filozófiai fakultáson belül két osztályt, „az egyik a *történeti ismereteké* (hová a történelem, a földrajz, a tudós nyelvismeret és a humaniórák tartoznak mindazzal egyetemben, amit a természetrajz tapasztalati tudományai nyújtanak), a másik a *tiszta észismereteké* (a tiszta matematikáé és tiszta filozófiáé, a természet és az erkölcsök metafizikájáé), s rá tartozik a tudományosság két felének kölcsönös egymásra vonatkoztatottsága is. E fakultás ennélfogva átfogja az emberi tudás minden részét (történetileg a magasabb fakultásokat is következésképp), csak éppen nem úgy bánik velük mind, mintha vizsgálódásának és kritikájának tartalmát alkotnák (nem ekként tekint tudniillik a magasabb fakultások tanaira és parancsolataira), hanem, a tudományok javát tartva szem előtt, vizsgálódásának és kritikájának tárgyává teszi őket." (Kant, 1995–1997, 359k.) Ez az egész mű egyetlen helye, ahol Kant ilyenfajta történelmi ismeretekről beszél, s úgy tesz, mintha minden további nélkül világos lenne, hogy ezeknek esetében is – ellentétben mindenekelőtt a bibliai teológiával – az igazságra menne ki a játék: hiszen ezeket az ismereteket is a filozófiai fakultásnak kell tanítania. Ezen a ponton mutatkozik meg a hasznos és az igaz tudás szembeállításának problematikus volta. Sőt, még egy lépéssel tovább mennék, s azt mondanám, hogy itt derül ki, mennyire tarthatatlan az a beállítódás, mely szerint a tudás tradicionális elemének semmi köze sincs az igazsághoz, a felvilágosodásnak ez a tipikus beállítódása, melyet Kant – még akkor is, ha úgy véli, hogy ez a tudás is nagyon hasznos lehet[5] – száz százalékig oszt. Még ha feltételezzük is, hogy a tiszta észismeretek (azaz a matematika és a logika – hogy van-e még manapság is olyan, aki a tiszta filozófiát, a természet és az erkölcsök metafizikáját tiszta észismeretnek akarja tekinteni, az több mint kérdéses) semmit nem tartalmaznak, amit csupán a hagyomány szentesít, annyit kénytelenek vagyunk belátni, hogy általában az emberi tudás esetében *a hagyomány alapvető szerepet játszik* (lásd a kései Wittgenstein álláspontját *A bizonyosságról*-ban).

A fakultások vitája három különböző dolgozatot tartalmaz, melyeket Kant utólag egyesített. Az a szakasz, amely vitán felül a legtisztábban mutatja Kant felfogását a hagyomány és az igazság viszonyára vonatkozóan, az első, melynek címe: *A filozófiai és teológiai fakultás vitája*. A biblikus teológia a hagyományhoz (a *Biblia* szövegéhez) kötődik, ezzel szemben a filozófus észelvekből vezeti le a morál igazságát: az erkölcsi állítások érvényességének a vallási hagyományhoz és egyáltalában a hagyományhoz semmi köze sincsen. Az erkölcs törvényeit a zsidó keresztény hagyománnyal megalapozni nem, legföljebb hogy a nép számára is érthetővé tegyük őket, illusztrálni lehet a *Biblia* szövegével. A vallás érvényességét (az Istenben való hitet) a morális törvény érvényességéből kell logikai szükségszerűséggel levezetnünk, nem pedig megfordítva.[6] Ezt azért fontos hangsú-

[3] Kant elhatárolódását Willmanstól véleményem szerint mindenekelőtt azzal magyarázhatjuk, hogy Willmans azonosítja Kant tanait a szeparatistákéval-misztikusokéval. Kant és a miszticizmus témáját itt sajnos nem tárgyalhatom.

[4] Ez a mondat sajnos kimaradt a magyar fordításból. „Ebenso mit dem Verstande." (Lásd Kant, 1907, 54.)

[5] „Hogy e könyv [a Szent Könyvről van szó. V. M.] a vélemények minden változásával dacolva még sokáig tekintélynek örvendjen, azért a kormányzat bölcsessége szavatol, hisz ez az állam népének békéje és nyugalma okán nagyon is érdekében áll." (Kant, 1995–1997, 406.)

[6] Ezt Kant *A vallás a puszta ész határain belül* című könyvében igen plasztikusan fogalmazza meg: „Ha […] a morális törvények legszigorúbb követése gondolható a legfőbb Jó (mint cél) előidézésének okaként, akkor – mivel az embernek nem áll tehetségében a világban való boldogságot az arra való ér-

lyoznunk, mert Kant, mindenekelőtt a francia felvilágosodással ellentétben, nem akarja a vallás érvényességét vitatni, csakhogy a hagyomány helyett az ész segítségével akarja megalapozni azt. Tehát a tradicionális tudást is mintegy racionalizálni akarja, s éppen ezáltal lesz a modern tudásfelfogás igazi megalapozójává. Az emberi tudás igazságát illetően végső soron csakis az ész játszhatja a döntőbíró szerepét; ez azonban Kant szemében semmiképpen sem jelenti azt, hogy fel kellene számolnunk a tradicionális, az empíriára, a tapasztalatra alapozott tudást: nem, csupán újból, s ezúttal racionálisan meg kell alapoznunk. Kantnak azért volt valami sejtelme arról, hogy ez az újraalapozás, nevezetesen egész hagyományos európai kultúránk racionalizálása tévútra, éppenséggel az igazságnak a hasznossággal való azonosításához vezethet. Ez a sejtés a mű második részében jelentkezik, amely *A filozófiai és a jogi fakultás* vitája címet viseli, ott, ahol a francia forradalomról van szó, s Kant arról beszél, hogy a forradalom során az eszményi, az észből levezett jogszerű összeütközésbe kerülhet, vagy már éppenséggel került is az empirikus valósággal. Az egyik oldalon a nézők kedélyének elragadtatottsága – „minden nézőjének […] kedélyében a részvételnek oly vágyára lel, mely majdhogynem az elragadtatottsággal határos" (Kant, 1995–1997, 422.) –, másrészt az a tudat, hogy a forradalmat „meglehet, oly sok nyomorúság s szörnytett borítja el, hogy ily áron érett gondolkodású ember, ha másodjára vállalkozva rá[7] sikerrel bevégezni remélhetné is, nem döntene e kísérlet kockáztatása mellett." (Kant, 1995–1997, 422.) Az észelvekből levezethető természetjog és a belőle következő republikánus alkotmány érvényességét a történelem véletlen empirikus adottságai nem cáfolhatják meg. „… ha a cél, mely után e fejlemény során áhítoztak, nem volna most sem elérhető, ha végül elbuknék ama nép forradalma vagy alkotmányának változtatása, avagy ha némi idő multán mégiscsak visszazökkenne minden a korábbi kerékvágásba […], e filozófiai előrejelzés a hatályából mit sem veszítene." (Kant, 1995–1997, 426.) Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról*-jában elvégzett elemzése Kant számára semmiféle bizonyító erővel nem rendelkezett volna (hogy olvasta-e a könyvet, nem tudom). Kant szemében az észelvek erősebbek a hagyománynál, Burke egész érvelése ezzel szemben azon a felfogáson alapul, hogy az emberi ész konstrukciói, legyenek bármilyen „racionálisak" is, tehetetlenek a hagyománnyal szemben. Kant után néhány évtizeddel voltak már olyan nagy gondolkodók, akik világosan látták a hagyományokat semmisnek tekintő felvilágosodás árnyoldalait. Talán azért, mert látták már vagy legalábbis sejtették az „igazság" hagyományok feletti győzelmének eredményét. Láthatták már, hogy „a szabadsággal felruházott lény", ha már megszabadult a hagyományok jármától, Kant felfogásával ellentétben beéri pusztán az élet olyan kellemetességeinek élvezetével, amelyekben akár mások segítségével is részesülhet; számára nem az elv a fontos, melynek alapján azokat megszerezheti (lásd Kant, 1995–1997, 424.). Ahogy mondottam, Kant – minden elragadtatottsága ellenére is – túl okos volt ahhoz, hogy ne sejtette volna a kibontakozó modernitás belső ellentmondásait, különösen a francia forradalom nyomorúságai és szörnytettei közepette. Az elv és a jólét viszonyáról a következőket mondja: „A jólétnek […] nincsen elve, sem annak a számára, aki elnyeri, sem annak, aki osztogatja (hisz az egyiknek ez, a másiknak az számít): mert itt az dönt, ami az akaratban *anyagi*, ez pedig empirikus, és alkalmatlan rá, hogy egy szabály általánossága alá foglaljuk. Egy szabadsággal fölruházott lénynek ilyen formán, épp annak tudatában, ami őt az oktalan állattól előnyére megkülönbözteti, akaratának *formális* elve alapján szabad és kell a nép számára, melyhez tartozik, épp azt a kormányzatot megkövetelnie, melyben a nép maga is törvényhozó: azaz a törvényeknek engedelmességgel tartozó emberek joga előbbre való a jólétet illető tekinteteknél, oly szentség, amely minden ár (a hasznosság minden ára) fölött áll, és amelyhez egyetlen – mégoly jótékony – kormányzat sem nyúlhat." (Kant, 1995–1997, 424. A fordításon alakítottam. V. M.) Eddig Kant az igazságot észelvekből vezette le. De tovább folytatja: „E jog azonban mindenkor eszme csupán, s kivitelét *eszközeinek* a moralitással való összhangja korlátozza föltételként, melyet egyetlen nép sem hághat át; nem hozhatja el forradalom, mely mindenkor jogtalan. Az autokratikus *uralom*, s mégis köztársasági, azaz a republikanizmus szellemében fogant és azzal hasonszabályú *kormányzás* az, ami a népet állapotával megbékültté teszi." (Kant, 1995–1997, 424.) Republikanizmus, de nem demokrácia. Ha már egyszer a nép nem akarja belátni, hogy a szabadság elvek nélkül nem szabadság.[8] A két gondolkodó, aki szemem előtt lebeg, aki a felvilágosodás, az egyetlen és egyedüli észigazságban való hit végső alakjának ellentmondásait már látni tudta: Kierkegaard és Nietzsche.

Egy érdekes lábjegyzetet szeretnék még idézni és elemezni, amely a kanti ész-gondolat problematikus voltát igen pregnánsan mutatja. Egy helyen, ahol amellett szeretne érveket felsorakoztatni, hogy a morális törvény előbbre való a *Biblia* szent szövegeinél, melyek állítólag a kinyilatkoztatáson alapulnak, azt mondja Kant, hogy az ember sohasem tudhatja, hogy vajon Isten-e az, aki hozzá beszél. „…hogy akinek hangját hallani véli, *aligha* lehet Isten, arról némely esetekben meggyőződhet az ember: mert ha amit a hang parancsol, ellenkezik a morális törvénnyel, akkor legyen bár mégoly fenséges is a jelenés, tűnjék föl bár mégannyira a természet fölött állónak – mégis káprázatnak kell őt tartanunk." (Kant, 1995–1997, 401.) Ehhez a lábjegyzet: „Példaként szolgálhat amaz áldozat mítosza, melyet Ábrahám akart hozni isteni parancsra, levágni és elégetni akarván egyetlen fiát (szegény gyermeket, aki gyanútlanságában maga gyűjtötte hozzá a fát). Az állítólagos isteni hangnak Ábrahám ekként kellett volna hogy feleljen: »hogy szerelmetes fiamat nem szabad megölnöm, az egészen bizonyos, ám hogy Te, aki megjelentél nekem, Isten vagy-e, abban biztos nem vagyok, s felőle meg sem bizonyosodhatnám, még ha hangod a (látható) égből dörög is le rám.«" (Kant, 1995–1997, 401.) Ha csak egyetlen fajta igazság létezik, nevezetesen az észigazság, s a vallási tudás mégis érvényes tudás, akkor nincsen más út, mint hogy a vallást egyszerűen a morális törvényből vezessük le. Ha azonban a magasabb tudásnak más forrásai is vannak,[9] ha a modernitásnak az a meggyőződése, hogy

demesség arányában megvalósítania – fel kell tenni egy mindenható morális lényt a világ uraként, aki gondoskodik erről; a morál tehát elmaradhatatlanul a valláshoz vezet." (Kant, 1974, 139.)

[7] A forradalom ugyanis tán győz, tán elbukik. (Kant, 1995–1997, 422.)

[8] Lásd ezzel összefüggésben írásomat: Vajda, 2004.

[9] Max Scheler például *Probleme der Soziologie des Wissens* című munkájában a magasabb tudás három fajtáját különbözteti meg: a vallási, a metafizikai és a technikai-tudományos tudást (lásd Scheler, 1980, 81.).

világunk egységes és ésszerű, problematikusnak bizonyul, akkor már nem ilyen egyszerű a dolog. Bizonyára nem véletlen, hogy Kierkegaard ennek az Ábrahám áldozatáról szóló mítosznak egy egész művet szentel *(Félelem és reszketés).* Nem azt akarja állítani, hogy minden istenhívőnek követnie kell Isten szörnyűséges parancsát. Csak azt akarja megmutatni, milyen óriási volt Ábrahám rizikója: éppen mert nem tudhatta, hogy valóban Isten hangját hallja-e, döntésének és alkalmasint tettének teljes felelősségét magára kellett vennie, azt kellett kockáztatnia, hogy megeshet: nem a hit lovagja ő, hanem kegyetlen, megszállott gyilkos. Mindig vannak világunkban pillanatok, amikor semmi és senki sem segíthet nekünk, amikor cselekedetünkért vagy éppen nem-cselekvésünkért teljes egészében egyedül mi magunk vagyunk felelősek. Ábrahám története azért olyan faszcináló, azért kitörölhetetlen és alapvető része európai kultúránknak, mert minden másnál erőteljesebben mutatja: *az ész egyáltalán nem mindenható*. Nem söpörhetjük félre ezt a mítoszt egy gondatlan kézmozdulattal.

Nos, mi köze mindennek korunk egyetemének? Vajon korunk alaptendenciája, mely szerint a hasznos az egyedül ésszerű, ennélfogva teljesen felesleges, hogy a filozófiai fakultás a magasabb fakultások tanait felülvizsgálja, Kantot támasztja-e alá, aki az ész törvényhozását akarta védelmezni a kormányzat törvényhozásával szemben? Attól félek, hogy éppen az ellenkezője áll. A hagyományoknak az ész nevében történő félresöprése csak ahhoz vezethet – ez az, amit Nietzsche már olyan világosan látott –, hogy a hasznos nihilista uralmát segítjük elő. Egyedül a szó szűkebb értelmében vett kultúra, valami, ami megőrzi és továbbalakítja a hagyományokat, képes talán még az ésszerű hasznosság sivár világával szembehelyezkedni. Azt szeretném remélni, hogy az egyetem továbbra sem csak eszes szakembereket képez, hanem az emberek egy olyan csoportját is ki akarja és ki tudja képezni, akik az önmagában ésszerűtlen, mert haszontalan hordozói. Természetesen éppen ez a cél lebegett Kant szemei előtt is. Manapság azonban az ésszerűség és a hasznosság szembeállítása csak a hasznosság szószólóinak segít. Amit a hasznossággal szembeállíthatunk, az éppenséggel valamifajta ésszerűtlenség: egy olyan világ, ahol a haszontalan – a szépség és a nyugalom – (is) uralkodik.

Kulcsszavak: *egyetem, filozófia, Kant, teológia*

IRODALOM

Kant, Immanuel (1907): Der Streit der Fakultäten. In: Renner, Hugo (Hrsg.): *Immanuel Kants Werke in acht Büchern*. Achtes Buch, Weichert, Berlin

Kant, Immanuel (1974): A vallás a puszta ész határain belül. In: Kant, Immanuel: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások* (Fordította Vidrányi Katalin) Gondolat, Budapest

Kant, Immanuel (1995–1997): A fakultások vitája három szakaszban. (Fordította Mesterházi Miklós) In: Kant, Immanuel: *Történetfilozófiai írások*. Ictus, Budapest

Scheler, Max (1980): *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Francke, Bern–München

Vajda Mihály (2004): A politika dicsősége és hanyatlása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága: Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok.* Argumentum, Budapest, 384–398.

A TANÍTÁS MINT HIVATÁS
KÍSÉRLET EGY MEGÍRATLAN WEBER-TANULMÁNY REKONSTRUKCIÓJÁRA

Erdélyi Ágnes

DSc, egyetemi tanár,
ELTE BTK Filozófia Intézet
erd13316@freemail.hu

Előzetes megjegyzés. Pontosabb volna a címben „oktatást" mondani, hiszen Max Weber csak egyetemi oktatásról beszélt (*volna:* ennyit látatlanban is tudhatunk: a felsőoktatásnál soha nem adta alább). Csakhogy az „oktatással" magyarul nem lehetne jól visszaadni a rekonstrukció alapjául szolgáló szövegek kulcsfogalmait *(Lehrfreiheit, Lernfreiheit),* és ha két kifejezésünk nincs is rá„„tanszabadság" legalább magyarul is van. (A két német fogalom összecsengése a harmadikkal – a *Wertfreiheit*-tel – úgyis visszaadhatatlan.)

Weber több írásában is foglalkozik az egyetemi oktatással. Közülük az először 1917-ben publikált *Értékmentesség* és az ugyancsak 1917-es híres előadás, *A tudomány mint hivatás* a legismertebb. Az utóbbi esetben nyilvánvaló az összefüggés, hiszen Weber korában a tudomány művelésének színhelye szinte kizárólag az egyetem, ezért „aki tudósi hivatást érez magában, tisztában kell lennie azzal," hogy nemcsak „tudósként, hanem oktatóként is meg kell felelnie." (Weber, [1917b] 1998, 131.) Az *Értékmentesség* esetében nem ennyire nyilvánvaló, de a tudósi, ill. tanári *hivatás* szempontjából annál alapvetőbb összefüggésről van szó: a kutatás és a gondolkodás szabadságának és a kutató/gondolkodó felelősségének összefüggéséről. Az *Értékmentesség* tanulmányban ugyanis Weber *nem* (nem csak és nem is elsősorban) előírható és betartható *metodológiai elvekről* beszél,[1] hanem arról, hogy *el kell választani* egymástól a különböző értékszférákat: a kutatói szabadságot ne korlátozzák tudományon kívüli normák, illetve, a kutató (a katedráról) ne prédikáljon, ne prófétáljon (ne akarjon a tudomány tekintélyére támaszkodva tudományon kívüli – erkölcsi, politikai, esetleg vallási – értékeket hirdetni).

Hasonló problémákat Weber – ha nem is ilyen világosan és egyértelműen – már jóval korábban fölvetett a tanszabadság és a tanári felelősség összefüggésében. A „tanszabadság" témájával először az 1906-ban megjelent *Rußlands Übergang zum Scheinkonstitualismus* című tanulmányban találkozunk, melyben hosszan tárgyalja az „akadémiai szabadság" helyzetét az oroszországi egyetemeken, mégpedig a szónak mind „a négy [magyarul persze csak három] értelmében:" mint „egyetemi autonómiát, tanszabadságot és a diákélet formáinak szabadságát."[2] Ebben az írásban

[1] A leghatározottabban ez volt az álláspontja Karl Jaspersnek, lásd például 1966. november 16-án írott levelét Hannah Arendtnek. In: Köhler – Saner, 1993, 410. levél, 695–697.

azonban csak az 1905 utáni oroszországi viszonyokat elemzi, az általánosabb összefüggésekre nem (vagy csak egy-két utalás erejéig) tér ki. Két évvel később viszont *Die sogenannte „Lehrfreiheit" an den deutschen Universitäten* címmel éles hangú újságcikket szentel a témának, és ebben a rövid, alkalmi írásban voltaképpen minden lényeges kérdést érint. – Ebből fogok kiindulni. Először ismertetem az írás tartalmát és a megjelenés körülményeit; utána röviden utalok az írást követő vitára, amelyben Weber már fölvet a későbbi *Értékmentesség* tanulmányban tárgyaltakhoz hasonló problémákat, de fölvet valami mást is, amit a tudósi hivatással kapcsolatban (ő még) nem említ; végül az elmondottak és a két „hivatás"-tanulmány, *A tudomány mint hivatás* és *A politika mint hivatás* felépítése alapján megpróbálom összeszedni, mi szerepelt volna a megíratlan tanulmányban (vagy inkább: a soha el nem hangzott előadásban).

I.

1908. szeptember 28-án és 29-én rendezték meg Jénában a német felsőoktatásban dolgozó tanárok második kongresszusát.[3] Néhány hónappal korábban a *Münchener Neueste Nachrichten* előzetesen közölt egy referátumot, amely felhívta a figyelmet néhány kirívó esetre: Ausztriában és Németországban ultramontán katolikus pártok nyomására „a keresztény hit tiszteletének hiánya" indoklással elbocsátottak felsőoktatásban dolgozó tanárokat. Ezért a szerző azt javasolja, hogy a szeptemberben rendezendő kongresszus lépjen fel az ilyen esetek ellen, és hozzon határozatot az „akadémiai szabadság" védelmében.[4] Erre reagál Weber: a szerző, mondja, „kizárólag (vagy lényegében csak) a klerikalizmust látja a tanszabadság ellenségének",[5] csakhogy „kérdéses, vajon 1. valóban csak erről az oldalról fenyegeti veszély a »tanszabadságot«?" és „2. *létezik-e* ma egyáltalán olyasmi, amit méltán nevezhetünk »tanszabadságnak«?" (Weber, [1908a] 1999) – A saját álláspontját Weber egy példa segítségével világítja meg.

Néhány éve az addigra szakmai körökben elismert, Marburgban tevékenykedő tudós, Dr. Robert Michels, mellesleg a szociáldemokrata párt tagja, habilitálni szeretett volna Jénában, ahol – ellentétben például Poroszországgal – nem voltak a jelölt politikai hovatartozására vonatkozó törvényi megkötések. A biztonság kedvéért azonban előzetesen magánlevélben megkérdezte az egyetem egyik professzorát, hogy párttagsága nem jelenthet-e akadályt. A professzor – miután tájékozódott kollégái körében – kénytelen volt azt válaszolni, „a jelen körülmények között »kizártnak« tartja, hogy a habilitációs kérelem átmenjen az előírt fórumokon". Ez, mondja Weber, pontosan az ellentéte annak, amit „tanszabadságnak" nevezünk (Weber, [1908a] 1999). De mielőtt válaszolna a fenti

[2] Az eredetiben: die „*akademische Freiheit,* in dem vierfachen Sinn: Universitätsautonomie, Lehrfreiheit, Lernfreiheit, Freiheit der studentischen Lebensformen" (Weber, [1906] 1999).

[3] Zweiter Deutscher Hochschullehrertag zu Jena am 28. und 29. September 1908. A kongresszusról, az előzményekről, Weber szerepéről és a kongresszust követő vitáról lásd Josephson, 2004.

[4] Karl von Amira: Die Stellung des akademischen Lehrers zur Freiheit in Forschung und Lehre. Referat für den zweiten deutschen Hochschullehrertag. *Beilage der Münchener Neuesten Nachrichten* (1908. július 9.). Az előzményeket ismerteti és a referátumot idézi: Josephson, 2004, 201–202.

[5] Weber némileg túloz: Amira arra is felhívja a figyelmet, hogy az akadémiai szabadságra más politikai, társadalmi és gazdasági érdekcsoportok is veszélyt jelenthetnek (Josephson, 2004, 202.).

két kérdésre, elmondja a történet „utójátékát", melynek alapján szerinte jól látható, hogy itt nem elszigetelt esetről van szó: a Jénában tapasztalt viszonyok tipikusnak mondhatók Németországban.

A felsőoktatásban dolgozó tanárok előző kongresszusán, Alfred Weber (Max Weber öccse) a tanszabadság hiányáról szólva utalt Dr. Michels történetére, de nem nevezte meg a Jénai Egyetemet. A Marburgi Egyetem egyik ismert professzora – nyilván abban a hiszemben, hogy a történet az ő egyeteméről szól – kijelentette, hogy az illető „egészen más okokból nem is gondolhat arra, hogy habilitáljon". Max Weber ezt elmondta Michelsnek, aki levélben magyarázatot kért a professzortól, mire a következő választ kapta: az ok nem a szociáldemokrata beállítottság, hanem a feltűnően és nyilvánosan vallott szociáldemokrata szellemiség, továbbá a kifogásolható családi élet, nevezetesen az, hogy nem keresztelte meg a gyermekeit[6] (még azt is hozzátette, hogy amikor Michels elköltözött Marburgból, rossz állapotban hagyta ott a lakását – amelyet mellesleg tőle bérelt –, de ezt a kicsinyes indokot Weber inkább rá, semmint a német viszonyokra tartja jellemzőnek).

A másik kettőről azonban azt gondolja, hogy a többség elfogadható indoknak tartaná, és amíg „ez az uralkodó nézet," mondja, „addig a magam részéről nem tartom lehetségesnek, hogy úgy tegyek, mintha léteznék valamiféle »tanszabadság«," amelyben bárkit korlátozni lehetne. Ami pedig az egyházi befolyást illeti, arról talán még keményebben nyilatkozik: „amíg a vallási közösségek hagyják, hogy a szentségek kiszolgáltatását, köztudottan és leplezetlenül a karrierépítés eszközeként használják […], addig bőven rászolgálnak arra a megvetésre, amely miatt panaszt szoktak tenni." Végül a konklúzió: az állítólagos „tanszabadság" Németországban „1. udvari és szalonképes politikai nézetekhez", valamint legalább „2. minimális egyházi szellemiség tanúsításához vagy a tettetéséhez" kötődik. (Weber, [1908a] 1999) – Hogy Webernek mennyire igaza volt az „uralkodó nézet" megítélésében, azt jól mutatja a kongresszuson kibontakozó vita.

II.

Komoly vita bontakozott ki arról, hogy a tervezett határozat csak az egyetemeken dolgozó (tehát már habilitált) tanárok, vagy – ahogy Weber fölvetette – a tanári állásra pályázók (illetve a habilitációs kérelmet benyújtók) esetében is fellépjen az akadémiai szabadság minden külső korlátozása ellen. Weber álláspontját a többség vagy maga is elfogadhatatlannak tartotta, vagy – még ha hajlott volna is rá – úgy ítélte meg, hogy a jelenlévők többsége számára úgyis elfogadhatatlan, tehát pragmatikus okokból nem érdemes erőltetni. Magyarán: ugyanazt gondolta a Németországban uralkodó felfogásról, mint Weber, csak a közös fellépés érdekében hajlandó lett volna kompromisszumra. A beterjesztett határozati javaslat is ezt tükrözte; mindössze ketten (a Weber fivérek) fogalmaztak meg elvi fenntartásokat ellene, de elfogadását így is későbbre halasztották. Weber ezúttal azt is világossá tette, hogy nem a szociáldemokrata pályázók érdekében lép föl – mindegy, melyik oldalon áll a jelölt, a tanári kinevezés szempontjából a politikai meggyőződése teljesen

[6] Weber itt nem mulasztja el megjegyezni, hogy Dr. Michels tehát „árja", vagyis a habilitációnak az az akadálya az ő esetében nem merül föl, amelyről később, *A tudomány mint hivatás*-ban azt mondja, hogy ha a habilitációval kapcsolatban a tanácsát kérő fiatal tudós zsidó, „kész a válasz: lasciate ogni speranza" (Weber, [1917b] 1998, 132.).

irreleváns –, és hogy az előterjesztett javaslatot nem kompromisszumnak, hanem az akadémiai szabadság megcsúfolásának tekinti.[7]

A kongresszusról beszámoló sajtóban a többség mégis úgy ítélte meg, hogy a Weber által felvetett „szociáldemokrata ügy" miatt nem sikerült közösen fellépni az akadémiai szabadság védelmében. A vitában még az az egészen szélsőséges álláspont is megfogalmazódott, hogy a többség éppen Weberrel *szemben* védelmezte az akadémiai szabadságot, hiszen pontosan a teljes körű tanszabadság *érdekében* kell korlátozni, hogy *kik* taníthatnak. Ez már Webernek is sok volt: ennyire nem lehet félreérteni, amit mondott. – Újra vitába szállt – és ezúttal még világosabban fogalmazott.

Die Lehrfreiheit der Universitäten címmel cikksorozatot közölt a *Saale-Zeitung*-ban (Weber, [1908b] 2008), melyben leszögezte, a tanszabadság nem azt jelenti, hogy *bármit* lehet tanítani: az egyetemeknek nem feladatuk, hogy védelmezzenek vagy támadjanak politikai nézeteket, vagy erkölcsi elveket hirdessenek. Ezek személyes meggyőződésektől, értékválasztásoktól függenek, melyeket nem lehet a tudomány eszközeivel sem bizonyítani vagy igazolni, sem cáfolni. Az ilyen és hasonló megfogalmazások úgyszólván előrevetítik a később, az *Értékmentesség* tanulmányban megfogalmazott álláspontot. A tanszabadsággal kapcsolatban azonban Weber fölvet egy olyan szempontot is, amelyet a későbbi írásokban nem tárgyal.

A sajátos kulturális fejlődés következtében Németországban az oktatás – a felsőoktatás is – állami feladat lett. Az egyetemek, melyeknek az állam a fenntartója, gazdaságilag is függenek az államtól, és ez súlyosan veszélyeztetheti a tanszabadságot. (A kutatás szabadságát is, de ez Weber korában még nem volt nyilvánvaló.) Az egyetem függő helyzetét kihasználva az állam engedelmességet követelhet azoktól, akik „a kenyerét eszik", azaz befolyást gyakorolhat a tanárok kiválasztására – és ami még rosszabb, a diákokéra is, hiszen az államnak fontos szempont, hogy az egyetem állami állások betöltésére alkalmas szakembereket képezzen –, s adott esetben még a képzés tartalmába is beleszólhat. Ez nem jobb, mondja Weber, hanem „sok tekintetben rosszabb, mint korábban az egyháztól való függőség volt." (Weber, [1908b] 2008, 71–72.)

És így már megfogalmazható a tanszabadságnak és a tanár felelősségének összefüggése: a tanszabadságnak a lehető legszélesebb körű egyetemi autonómia a feltétele, de nem annak érdekében, hogy bármi elhangozhasson az előadóteremben,[8] hanem, hogy a tanárok és a diákok kiválasztásában és a képzésben csak szakmai és tudományos szempontok játsszanak szerepet. A tanárnak viszont tartózkodnia kell attól, hogy saját értékeit, meggyőződését vagy elkötelezettségét közvetítse: nem az a feladata, hogy lojális alattvalókat – mint ahogy az sem, hogy harcos ellenzékieket – képezzen, hanem hogy a lehető legjobban felkészítse munkájukra a jövő szakembereit és kutatóit. Ami pedig az eszményeket és az értékeket illeti, a tanárnak nem „oktatni" vagy „hirdetni" kell a sajátjait, hanem abban kell támogatnia a diákjait, hogy megértsék a „végső álláspontokat" (azokat is, amelyek eltérnek az övétől vagy egyenest ellentétesek vele), és képesek legyenek a saját lelkiismeretüknek megfelelően eldönteni, milyen eszmények szolgálatába állnak, „milyen isteneket szolgálnak". Röviden: a szakmai felkészítésen túl a tanárnak az önmagukkal szembeni intellektuális becsületesség kötelességére kell nevelnie a diákjait (Weber, [1908b] 2008, 72–73.). Vagy, ahogy Weber ugyanezt a következtetést 1917-ben megfogalmazza: „az egyetemi előadótermek […] csak a *szak*szerű képesítéssel rendelkezők *szak*szerű oktatómunkája során fejtenek ki igazán értékes hatást, s ezért itt az »intellektuális becsületesség« az egyetlen sajátos erény, amelyet neveléssel ki kell alakítani." (Weber, [1917a] 1998. 72.) – Ezzel nagyjából együtt is van minden, aminek alapján a következő, befejező részben megpróbálom elmondani, mi szerepelt volna *A tanítás mint hivatás* című – talán Weber korai halála miatt? – soha el nem hangzott előadásban.

III.

A kifejtést Weber feltehetőleg a német viszonyok ostorozásával kezdené. Először – gondolom – a tanszabadság hiányáról beszélne. Itt valószínűleg összevetné a német egyetemek helyzetét más országok egyetemeinek helyzetével. A pozitív példa talán Olaszország volna, mint az „úgynevezett tanszabadságról" szóló cikkben,[9] amelyet azzal zárt, hogy „olyan országokban, mint például Olaszország, a tudományos oktatás szabadsága magától értetődő" (Weber, [1908a] 1999). Ami viszont a német helyzetet illeti, talán még az az indulatos megállapítás is elhangzana, amely egy Michelsnek írott levélben szerepel, nevezetesen, hogy „pillanatnyilag még az orosz viszonyokhoz képest is szégyen és gyalázat", ami Németországban van (idézi Mommsen, 1974, 120. jegyzet).

De valószínűleg nemcsak a tanszabadság hiánya miatt marasztalná el a német egyetemeket, hanem itt is felemlegetné, hogy a tanári kinevezések többnyire a „középszernek vagy törtetőknek" kedveznek, ha pedig „»vonzó« előadókat neveznek ki", akkor sem a szakmai színvonal, hanem az egyetem gazdasági érdeke (a fizető hallgatók létszámának növelése) az elsőrendű szempont. Ami azt illeti, nem hiszem, hogy egyetlen pozitívumot is említene, amíg a tanári „hivatás külső feltételeiről" beszélne.[10]

Utána, ahogy a két „hivatás"-tanulmányban is, feltehetőleg áttérne a „belső elhivatottságra" vagy a „hivatásként őzött" tanításra. Szerintem ezt a gondolatmenetet indítaná az úgyszólván elmaradhatatlan – szokás szerint jelöletlen, de könnyen felismerhető – Kant-utalással. Mondjuk azzal, hogy a tanár az előadóteremben szakmája közösségének teljes színe előtt gondolkodik. Mivel erről mindenkinek az ugrik be, hogy akkor a tanár tevékenysége „az ész *nyilvános* használatának" körébe tartozik, még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy mielőtt tisztázná, miért nem veszi figyelembe Kant példáját az „idegen

[7] Sajtótudósítások szerint a határozat elnapolása után Weber azt mondta, hogy „nem érdekel azoknak az akadémiai szabadsága, akik már egyetemi oktatói állásban vannak, ha ennek az az ára, hogy másokat kizárnak, mielőtt esélyük lett volna bekerülni", és dühösen elhagyta a termet. Idézi: Josephson, 2004, 208. A határozati javaslatról, a vitáról és a kongresszus sajtóvisszhangjáról lásd Jospehson, 2004, 206–210.

[8] Josephson találó megfogalmazásában: Weber álláspontja „ebben a tekintetben a diákok érdekeit szolgálja. Akár úgy is mondhatnánk, hogy a diákok *Lernfreiheit*-jét szegezi szembe a többnyire ortodox professzorok *Lehrfreiheit*-jével." (Josephson, 2004, 215.)

[9] Ott azt is elmondta, hogy Dr. Michels végül feladta a németországi habilitáció tervét, és a Turini Egyetemen habilitált (pedig Olaszországban sokkal szigorúbbak a habilitáció feltételei, csakhogy ezek *tudományos* feltételek: nem egyetlen egyetem, hanem az ország vezető tudósaiból álló bizottság dönt a kérelemről); azóta is a Turini Egyetemen tanít és nyíltan tagja az ottani szociáldemokrata pártnak (Olaszországban ez nem akadálya az egyetemi karriernek). (Lásd Weber, [1908a] 1999)

[10] Az idézeteket és a parafrázisokat lásd Weber, [1917b] 1998, 131. és 132.

megbízást" teljesítő „alkalmazott tanítóról", akinek észhasználata „pusztán *magánhasználat",* melyben engedelmeskednie kell megbízójának (Kant, [1784], é. n., 18.), provokatívan utalna saját (korábbi!) megállapítására az előadótermek és a nyilvánosság viszonyáról.[11] Ő ott, mondaná, nem az „észhasználat", hanem például a sajtó nyilvánosságáról beszélt, és a sajtót – ezt most is vallja – ki kell zárni az előadótermekből. De ennek nincs köze ahhoz, hogy a tanár az előadóteremben nemcsak az ott fizikai értelemben jelen lévők, hanem szakmája közösségének teljes színe előtt gondolkodik. A tanár soha nem kerülhet olyan helyzetbe – kanyarodna vissza Kant példájához –, mint a lelkész, aki egyháza megbízásából okítja gyülekezetét: egy egyetem soha nem (még egy egyházi egyetem sem) köthet jogszerűen olyan megállapodást a tanárral, mely szerint a tanárnak „polgári kötelessége", hogy az előadóteremben ne a „saját fejével gondolkodjék", hanem „feljebbvalója" utasításának engedelmeskedjék. Az ő esetében tehát az ki van zárva, amit Kant az ész „magánhasználatának" nevez. De vajon a „nyilvános használat" feltételei teljesülnek? – Szigorú értelemben talán nem, de szerintem Weber úgy érvelne, hogy Kant óta sokat változtak a feltételek.

Kant úgy fogalmazott, hogy „a tudós, aki írásaival a tulajdonképpeni közönséghez, nevezetesen a világhoz szól, tehát esze *nyilvános használatában* korlátlan szabadságot élvez arra, hogy a maga fejével gondolkodjék, s a maga nevében beszéljen." (Kant, [1784], é. n., 18.) Nos, ez ma is így van, mondaná Weber, csak „egy lényeges ponton jelentős mértékben megváltoztak a viszonyok, mégpedig elsősorban a pusztán tényleges viszonyok." Még „negyven esztendővel ezelőtt" is „széles körben elterjedt hit" volt, hogy „a gyakorlati-politikai értékelések területén lehetséges állásfoglalások között kell lennie egynek, amely *etikai* szempontból az egyedül helyes álláspont." (Weber, [1917a] 1998, 73.) Ma viszont az ilyen értékeléseket nem „személy*feletti"* etikai követelmények nevében igazolható, hanem *személyes* állásfoglalásnak tartjuk. Ezért aki ilyen kérdésekben fordul a „tulajdonképpeni közönséghez", annak tisztában kell lennie azzal, hogy személyes meggyőződését hirdeti. – Ennyi.

Ezzel a kiegészítéssel Weber vissza is kanyarodna a saját gondolatmenetéhez. Az egyetemi oktatónak szerinte „feltétlen kötelessége", hogy „minden egyes esetben – még akkor is, ha előadása emiatt veszít a vonzerejéből – könyörtelenül világossá tegye hallgatói és főleg *önmaga* számára, hogy mindenkori fejtegetéseiben *mi* az, amire tisztán logikai következtetés vagy tisztán empirikus ténymegállapítás útján jutott, és *mi* az, ami gyakorlati értékelés" – és az utóbbiról soha ne „a tudomány nevében" nyilatkozzék (Weber, [1917a] 1998, 71. és 73.). Ha ezt betartja, akár tanári minőségében is igényt tarthat arra a szerepre, „hogy embereket formáljon, politikai, etikai, művészi, kulturális vagy egyéb" értékeket közvetítsen. Weber ugyan személyesen azt a másik álláspontot vallja, hogy eszményei hirdetésére a tanár ne „használja fel az egyetemi katedra tökéletes védettségét", de ez választás kérdése, és mindkét „álláspont mellett föl lehet sorakoztatni végső állásfoglalásokat" (Weber, [1917a] 1998, 72. és 74.).

[11] Emlékeztetőül: „nyilvánvaló – és én is ezt vallom –, hogy az »egyetemi előadásnak« valami másnak *kell* lennie, mint egy »nyilvános felolvasásnak«, hogy a nyilvánosság – például a sajtó – beleszólása veszélyezteti az egyetemi kollégium keretében elhangzó fejtegetések elfogulatlan szigorát, tárgyilagosságát és józanságát, s árt a pedagógiai célnak." (Weber, [1917a] 1998, 74.)

A tanári hivatásról szólva valószínűleg nagyobb hangsúlyt kapna az első álláspont, mint a Weber által személy szerint is vallott második (talán még a véleményét is módosítaná valamelyest), hiszen a megkülönböztetés fontosságát a diák jobban megtanulja, ha beszélnek róla, mintha a tanár elvi okokból mereven elzárkózik előle, hogy személyes állásfoglalását szóba hozza. Ennek elemzésekor, ahogy a két „hivatás"-tanulmányban teszi, feltehetőleg itt is kitérne etikafelfogására. Ezúttal talán feketén-fehéren kimondaná azt is (amire már az *Értékmentesség* és a két „hivatás" tanulmány is utalt), hogy a szigorú, morális dilemmákra érzéketlen kanti etika ma már elégtelen: a „dilemmás területeken" – a politikán kívül most ide sorolná a tanítást is – az „érzületetika" mellett fontos szerephez jut a „felelősségetika", hiszen „az etikai szempontból irracionális világban", ahol a „tiszta érzületből fakadó cselekedet következményei" lehetnek rosszak, „az etikus cselekvés önmagában vett értéke" egyedül nem „elegendő a cselekvés igazolásához".[12] Ezek a feszültségek persze elsősorban a politika területére jellemzők. A tanítás esetében valószínűleg inkább a tanár és a diák egyenlőtlen helyzetéből fakadó dilemmákat tárgyalná – de erre nem térek ki: ezt másutt éppen csak érinti (lásd például Weber, [1917a] 1998, 74.), és nem akarok találgatni.

A befejezést viszont megpróbálom elképzelni. Mivel előadásait Weber magas érzelmi regiszterben szokta zárni, talán visszatérne a már említett „intellektuális becsületességhez", ezúttal abban a formában, ahogy *A tudomány mint hivatás* végén megfogalmazza: „az előadótermekben az egyetlen erény az intellektuális tisztesség. Ez viszont azt parancsolja," hogy az embernek „legyen bátorsága szembenézni saját végső állásfoglalásával" (Weber, [1917b] 1998, 155.). Ha a tanítást választja hivatásul, akkor legyen bátorsága szembenézni azzal, hogy hivatását csak akkor tudja lelkiismeretesen gyakorolni, ha nem hagyja, hogy mások „gyámkodjanak" felette. Vagyis: nem hagyja, hogy korlátozzák az „akadémiai szabadságot", a szónak egyik értelmében sem.

Kulcsszavak: *akadémiai szabadság, egyetemi autonómia, értékmentesség, tanszabadság, Max Weber*

[12] Az idézeteket és a parafrázisokat lásd Weber, [1917b] 1998, 87. és Weber, [1919] 1998, 201.

IRODALOM

Josephson, Peter (2004): Lehrfreiheit, Lernfreiheit, Wertfreiheit: Max Weber and the University Teachers' Congress in Jena 1908. *Max Weber Studies.* 4, 2, 201–219. DOI: 10.15543/MWS/2004/2/6

Kant ([1784] é. n.): Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? (Ford. Vidrányi Katalin) In: Immanuel Kant: *Történetfilozófiai írások.* Ictus, Budapest. 13–22.

Köhler, Lotte – Saner, Hans (Hrsg.) (1993): Hannah Arendt – Karl Jaspers: *Briefwechsel.* 3. Aufl. Piper, München–Zürich

Mommsen, Wolfgang J. (1974): *Max Weber und die deutsche Politik: 1890–1920.* 2. Aufl. Mohr, Tübingen

Weber, Max ([1906] 1999): Rußlands Übergang zum Scheinkonstitualismus. In: Worm, Karsten (Hrsg.): *Max Weber im Kontext* („Literatur im Kontext auf CD-ROM - Vol. 7"), InfoSoftWare, Berlin,.

Weber, Max ([1908a] 1999): Die sogenannte „Lehrfreiheit" an den deutschen Universitäten. *Frankfurter Zeitung* (1908. szeptember 20.). In: *Max Weber im Kontext* („Literatur im Kontext auf CD-ROM - Vol. 7"), InfoSoftWare, Berlin

Weber, Max ([1908b] 2008): Die Lehrfreiheit der Universitäten. *Saale-Zeitung* 1908. november 25. reggeli kiadás (1. rész), esti kiadás (2. rész), november 27. esti kiadás (3. rész). A cikksorozatot 1909 januárjában a *Hochschul-Nachrichten* (XIX. Nr. 4) egyben újraközölte. A szöveg angol fordítását lásd Dreijmanis, John (ed.): *Max Weber's Complete Writings on Academic and Political Vocations.* (Trans. by Gordon C. Wells.) Algora Publishing, 69–75.

Weber, Max ([1917a] 1998): A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. (Ford. Erdélyi Ágnes.) In: Weber, Max: *Tanulmányok.* Osiris, Budapest, 70–126.
Weber, Max ([1917b] 1998): A tudomány mint hivatás. (Ford. Wessely Anna.) In: Weber, Max: *Tanulmányok.* Osiris, Budapest, 127–155.
Weber, Max ([1919] 1998): A politika mint hivatás. (Ford. Wessely Anna.) In: Weber, Max: *Tanulmányok.* Osiris, Budapest, 156–209.

EGYETEMI AUTONÓMIA *VERSUS* NÉMET KÜLDETÉS

MEGJEGYZÉSEK HEIDEGGER ’33–34-ES EGYETEMPOLITIKAI TEVÉKENYSÉGÉHEZ

Schwendtner Tibor

az MTA doktora, egyetemi tanár,
Eszterházy Károly Főiskola, Eger
schwendtner.tibor@gmail.com

A Freiburgi Egyetem szenátusa 1933. április 21-én Martin Heideggert nagy többséggel (69 szavazatból 57 szavazattal) rektorrá választotta (vö. Ott, 1988, 143., Zaborowski, 2010, 233. sk.).[1] A nemzeti-konzervatív érzületű, eredetileg túlnyomórészt[2] nem náci professzori kar azt remélte, hogy a prominens filozófus megválasztása kompromisszumos megoldást jelent, s esetleg védőernyőt nyújthat az új hatalommal szemben. A történész Gerhard Ritter visszaemlékezéseiben így fogalmaz: „A szándék egész jó volt. Azt hittük, hogy Heidegger, aki mint tudós kétségbevonhatatlan ranggal rendelkezett, az autoritása révén abban a helyzetben lesz, hogy Freiburgot fedezze. Mindenesetre a kollégák, akik őt megválasztották, így értették a dolgot.” (idézi Zaborowski, 2010, 234.) Ugyanakkor az NSDAP egyetempolitikája számára is jól jöhetett a prominens professzor készsége, hogy rektorként segítse a „Gleichschaltung” politikáját.

Heidegger rektorként azonnal két tűz közé került: az egyik oldalon az új náci pártbürokrácia és a pártideológusok, illetve a lelkes, náci diákság állt, a másikon pedig az alkalmazkodó, ám korántsem feltétlenül náci érzelmű konzervatív professzori kar. Heidegger ráadásul tapasztalatlan és ügyetlen volt a hivatali ügyintézésben, és sok esetben nem találta meg a megfelelő hangot a tárgyalópartnereivel és a kollégáival. E tekintetben jellemző az a levél, melyet a freiburgi egyetem pszichiátriai és idegklinikájának igazgatója, Alfred Hoche professzor írt a volt rektornak, Sauernek 1933. május 19-én, vagyis alig egy hónappal Heidegger rektorrá választása után: „Egyenesen meg vagyok döbbenve azon az öngyilkos lépésen, melyet ennek a zavaros koponyának a megválasztásával tettünk.” (Hoche, 2009, 246.)

Heidegger helyzetének lényegi nehézsége azonban nem a tapasztalatlanságából adódott,

[1] Heidegger csak komoly hezitálás után vágott bele e vállalkozásba „Rászorítva a rektorátus átvételére első alkalommal cselekszem a legbensőbb hang *ellenében*” – írja az eseményekkel egyidejűleg gondolati naplójában 1933 tavaszán (Heidegger, 2014a, 110.).

[2] 1933. március előtt a freiburgi egyetemen egyetlen NSDAP-párttag professzor tevékenykedett: a klasszika filológus Wolfgang Aly (Zaborowsky, 2010, 210.).

hanem abból, hogy valójában teljesen egyedül volt elképzeléseivel, céljaival, melyeket a történelmi szituációra válaszul még csak körvonalaiban fogalmazott meg a maga számára is.[3] A nácik uralmuk alá akarták vonni az egyetemet, s a nemzetiszocialista világnézet fő elemeinek akartak teret biztosítani emberek helyzetbe hozásával, tanszékek, intézetek alapításával. A professzori kar pedig az egyetem autonómiáját, eddigi kutatói-oktatói tevékenységét és privilégiumait szerette volna minél jobban megvédeni. Heidegger viszont a német nép öneszmélését, a tudományok és a filozófia radikális megújítását próbálta az egyetemek radikális átalakítása révén megvalósítani. A kudarc szükségszerű volt, az ügyetlenkedés és a hatalomtól való megszédülés még gyorsabbá és látványosabbá is tette.

Heidegger története nem konkrét tudománypolitikai tevékenysége miatt érdekes, hiszen nyilvánvalóan nem volt képes érdemi hatást gyakorolni az eseményekre és egy év után le is mondott tisztségéről, hanem azért, mert *filozófiai indítékok, s ezen belül az egyetem mibenlétére vonatkozó kérdések vezették el a politikai aktivitás vállalásához.* Heidegger közelmúltban megjelent és nagy vihart kavart gondolati naplói (Heidegger, 2014a; 2014b; 2014c; 2015) megerősítik azt a feltételezést, hogy Heidegger alapjában véve filozófiai indítékokból aktivizálódott '33-ban. Például 1938-ban – már önkritikus távolságtartással – így ír: „Tisztán 'metafizikai' […] módon gondolkodva a 1930–34-es években a nemzetiszocializmust egy másik kezdetbe való átmenet lehetőségének tartottam, és ezt az értelmezést adtam neki." (Heidegger, 2014b, 404.)

Az egyetem problematikája kezdetektől fogva erősen foglalkoztatta Heideggert, már 1919-ben fiatal előadóként is az egyetemi reformok ügyéről beszélt: „Az egyetem területén lezajló *igazi* [echt] reformokhoz ma nem vagyunk érettek. És az erre való érettté válás egy *egész generáció* ügye. Az egyetem megújulása az igazi tudományos tudat és életösszefüggés újjászületését jelenti. Az életvonatkozások azonban csak a szellem igazi eredeteihez való visszalépésben újulnak meg […]." (Heidegger, 1987, 4. sk.) A tudományok és az egyetem megújításának ügye vissza-visszatér a filozófus írásaiban, előadásaiban, az ennek kapcsán kidolgozott tudományfogalom azonban ekkor még az emberi individualitásra, szabadságra és radikális kérdezni tudásra épül.

1933-ban viszont a politikailag aktivizálódó Heidegger az egyetem és a tudományok megújításának kérdését kifejezetten „a német küldetés" perspektívájába helyezi – Heidegger a *Sendung* (küldetés), az *Auftrag* (megbízatás) és a *Bestimmung* (rendeltetés) kifejezést is használja (vö. például Heidegger, 1998, 127., 134. sk., Heidegger, 2000, 324., 328, 107., magyarul: 61., Heidegger, 1953, 38., magyarul: 25.). 1933. március 30-án, vagyis közvetlenül a rektorátus átvétele előtt, közeli barátjának, Elisabeth Blochmann-nak így ír: „A németség elhivatottságát a Nyugat történelmében […] csak akkor fogjuk megtalálni, ha a létnek magának az elsajátítás új módján tesszük ki magunkat." (Heidegger – Blochmann, 1989, 60.) Egy évvel később pedig, már a rektorságról való lemondás után így fogalmaz: „Ha feltételezzük azonban, […] hogy népünk ittlétébe belebocsátkozunk, akkor ezáltal együttmunkálkodunk azon alapvető előfeltétel megteremtésén [Stiftung], mely lehetővé teszi, hogy a Nyugat még egyszer új kezdetet nyithasson történelmében." (Heidegger, 2000, 332.) A németek küldetése eszerint nem más, mint a Nyugat újraalapítása, vagyis az antik görögség által megvalósított alapítás után a Nyugat filozófiai, szellemi arculatának újbóli kialakítása.

A német küldetés Heidegger számára alapvetően filozófiai jellegű. A filozófia az a középpont számára, amely legmagasabb szintű tudásként a nép önmagáról való tudását és szerveződési módjait is meghatározza, és egyidejűleg az autentikus tudománynak is partnerévé válik. Ebben az összefüggésben érdemes látnunk Heidegger elgondolását, mely szerint a német nép metafizikai értelemben kitüntetett jellegű – '33 nyári szemeszterében tartott előadásának végén a filozófus így fogalmazott „A német nép nem tartozik azon népek közé, melyek metafizikájukat már elvesztették. A német nép még nem vesztette el a metafizikáját, még nem veszíthette el azt. És nem is veszítheti el, hiszen még nem birtokolja azt. Az a nép vagyunk, amelynek a metafizikáját *el kell nyernie* és el *fogja* nyerni, azaz mi az a nép vagyunk, amelynek még *sorsa* van." (Heidegger, 2001, 79. sk.)

A német szellemi küldetés gondolata a napóleoni háborúk óta számos német gondolkodót foglalkoztatott. Johann Gottlieb Fichte például a *Beszédek a német nemzethez* című előadásaiban a németséget ősnépnek *(Urvolk)* nevezte. „Abban a nemzetben, mely mind a mai napig egyszerűen *a* népnek, vagy németnek nevezi magát, az újabb korban, legalábbis mostanáig, eredendő dolgok törtek napvilágra, és az új teremtő ereje mutatkozott meg benne; most végre tükör állíttatik ez elé a nép elé egy önmagában tudatossá vált filozófia formájában, amelyben világos fogalmakkal felismeri azt, amivé mindezidáig annak világos tudata nélkül a természet által lett […]." (Fichte, 1978, 121., magyarul: 18.) Más szóval, Fichte szerint a németség ősnépként valójában az egész emberiséget képviseli eredendő formában, és ezt a felismerést a német filozófia hozza fogalmi alakra. De Edmund Husserl is arról beszélt 1912-ben, hogy „a német nép történelmi küldetése, […] hogy előre világítson minden más népnek a filozófiában" (Husserl, 1994, 172.).

A német nép küldetése – Heidegger politikai aktivitása vonatkozásában végzetesnek bizonyuló – filozófiai előfeltevések összefüggésébe illeszkedik: 1. a nép önálló létező, a nép léte pedig az állam;[4] 2. a német nép küldetése[5] a görög filozófiai, költői és tudományos teljesítmény ismétlése, vagyis a Nyugat újraalapítása; 3. a nép kollektív döntés révén juthat el önmagához.[6] Ezen előfeltevések között szoros összefüggés van. Heidegger *az emberi ittlétet* (menschliches Dasein) *kollektív módon fogja föl*; e kollektív ittlét viszonyulni tud önmagához, és saját létéhez, döntéseket hoz magáról, úgy viselkedik, mint egy önálló létező, melynek léte küldetésként tételeződik.

[3] A '33-34-es időszakban a filozófus nemcsak egyetemi reformterveket dolgoz ki és a német egyetem mibenlétéről gondolkodik, hanem egy állam-, illetve politikai filozófia első verzióját is felvázolja.

[4] Egy hallgatók által írt, Heidegger által autorizált szemináriumi jegyzőkönyv szerint a filozófus egy 33/34-ben tartott szemináriumon a következőket mondta: „A nép az a létező, amely létében az államot megvalósítja, tud az államról, törődik azzal, akarja azt. […] amiként minden ember élni akar, mivel emberként akar lenni, amint tartósan itt tartózkodik és az ittlétét a világban szereti, úgy akarja és szereti a nép az államot, azt a módot, ahogy nép lehet. A népet uralja az államra való törekvés, az államra irányuló érosz." (Heidegger, 2009, 76.)

[5] „A nép léte […] a rendeltetés mint időiség és történetiség." (Heidegger, 1998, 157.)

[6] „A németek történelmi néppé válnak. […] Egy nép jövője semmiképpen sem abból áll, ami még nem volt. A jövő jön és eljövő módon itt van a tudó döntésben, amely által a nép önmagát önmagához hozza […]. A harcban […] a nép saját létét ragadja meg a kibontakozó állammá válás során." (Heidegger, 2000, 200. sk.)

Ha viszont a német nép mint kollektív ittlét magában hordozza a Nyugat újraalapításának lehetőségét, akkor e lehetőség kiaknázása elsőrendű fontosságú feladatként, mégpedig a német egyetem feladataként jelenik meg Heidegger számára: a német népet magát kell a küldetés véghezvitelére felkészíteni. „A nemzetiszocialista forradalom nem a meglévő állami hatalom külsődleges átvételét jelenti egy megfelelőképpen felkészült párt által, hanem az egész nép belső átnevelését annak a célnak az érdekében, hogy az a saját egyszeriségét és egységét akarja." (Heidegger, 2000, 302.) Heidegger nem jó technokratákat és szakembereket[7] kívánt az egyetemen képezni, hanem a szellemi éberség és filozófiai nyitottság olyan szintjét akarta elérni (Heidegger, 2000, 304. skk., Heidegger, 2014a, 140., 144. sk.), amely a korai görögökhöz hasonló szellemi teljesítményt tesz lehetővé. Heidegger ugyanakkor hosszú távra tervez: „A tudásváltás előkészítése évtizedeket vesz igénybe." (Heidegger, 2014a: 122.)

E szellemiség megszületésének az a feltétele, hogy az egyetem és az ott művelt tudomány radikálisan átalakuljon. Heidegger „a *tudomány fordulatát*" (Heidegger, 2014a, 115.), vagy még inkább egy radikális újrakezdést akar elérni: „Az eddigi »tudományt« nem tudjuk átalakítani, amíg az újat nem teremtettük meg. És ezt az újat nem tudjuk megteremteni a tudásakarás új szenvedélyének felébresztése nélkül." (Heidegger, 2014a, 139.) Emiatt a jelenlegi egyetem felszámolása és egy új intézmény létrehozása a cél. „Az egyetem új alkotmányára van szükségünk, amely a szellemi politikai vezetést biztosítja – és mi célból? Nem valami meglévő »felépítése« és újrafestése, hanem az egyetem szétrombolása [Zerstörung] céljából. Ez a »negatívum« azonban csak akkor fejt ki hatást, ha az egy új nemzedék nevelésének a feladatát magára veszi." (Heidegger, 2014a, 115.) „Az egyetem halott, éljen a németek tudásra nevelésének jövőbeni magasabb iskolája." (Heidegger, 2014a, 125.) Heidegger minimális programja pedig a következő: „Feltételezve, hogy a szellemi erők elégségesek, két dolgot lehetne elősegíteni: egyetlen egyetemet és egyben azzal egy docensiskolát is újonnan felépíteni." (Heidegger, 2014a, 118.) A docensiskola terve, vagyis a doktori címmel, illetve habilitációval rendelkező, de még nem professzor oktatók továbbképző intézményének a létrehozása és irányítása még évekig erősen foglalkoztatta Heideggert, noha végül nem őt bízták meg ezzel a feladattal. Tervezetet is írt e tárgyban 1934 augusztusában (Heidegger, 2000, 308–314.), és a naplójában még 1938-ban is visszatér a tervre (vö. Heidegger, 2014b, 125. skk.).

Mi következik mindebből az egyetemi autonómia számára? Rövid válasz: semmi jó. Ha Heidegger konkrét egyetempolitikai tevékenységét tekintjük, annak ellenére, hogy rengeteg konfliktusba keveredett a minisztériumi hatóságokkal és a náci diákszervezetekkel (Zaborowski, 2010, 374. skk.), alapjában mégis a rektorsága alatt ment végbe a freiburgi egyetem *Führerprinzip* alapján történő átszervezése, gleichschaltolása. Ami pedig Heidegger filozófiai koncepcióját illeti, ez egyáltalán nem valósult meg, Heidegger nem kapta meg azt a lehetőséget sem, hogy egy egyetemet újonnan felépítsen, és riválisai a docensiskola tervét is megakadályozták.

További fontos kérdés viszont, hogy Heidegger egyetemekkel kapcsolatos '33/34-es filozófiai elgondolásai milyen viszonyban állnak az egyetemi autonómiával. Természetesen az egyetemi autonómia fogalma önmagában is sokrétű, ráadásul történetileg is sokszorosan módosult koncepcióról van szó (vö. Hamza, 2014). Heidegger számára vonatkoztatási pontként az egyetem humboldti eszméje,[8] illetve a 20. század eleji német egyetem konkrét valósága állt.[9]

Heidegger egyetempolitikai elgondolásai szempontjából a legfontosabb írás továbbra is a rektori beszéd, természetesen a többi beszéde, egyetemi előadásai, és a persze a gondolati naplói nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a pontosabb értelmezéshez. Az egyetemi autonómia kérdésében világos gondolatmenetet tartalmaz a szöveg. Maga az autonómia kifejezés nem szerepel az írásban, viszont a 'Selbstverwaltung' (önigazgatás) fogalma éppen erre a kérdésre vonatkozik. Heidegger stratégiája abban áll, hogy a fogalomban rejlő követelményt elfogadja ugyan, de azt a saját értelmezési összefüggésébe helyezi át. „Az egyetem uralkodó lényegi jellegét általában az 'önigazgatásban' pillantjuk meg, s ennek meg is kell őrződnie. Csakhogy: vajon alaposan meggondoltuk-e azt is, hogy ez az önigazgatásra vonatkozó igény mit követel tőlünk?" (Heidegger, 2000, 107., magyarul: 61.)

Heidegger ezzel azt mondja az egyetem közösségének: rendben van, legyen továbbra is önigazgatás, de az, hogy ez mit jelent valójában, és különösen mit jelent a szóban rejlő 'Selbst', annak meghatározása még előttünk áll. „Az önigazgatás mi mást is jelentene: önmagunknak kitűzzük a feladatokat, s mi magunk határozzuk meg megvalósításuk útját és módját […]. De hát tudjuk-e, kik vagyunk mi magunk – a német nép legmagasabb fokú iskolája tanárainak és diákjainak e testülete?" (Heidegger, 2000, 107., magyarul: 61. sk.) A 'Selbst' első elnagyolt és ideiglenes értelmezése megtörtént: a tanárok és diákok közössége. De ez a meghatározás nyilvánvalóan nem elegendő Heidegger számára. „S a legkitartóbb és legszigorúbb öneszmélés (Selbstbesinnung) nélkül tud*hat*juk-e egyáltalán?" (Heidegger, 2000, 107., magyarul: 62.) Az öneszméléshez nem elegendő az egyetem történetével, annak lényegi összefüggéseivel való megismerkedés. Az öneszmélésnek Heidegger szerint döntésen, sőt önmegnyilvánító cselekvésen kell alapulnia. „Önigazgatás csupán öneszmélés alapján lehetséges. Öneszmélés azonban csupán a német egyetem önmegnyilatkozásának, önigenlésének [Selbstbehauptung] erejével történhet." (Heidegger, 2000, 107., magyarul: 62.)

Csak akkor tudjuk igazgatni magunkat, ha az öneszmélés révén tudunk önmagunkról, viszont csak akkor vagyunk képesek elég radikálisan az öneszmélést végbevinni, ha már döntöttünk, önmagunkat igeneljük, és ezt kinyilvánítjuk. E döntés és a hozzá kapcsolódó öneszmélés révén azonban a 'Selbst',

[7] Heidegger naplójában tiltakozik „az egyetem vak *iskolásítása* [Verschulung] ellen" (Heidegger, 2014a, 183.), illetve a szakfőiskolai perspektíva ellen (Heidegger, 2014a, 117., 193.).

[8] Ha csak az 1933-tól '34-ig tartó időszakot nézzük, akkor is komoly változásokat vehetünk észre abban a tekintetben, hogy Heidegger miként viszonyult a német egyetem humboldti felfogásához. Míg az 1933 májusában elhangzott rektori beszédében egyértelmű, negatív utalást is találhatunk a humboldti modellel kapcsolatban, pontosabban az ennek lényegi mozzanatát képező akadémiai szabadsággal szemben (vö. Heidegger, 2000, 113., magyarul: 68.), addig az 1934 augusztusában tartott *Die deutsche Universität* c. előadásában már kifejezetten elismerő a humboldti modellel kapcsolatban (vö. Heidegger, 2000, 289. skk.).

[9] Heidegger a német egyetem 19. századi történetét egyértelműen hanyatlástörténetként ábrázolja a már említett *Die deutsche Universität* című előadásában (Heidegger, 2000, 295. skk.). „*Miért* mondott csődöt az egyetem, miért *kellett* csődöt mondania? A válasz: mivel – ahogy megmutattuk – a *saját, eredeti, szellemi egység* hiányzott számára." (Heidegger, 2000, 301.)

amiről itt szó van, radikálisan átalakul. Valójában a döntés arról szól, hogy nem egy partikuláris közösség, az adott egyetem közössége *Selbst*-jének igenlése történik meg, hanem a német népé, mégpedig egy olyan népé, melynek küldetése van a Nyugat, és ennek megfelelően a nyugati tudomány és filozófia tekintetében is. „A német egyetem lényegére irányuló akarat annyi, mint a tudományra irányuló akarat; ez az akarat pedig nem más, mint a német nép történeti-szellemi elhivatottságára irányuló akarat. Tudomány és német sors: a lényegre irányuló emez akaratban együttesen kell hatalomra jutniuk." (Heidegger, 2000, 108., magyarul: 62.)

Egyetemi önigazgatás, autonómia annyiban lehetséges számunkra, amennyiben döntést hozunk a tekintetben, hogy német nép önmagát értelmező, önmagáról tudó szervezetként működünk tovább, és e nép küldetésének a tudományt és a filozófiát tekintjük – mondja ezzel Heidegger. A 'Selbstbehauptung' ebben az összefüggésben valójában két különböző 'Selbst' önigenlése, önmegnyilvánítása kapcsolódik össze: a német népé és az egyetem eszméjéé, melyet a filozófia és a tudomány képvisel.[10] Heidegger itt ajánlatot tesz az egyetem polgárainak: a német nép sorsa és küldetése a tudomány, erre szövetkezzünk, ez legyen az önigazgatásunk alapja.

Ez az ajánlat több szempontból is rendkívül problematikus. A náci hatalomátvétel nyilvánvalóan nem arról szólt az egyetemeken, hogy a német tudományt felvirágoztassák és a német filozófiának lehetőséget adjanak, hogy megismételje a görög kezdeteket. Heidegger itt olyan dolgokról beszélt, melyek politikai értelemben lehetetlenek voltak.[11] Heidegger mentségére szolgál ugyanakkor, hogy ő ezt reális lehetőségnek tekintette, számára csakis ez a perspektíva adott értelmet a politikai aktivitása számára.[12] Az igazán problematikus mozzanat azonban abban áll, hogy a 'Selbst'-nek a német néppé való kiterjesztése valójában azt jelentette, hogy az egyetemnek mint körülhatárolt egységnek semmiféle autonómiája nem maradt a népet kifejező állammal szemben. Azáltal, hogy az egyetemi polgárok közösségét a német nép közösségével ily módon összekapcsolta,[13] Heidegger elméleti konstrukciójában is felszámolódott az egyetemi autonómia lehetősége.

A tanulmány megírását az OTKA 100922 és 112542 számú projektje támogatta. Ezúton köszönöm Gedő Évának és Pongrácz Tibornak, hogy elolvasták a szöveget és megjegyzéseikkel segítették a végső verzió kialakítását.

[10] Heidegger a humboldti egyetem eszméjére visszatekintve írja a már többször hivatkozott *Die deutsche Universität* című előadásában: „A »tudomány« szónak és fogalomnak még megvolt az a jelentése, hogy olyan tudásról van szó, amely szükségképpen az egészre vonatkozik, és ezért szükségszerűen magában véve filozófiai jellegű." (Heidegger, 2000, 294.)

[11] Heidegger később arról is beszél, hogy „a német egyetemet a szellemi törvényadás helyévé" kell „átformálni […]." (Heidegger, 2000, 108., magyarul: 73.)

[12] Heidegger 1946–47 táján a naplójában a következőket írja: „Talán eljön a nap, amikor valaki rájön, hogy az 1933-as rektori beszédben arra történt kísérlet, hogy […] a tudást mint lényegi tudást ismét a gondolkodáshoz vezessük vissza, nem pedig arra, hogy Hitlernek szolgáltassuk ki." (Heidegger, 2015, 258.) E háború utáni bejegyzéshez, hozzá kell tennünk, hogy 1933–34-ben Heidegger minden jel szerint lelkesedett Hitlerért, ám ezt a lelkesedést akkoriban össze tudta egyeztetni itt is megfogalmazott céljával, hogy a filozófia és a tudományok kapcsolatát újjá kell éleszteni.

[13] „Mi azonban akarjuk, hogy népünk betöltse történeti elhivatottságát. Mi akarjuk önmagunkat. Hiszen a nép fiatal és legfiatalabb ereje, amely felettünk már átnyúlt, *döntött* már efelől." (Heidegger, 2000, 117., magyarul: 74.)

Kulcsszavak: Heidegger, nemzetiszocializmus, egyetem, autonómia, nacionalizmus, tudomány

IRODALOM

Fichte, Johann Gottlieb (1978): *Reden an die deutsche Nation*. Meiner, Hamburg, magyarul a 7. beszéd (ford. Rigán Lóránt) • http://epa.oszk.hu/01100/01148/00020/pdf/fichte.pdf

Hamza Gábor (2014): Az egyetemi autonómia reformjának kérdéséhez. *Magyar Tudomány.* 2, 130–139. • http://www.matud.iif.hu/2014/02/01.htm

Heidegger, Martin (2000): *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges. 1910-1976*. Hrsg. von H. Heidegger. Klostermann, Frankfurt am Main, részlet magyarul: *Az idő fogalma*. (ford. Fehér M. István) Kossuth, Budapest, 1992

Heidegger, Martin (2001): *Sein und Wahrheit*. Hrsg. von H. Tietjen. Klostermann, Frankfurt am Main

Heidegger, Martin (1987): *Zur Bestimmung der Philosophie*. Hrsg. von B. Heimbüchel. Klostermann, Frankfurt am Main

Heidegger, Martin (1998): *Logik als die Frage nach dem Wesen der Sprache*. Hrsg. von G. Seubold. Klostermann, Frankfurt am Main

Heidegger, Martin (2014a): Überlegungen II-VI (Schwarze Hefte 1931-1938). Hrsg. von P. Trawny. Klostermann, Frankfurt am Main

Heidegger, Martin (2014b): Überlegungen VII-XI (Schwarze Hefte 1938/39). Hrsg. von P. Trawny. Klostermann, Frankfurt am Main

Heidegger, Martin (2014c): Überlegungen XII-XV (Schwarze Hefte 1939-1941). Hrsg. von P. Trawny. Klostermann, Frankfurt am Main

Heidegger, Martin (2015): *Anmerkungen I-V. (Schwarze Hefte 1942-1948).* Hrsg. von P. Trawny, Klostermann, Frankfurt am Main

Heidegger, Martin (1993): *Sein und Zeit*. Niemeyer, Tübingen, magyarul: *Lét és idő*. (ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István) Osiris. Budapest, 2001

Heidegger, Martin (1953): *Einführung in die Metaphysik*. Niemeyer, Tübingen, magyarul: *Bevezetés a metafizikába.* (ford. Vajda Mihály) Ikon, Budapest, 1995

Heidegger, Martin (2009): Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat. Übung aus Wintersemester 1933/34. In: Denker, Alfred – Zaborowski, Holger (Hrsg.): *Heidegger und der Nationalsozialismus. Dokumente.* (*Heidegger-Jahrbuch 4*) Alber, Freiburg/München

Heidegger, Martin – Blochmann, Elisabeth (1989): *Briefwechsel 1918-1969.* (Hrsg von J. W. Storck) Marbacher Schriften, Marbach am Neckar

Hoche, Alfred E. (2009): Brief an Joseph Sauer (1933). In: Denker, Alfred – Zaborowski, Holger (Hrsg.): *Heidegger und der Nationalsozialismus. Dokumente.* (*Heidegger-Jahrbuch 4*) Alber, Freiburg/München, 245–246.

Husserl, Edmund (1994): *Briefwechsel V. Die Neokantianer*. (Hrsg. Schuhmann, K. – Schuhmann, E.) Kluwer, Dordrecht/Boston/London

Ott, Hugo (1988): *Martin Heidegger Unterwegs zu seiner Biographie*. Campus, Frankfurt/New York

Zaborowski, Holger (2010): »*Eine Frage von Irre und Schuld?*« *Martin Heidegger und der Nationalsozialismus.* Fischer, Frankfurt am Main

A TUDOMÁNY SZABADSÁGA ÉS A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS GONDOLATA

Krokovay Zsolt

fordító, ny. habil. egyetemi docens,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Intézet
krokovayzsolt@yahoo.com

Tudományos közlemények naponta százával jelennek meg anélkül, hogy védelmeznünk kellene őket a cenzúra veszélyétől, pedig *a tudomány szabadságának védelmezése e veszély ellen alapjogaink egyike*. Nem tudok itt a részletekbe menően érvelni e megállapítás igazolása mellett, csupán azt igyekszem érzékeltetni, milyen elemekből áll ez az igazolás, ha a társadalmi szerződés gondolatának egy meghatározott értelmezésére támaszkodik. Arra, amely a társadalom és a személyek egy olyan felfogását érzékelteti a társadalmi szerződés *metaforájával*, amely különböző gondolkodású, egymást senkitől nem függőnek és mindenkivel egyenrangúnak tekintő polgárok együttműködéséhez próbálja megteremteni társadalma alapvető berendezkedésének igazságossága számára a méltányos, kölcsönösen elfogadható alapokat (Rawls, 2005, I: 3., valamint II: 1.).

Két előzetes megjegyzés. Az első *a tudomány szabadsága* kifejezésre vonatkozik. Azért használom ezt, mert ez kevésbé fennköltt és félrevezető, mint az „akadémiai szabadság" fordulat. Úgy érzem, jobban illik a társadalmi szerződés gondolatának ahhoz a felfogásához, amelyre majd utalok. Másodszor, a szabadságnak sem egy fennköltt, a nagy kezdőbetűs Filozófiában ünnepelt fogalmára támaszkodom, s így persze meg kell mondanom közelebbről is, nagy vonalakban, hogy minek a szabadságára vonatkozik az előre bocsátott megállapítás, s hogy ki élvezi és miféle akadályoktól mentesen élvezi e szabadságot. Természetesen a fogalmak tisztázása önmagában nem elég egy megállapítás igazolásához. Ahogy a nevezetes bírói meghatározás sem, amelyet többször megismétlek: e szabadság ott van, ahol egy egyetem maga dönti el, *kik*, *kiket*, *mire* és *hogyan* tanítanak (Sweezy, 1957, 263. Felix Frankfurter bíró csatlakozó véleménye.).

1.

Szembetűnő vonása a megállapításnak, hogy bármit soroljunk is a tudomány szabadságának körébe, az ezekhez fűződő szabadságjogok és jogok – ahogy a Sólyom-bíróság által meghonosított rövidebb kifejezéssel mondta kiinduló állításom – alapjogok (Sólyom, 2013, 20.). Vagyis egyenlő jogok, amelyek *minden polgárt* megilletnek, mondjuk a napról napra tengődő csenyétei cigányemberektől a tanszékvezető egyetemi tanárokig, hasonlóan ahhoz, ahogy a sajtó szabadságához fűződő alapjogok ugyanúgy megilletnek bármely polgárt, mint a laptulajdonosokat, a szerkesztőket és az újságírókat. A tudomány és a sajtó szabadsága egyaránt a szólásszabadság és általában a gondolkodás szabadságának intézményes biztosítéka, de bár az előbbi, a sajtószabadsággal ellentétben, nincs felsorolva a szólásszabadság mellett, teszem azt a francia és a finn alkotmányban, ez is kiolvasható a nyugati alkotmányos gondolkodás fogalmaiból. Benne van, hogy ismét a Sólyom László által vezetett alkotmánybíróság terminusait használjam, *alkotmányos kultúrájának* láthatatlan alkotmányában (Sólyom, 2013, 6., 10–11.). Nem mint egy hosszú távon és általános gyakorlatként hasznos beruházás, nem az emberi erőforrások lehető legésszerűbb kiaknázásaként, hanem más alapjogokkal együtt a társadalmi együttműködés méltányos feltételeként. Éppen ezért a tudomány szabadsága nem egyszerűen a tudósok előjoga. Még csak nem is csupán egy sajátos civil társulás, az egyetem polgárainak joga.

2.

Tegyük hozzá azért mindjárt, hogy a tudomány szabadsága mindenekelőtt, a lényeget illetően, a tudományos kérdések döntő területén (Rawls, 2005, VIII: 9.), az egyetemi döntések teljes autonómiája. A veszélyek, amelyekkel szemben az autonómia védelmet nyújt a nyugati gondolkodásban, a dolog természeténél fogva a társadalom kutatásának, vizsgálatának, bírálatának vitáiban a legnagyobbak. Az is nyilvánvalónak látszik, hogy a tudomány üzleti alkalmazásának kérdései nem tartoznak az alapjog döntő területéhez (Rawls, 2005, VIII: 13.; illetve Krokovay, 2003, 145–162.). A polgárok, akik életük egészét tekintve képesek a szükséges mértékben elfogadható és ésszerű gondolkodásra, a gondolkodás szabadságát természetes módon kapcsolják össze a társulás, tudatosan mondom így, a civil társulás szabadságának alapjogával a lényeges alkotmányos követelmények és az alapvető igazságosság kérdéseinek közös mérlegelésénél (Rawls, 2005, IV: 5.; VI: 5.; IX: 2.; s X: 1.; valamint Rawls, 2008, 63., 147., 153. és 175.). Minden civil társulásnak, legyen az család, gyülekezet, községi tanács, zenekar vagy múzeumi kuratórium, a közös alkotmányos kultúrán belül joga van egy megfelelő helyi autonómiához, belső életének legfontosabb ügyeiben egy önkormányzathoz (Rawls, 2005, I: 1., 2., 3., 5., 7.; IV: 1; V: 5.; VI: 3.; VII: 2., 3., 4.; VIII: 3, 4, 9. és 13.; IX: 4.; valamint X: 5.). Az autonómia nem ésszerű mérlegelési szabadság a felsőbb utasítások hozzáértő, szakszerű végrehajtásában. Nem olyasmi, mint amikor az őrnagy leszól az őrmesternek, hogy hozzon magával öt ügyes embert. Minden polgárnak, ez a megállapítás, egyenlő joga van társadalmában elfogadható és ésszerű gondolkodásának kialakítása és teljes értékű gyakorlása számára az egyetem ilyen autonómiájához.

3.

Az egyetem ugyanis a társadalom egy helyi civil társulása azzal a céllal, hogy őrizze és gondozza civilizációja egész szellemi tőkéjét. Sőt, ezen túlmenően együttműködés az elveszett újrafelfedezésére és újjáépítésére, a szétesett újra összegyűjtésére, az elromlott kijavítására, az egész újragondolására, átalakítására, újraszervezésére, újból érthetővé tételére és valamennyi kamatának visszaforgatására. Minden gyakorlati, nem tudományos meggondolástól, külső beavatkozástól függetlenül, zavartalanul, és éppen ezért gyakran védelemre szorulva. E tőke nem egy eddig felhalmozott eredmény, egy hivatalos tan, hanem a különféle gondolkodásmódok, a saját hangjukon, saját nyelvükön megszólaló szellemi tevékenységek párbeszédének tárháza. Egyiket sem ismerik el vagy tagadják hivatalosan,

inkább csak közvetve veszik tudomásul, és tekintik az egész részének mindegyiket. Nem információ, nem tudás, nem az ismeretek „fizikailag" testet öltő enciklopédiája, hanem egy nyelv, amelynek egyedüli értéke az, hogy módot ad önmaga további vizsgálatára. Nem pusztán kutatás, tanítás és tanulás, hanem az a hely, ahol ez minden más neveléstől és oktatástól különbözőképpen létrejön. Nem iskolai oktatás, nem szakoktatás. Nem tanulmányok folytatása egy kiváló tudós vezetésével, nem egy pompás könyvtár, nem nagy utazás egy jól tájékozott idegenvezető kíséretével. Egy civilizáció képe. A középkor óta doktorok és diákok „udvarias" disputációjának elismert szemlélete. Ez a szemlélettel tanulás sehol máshol nem lehetséges. Más tanárok lehetnek jobbak vagy rosszabbak, de az egyetem a formális tanítás közös vállalkozása. Az oktatók mindig tanulnak eközben, de nem azt tanulják, aminek a tanítását vállalták. Nem konklúziókkal, igaz tanokkal és tényekkel felszerelkezett emberek. Nem a mai ismeretek ismerete és terjesztése a fő feladatuk. Nem olyasvalakik, akik a frontvonalon tevékenykednek. A hallgatók sem inasok. Egy tudós, egy történész, egy matematikus, egy filozófus nem arra tanítja növendékeit, hogy miként legyenek tudósok, történészek, matematikusok, filozófusok. Nem pusztán lehetséges követőket tanít. Ha nem zavarják meg a közvetlen hasznosság vagy az aktuális helyesség megfontolásaival, ismerőssé tesz gondolkodásmódokat, megtanítja a nyelvet, a gyakorlatot, ahogyan ezen vagy azon a módon gondolkodva elérik a tudósok, a történészek, a matematikusok, a filozófusok a maguk sajátos tudományos, történészi, matematikai, filozófiai következtetéseit. Tevékenységükben az a meggyőződés tükröződik, hogy a tanításnak ez a fajtája lehetséges. Amikor megfigyelik a múlt kutatóit, nem eredményeiket tanítják, hanem a középkori angol történetének, Arisztotelész, Hume vagy Kant gondolkodásának példáját. Mindig van mód természetesen a példák kicserélésére, bővítésére és elhagyására. Az egyetlen kritérium az, hogy a példa alkalmas legyen az egyetemista tanítására, akinek egyetlen dolga ennek a rendkívüli, soha vissza nem térő szabadidőnek az élvezete minden gyakorlati cél vagy feladat nélkül. Abban a hitben, hogy ez értékes azok számára is, akik valamilyen gyakorlati foglalkozással töltik majd az életüket. Ideértve azokat is, akik soha semmilyen formában nem kerülnek az egyetemmel kapcsolatba, és azokat is, akik majd a „tücsökszak" évei után valamilyen szakirányú képzést kapnak, hogy esetleg tudósok, történészek, matematikusok vagy filozófusok legyenek (Oakeshott, 1991, 193–199.).

4.

A tudomány szabadsága, az egyetem autonómiája azoknak az alapvető pozitív, tevőleges szabadságjogoknak és jogoknak az összessége, amelyek egyfelől a gondolkodás szabadságának, az *igazság* szabad keresésének elvéből következnek, másfelől a szólásszabadság, a nézetek és vélemények *közzétételének*, illetve *tanításának* sajátos formáiból erednek. Ahogy régóta emlegetik, és már én is szóba hoztam, ez négy fő szabadságból áll - *ki* taníthat, *kiket* taníthat, *mi* tanítható és ez *miként* tanítható. A négy szabadság, az egyetem belső szellemi életének autonómiája azonban pénzügyi autonómia nélkül csak látszat. Rendes körülmények között az egyetemi döntés igényt formál az erőforrásokra, a társadalom, a többség, a törvényhozás pedig meghatározza a számokat. És minden autonómia, minden alapjog, a tudomány szabadságához fűződő

alapvető szabadságjogok és jogok mindegyike *üres papír* marad a személy életének és személyiségének sérthetetlensége s végül a jog uralmához fűződő háttérjogok biztosítékai nélkül (Rawls, 2005, VIII: 1., vö. Krokovay, 2011, 18–19.). Ezeken múlik, hogy valóban csak akkor teheti-e be a lábát hívatlanul rendőr, kancellár, kormánytisztviselő a nyugati egyetemre, amikor azt a törvényesség előírásai kívánják meg. A kormányzat nem vehet részt az egyetem belső vitáiban. A hivatalban lévő kormánynak nincs szólásszabadsága (Krokovay, 2003, 187–192.).

Ugyanakkor egyfelől, mondhatjuk, szükség van állami közreműködésre, másfelől kétségtelen, hogy az egyetem nem húzhatja annak a nótáját, aki fizeti. A felelős minisztérium, hogy a márciusi ifjak e szépen zengő fogalmával éljek, csak a megfelelő személyek őrködése és a megfelelő szabályok lefektetése mellett tehet pénzt a kultúrába, támogathatja a civil háttérkultúra törekvéseit és intézményeit, legyenek azok filmstúdiók és színházak, könyvtárak vagy egyetemek (Krokovay, 2003, 192–193.). Egyetemet, egyetemi kart, egyetemi képzést, egyetemi intézetet vagy tanszéket ugyanúgy nem hozhat létre vagy nem szüntethet meg a nyugati kormányzat a maga akaratából, bármennyire népszerű is legyen az, ahogy nem tehetnek be a közkönyvtár állományába hivatalnokai nekik tetsző könyveket és nem vehetik ki onnan azokat, amelyeket károsnak tartanak. Minden, az egyetemet érintő intézkedéshez, a kedvezményes és költségtérítéses felvételi kereteket és a minőségbiztosítás feltételeit is beleértve, beleegyezését kell adnia az egyetem vagy az egyetemek közösségének. Nyílt vitát követően, átlátható kritériumok és az autonómia sérthetetlenségét biztosító, több évre előre garantált, nonprofit költségvetés ismeretében. Ahogy az utcán errefelé is elhangzott, semmit róluk nélkülük. Az autonómia egyedül jogos korlátja – annak, hogy ki tanít, kiket tanít, mit tanít és ezt hogyan tanítja – az egyetemi oktatók és az egyetemi hallgatók jogainak védelme.

5.

Fontos megérteni a modern világban, hogy akkor is cenzúra a tudomány, az egyetem szabadságának korlátozása, például a professzorok Platón-fordításainak pellengérre állítása és pedagógiai erőfeszítéseik osztályvezetői osztályozása, ha az állam csak fenyeget. Damoklesz kardja akkor is ott lóg, amikor nem vág (Arnett, 1974, Marshall bíró ellenvéleménye. Vö. Krokovay, 2003, 67–68., 82.). Ennél is fontosabb a cenzúra alig rejtett, mindent átfogó rendszere, amelynek segítségével az állam úgy zavarja meg és torzítja el a közügyek szabad vitáját, hogy úgymond hozzáteszi saját mondanivalóját az igazságról és helyes felismeréséről. Ez olykor odáig is elmegy, hogy a nyílt kormánypropaganda számára külön propagandaminisztériumot alapítanak, s nem elégednek meg a kormány saját kommunikációs ügyosztályának hatalmas költségvetési pénzeket felemésztő „konzultációs" agitprop kampányaival, bértollnokainak és megbízott kutatóintézeteinek „politikai termékeivel", a saját beszállítóinak fizetett „társadalmi" hirdetésekkel és óriásplakátokkal, és nem utolsósorban az egész tájékozódást irányítani hivatott központi Pravdákkal, rádióállomásokkal és tévécsatornákkal. És a gondolkodás, a tudomány, az egyetem szabadságát ugyanígy korlátozzák a kormányzati cenzúra olyan hagyományos eszközei, mint a nemzeti akadémiák és nemzeti egyetemek, nemzeti akkreditálások és az oktatókat vagy hallgatókat saját egyetemükkel szemben védő nemzeti panaszirodák (Krokovay, 2003, 187–197).

6.

A nyugati demokráciákban a közlekedési vállalatok több mint harminc esetben tiltják, bevett konvenciókra támaszkodva, a vonaton vagy a villamoson nem megfelelő, az utazás békéjét sértő viselkedést. Mondván, hogy az ilyen szabályozás senkit nem korlátoz jogai gyakorlásában. Ugyanígy próbálják a nyugati egyetemek körülhatárolni homályos és túl széles tilalmak, csúszós lejtő és elijesztő hatás nélkül – a maguk konvenciói alapján – azokat a megnyilvánulásokat, ahol a tanteremben (vagy az egyetem falai között másutt) kifejezetten sértegetnek meghatározott személyeket vagy azok egy csoportját, szemtől szembe, „támadó" szavakkal és viselkedéssel (Dworkin, 1999, 244–260.; Rawls, 2005, VIII: 9.). E megnyilvánulások roppant közel állhatnak a zaklatáshoz, a testi sértéshez, a fizikai erőszakhoz vagy a súlyos fenyegetéshez, de a megkülönböztetés segítségével itt is kimondható, hogy a tilalom nem korlátozza a mondanivaló tartalmát, csupán szabályozza – bizonyos körülmények között – kifejezésének „helyét, idejét és módját" (Rawls, 2005, VIII: 2.). Vannak könnyű és kevésbé könnyű esetek, de kétségkívül vannak roppant nehezen megítélhető körülmények is. Nem utolsósorban azért, mert egy egyetem belső életének konvenciói is változnak, nem minden érintett kölcsönös megelégedésével és jóindulatával. A nyugati országokban is vitatják a politikai korrektség mozgalmának túlzásait (Krokovay, 2003, 170–171.), de csak szélsőséges körökben ünneplik az ösztönös inkorrektséget. Nem szabad összekevernünk az alapjogok elfogadható összehangolásának soha véget nem érő vitáját azzal a kérdéssel, hogy miként néz szembe egy alkotmányos demokrácia a nem elfogadható gondolkodás veszélyeivel. Ha nem is mindig hibátlanok az önkéntes, belső („etikai") előírások, megelőzhetik és szükségtelenné tehetik a külső, kényszerítő beavatkozást. A diák nem zavarhatja az egyetem céljait, a tanár nem szegheti meg kötelezettségeit (Pickering, 1968.; vö. Krokovay, 2003, 87.).

7.

Azzal zárom fejtegetésemet, hogy a nyugati világban legalább háromszáz éve tény, hogy sokféle tudomány van, és e sokféle tudományban sokféle nézet van az igazságra és arra vonatkozóan, mi számít az igazság mellett szóló érvnek és bizonyítéknak. Nem könnyű megmondani, hogyan lehet itt egyetértésre jutni. Azt azonban ki lehet jelenteni, ezt próbáltam röviden nyomatékosítani, a tudomány szabadsága *megtiltja az államnak*, hogy beleszóljon ebbe.

De hát miért érdeke, mi több, magasabb rendű érdeke egy egyszerű, iskolázatlan, egész életében fizikai munkát végző és kereső embernek, aki esetleg a legközelebbi kisvárostól is messze él, az a fajta szellemi élet, amelynek ő aligha lesz valaha is részese? A magyarázatnak része lehet gyerek, rokon vagy szomszéd gyerek különleges tehetsége, ám ez biztosan nem a teljes magyarázat, s ráadásul a megtévesztésig hasonló a hasznos beruházás eszméjéhez, csak új köntösben. Azzal se jutunk messzebbre, ha elkezdjük emlegetni a várható fejlődést, amelynek eredményei hozzá is lecsepegnek majd lassanként. Azzal se, hogy az egyetem belső élete a demokrácia laboratóriuma, demokrácia kicsiben, a demokrácia bejárata, hiszen még ha ez igaz is esetleg, még ebben az esetben sem magát az egyenlő jogot védelmezzük vele. Minden polgárnak a tudomány szabadságához fűződő alapjogát, önmagában és önmagáért. Azt mondanám inkább, valóban csak hevenyészve, hogy önérzetünk, önbecsülésünk erős társadalmi alapja lenne (Rawls, 2005, II: 5., 7.; V: 3–4.; illetve VIII: 6.), ha olyan társadalomban élnénk, amelyben virágzik a civilizáció összes érzése és tevékenysége, a művészet és a tudomány, a nyelv és a kultúra. A szabad társadalmi élet, a maga szabad egyetemeivel.

Kulcsszavak: *a négy egyetemi szabadság, civil társulások autonómiája, „támadó szavak" a tanteremben, a kormányzati propaganda mint a cenzúra modern formája, a minden polgárt egyaránt megillető egyenlő alapjogok, alkotmányos kultúra, a társadalmi szerződés mint a törvényesség kölcsönösen elfogadható eszméje*

IRODALOM

Dworkin, Ronald (1999): Why Academic Freedom? In: Dworkin, Ronald: *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution*. Oxford University Press, New York

Krokovay Zsolt (2003): *Médiaetika – a szólásszabadság és a polgárjogok*. L' Harmattan, Budapest

Krokovay Zsolt (2011): Rawls az alapvető szabadságjogokról és elsőbbségükről. *Fundamentum*. 1, 15–30. • http://tinyurl.com/hrp4ux6

Oakeshott, Michael (1991): The Study of Politics in a University. In: Oakeshott, Michael: *Rationalism in Politics and Other Essays*. New and expanded edition. LibertyPress, Indianapolis

Rawls, John (2008): Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez. In: Rawls, John: *A népek joga*. L' Harmattan, Budapest

Rawls, John (2005): *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York. Bővített poszthumusz kiadás. A *Politikai szabadelvűség* előadásaira és szakaszaira hamarosan megjelenő fordításában is (L' Harmattan, Budapest) a szerzőt követve utalok. A VIII. előadást lásd *Fundamentum*, 2010., 3. • http://tinyurl.com/z35ps7n és 4. szám • http://tinyurl.com/hrga46t). A X. előadást lásd In: Rawls, 2008).

Sólyom László (2013): Az Alkotmánybíróság többé nem az alkotmányvédelem legfőbb szerve. *Fundamentum*. 1, 19–30. • http://tinyurl.com/j7jwp6y

Hivatkozott USA Legfelsőbb Bírósági esetek:

Arnett, 1974 – Arnett v. Kennedy, 416 U.S. 134. (1974)

Pickering, 1968 – Pickering v. Board of Education, 391 U.S. 563. (1968)

Sweezy, 1957 – Sweezy v. New Hampshire, 354 U.S. 234. (1957)

Tanulmány

MIGRÁNSOK MAGYARORSZÁGON – NÉHÁNY JOGI ÉS KÖZEGÉSZSÉGÜGYI MEGFONTOLÁS

Kereszty Éva Margit — PhD, tanszékvezető egyetemi docens
Julesz Máté — PhD, tudományos kutató
Szegedi Tudományegyetem Igazságügyi Orvostani Intézet
mate.julesz@freemail.hu

Bevezetés

Az alábbi tanulmány a menekültekről, az oltalmazottakról, a menedékesekről, a befogadottakról, valamint a migráns munkavállalókról kialakult jogi és közegészségügyi képet vizsgálja. Migráns munkavállalók kapcsán beszélhetünk az Európai Unión belül a munkaerő szabad áramlásának jogát gyakorló uniós polgárokról, továbbá az EU-n kívülről érkező, munkavállalási engedéllyel dolgozókról. Az utóbbi kategória képezi jelen tanulmány elsődleges tárgyát. A klímaváltozás és a munkahely hiánya túlélési migránsok tömegeit hozza létre ugyanúgy, mint ahogy a háborús övezetekből menekülők is a túlélés és megélhetés reményében kelnek útra.

A vándorlók, menekülők egy része legálisan akar az Európai Unióba jönni: családegyesítéssel vagy menedékjogot kérve. Más részük illegálisan lép be az EU-ba, és hosszabb távon fog legalizálódni. Esetleg csak a második generáció ittléte lesz legális.

A magyar rendőrség információi szerint 2015 novemberében csak egy nap volt, amikor az elfogott illegális migránsok száma meghaladta a harmincat. November második felében mindössze két napon fogtak el tizenöt illegális migránst. Jelen tanulmány a legális migrációval foglalkozik: a hatósággal együttműködő bevándorlókkal. A nem határátkelőn, okmányokkal belépő személyek a regisztrációval válhatnak legális kérelmezőjévé valamely oltalomban részesülő csoportnak.

Nemcsak a menekültek befogadása, hanem a rövid és/vagy hosszabb távú társadalmi-gazdasági integrációja is fontos. 2015-ben ausztrál kutatók a *Social Science and Medicine* lapjain arról számoltak be, hogy sok évvel a *de jure* menekültkénti elismerésük után is számosan érezték magukat *de facto* idegennek Ausztráliában, ami a társadalmi exklúzió következménye (Correa-Velez et al., 2015). 2005 óta a németországi statisztikai adatok között szabad feltüntetni, hogy egy konkrét személy migráns származású-e. Csiki Tamás 2012-ben

megjelent cikke szerint a német lakosság mintegy ötöde bevándorló vagy bevándorlók leszármazottja. A 16 millió érintett személy közel harmada már Németországban született. Csiki Tamás egy felmérésről számol be, amely szerint a németországi muszlimok mindössze kb. 15%-a nem képes beilleszkedni a német társadalomba. A kutató a jelentős muszlim bevándorlótömeggel szembenéző egyéb európai uniós országokban is hasonló eredményre jutott (Csiki, 2012, 87–91.).

A menekültügyi eljárás szabályai Magyarországon

A menedékjogi kérelem benyújtásától számított 15 napon belül (repülőtéri benyújtás esetén 8 napon belül) a menekültügyi hatóság előzetes vizsgálati eljárást folytat le. A hatóság vizsgálja, hogy

- a kérelem elbírálásáért melyik európai uniós tagállam felelős;
- a kérelmező állampolgára-e valamelyik EU-tagállamnak;
- más EU-tagállam vagy harmadik ország elismerte-e menekültként;
- azonos tényállás mellett nyújtott-e be korábban menedékjogi kérelmet, amelyet elutasítottak.

Ha a menekültügyi hatóság az előzetes vizsgálati eljárás alapján elfogadhatónak minősíti a menedékjogi kérelmet, akkor végzést hoz arról, hogy lefolytatható az érdemi eljárás. [2007: LXXX. tv. 47–55. §, 301/2007. (XI. 9.) Korm. rend. 81–86. §.] A menekültügyi eljárás érdemi szakaszában a hatóság vizsgálja, hogy a kérelmezőnek megadható-e a menekülti vagy oltalmazotti státus [2007: LXXX. tv. 56–68. §, 301/2007. (XI. 9.) Korm. rend. 87–95. §]. Az érdemi eljárást az érdemi eljárásra utaló végzés keltétől számított hatvan napon belül kell lefolytatni.

A menekültügyi eljárás során a kérelmező köteles együttműködni a menekültügyi hatósággal, a személyazonosságának meghatározását elősegíteni, átadni az okmányait, nyilatkozni a vagyonáról és a jövedelméről, a számára kijelölt szálláshelyen életvitelszerűen tartózkodni, valamint a szükséges egészségügyi vizsgálatokat, szűréseket és védőoltásokat elfogadni [2007: LXXX. tv. 5. § (2) bek.]. Nem a vándorló személy óhaja határozza meg, hogy ez melyik EU-tagállam területén történik, hanem az EU területére történő belépéskor kellene az illetékes hatóságnál bejelentkezni. Ez persze az eljárás időtartamára az adott országban tartózkodásra kötelezi a kérelmezőt.

Aki a befogadó állomáson a második hónaptól kezdődően életvitelszerűen legalább havi huszonöt napot tartózkodik, annak „szabad felhasználású költőpénz" jogcímen az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének egynegyede jár minden hónapban. Ez jelenleg 7125 forintot jelent. Igaz, hogy ebből valóban nem kell költeniük szállásra, étkezésre, tisztálkodásra. Ez utóbbiak természetben járnak, akárcsak a tankötelezett korúak oktatása. Ehhez járulnak még az utazási kedvezmények, a kérelmezők közt szétosztott karitatív adományok, valamint a térítésmentes egészségügyi ellátás.

A kérelmezőnek nyújtott térítésmentes – a legalapvetőbb szükségletekre korlátozott – egészségügyi ellátás magában foglalja

- a háziorvosi ellátást,
- sürgős szükség esetén a járóbeteg-szakellátást a gyógyszerekkel és kötszerekkel,
- sürgős szükség esetén fekvőbeteg-gyógyintézeti ellátást a gyógyszerekkel, kötszerekkel és az étkezéssel,
- a járó- vagy fekvőbeteg-ellátást követően szükséges vizsgálatok, ellátások, gyógyszerek költségeit,

- a sürgősségi fogászati kezelést és a fogmegtartó kezelés minimumát,
- a terhességgondozást, a szülészeti ellátást és a legális abortuszt,
- az életkorhoz kötött oltásokat,
- a betegszállítást.

A közoktatás nyújtásán túl évente egy alkalommal jár az öregségi nyugdíjminimum „beiskolázási támogatás" jogcímen. Ennek összege jelenleg 28 500 forint.

Ha a kérelmező végleg el kívánja hagyni Magyarországot, akkor az utazási költségét részben vagy egészben átvállalhatja a menekültügyi hatóság [301/2007. (XI. 9.) Korm. rend. 37–61. §.].

A menekültügyi eljárás több hónapig is eltarthat. Ez alatt az idő alatt az elismerést kérő könnyen eltűnhet a hatóság látköréből, így érdemes volna csökkenteni az eljárás lehetséges időtartamát.

A visszaküldés tilalma (non-refoulement)

Az Alaptörvény XIV. cikkének (3) bekezdése a menekülti jogállás megadását ahhoz a kettős feltételhez köti, hogy az üldöztetésnek kitett személynek se származási országa, se más ország ne nyújtson védelmet.

Ha a menekült egy biztonságos harmadik országban már korábban – azon átutazva – kérhetett volna menedékjogot, akkor a magyar jog szerint neki kell bizonyítania, hogy ott nem volt lehetősége hatékony védelemre. Ez a gyakorlatban a menedékjog megadását szűk korlátok közé szorítja, mivel Magyarország minden szomszéd országot biztonságos harmadik országnak tekint. A védelem hatékonyságának vizsgálata a gyakorlatban nem érvényesül. A menedékjogot kérő azzal érvelhetne a Magyarország által biztonságosnak tartott harmadik ország „biztonságossága" ellen, hogy – az 1951. évi menekültügyi Genfi Egyezménnyel ellentétesen – valószínűleg visszaküldték volna a származási országába, ahol élete vagy szabadsága veszélyben volna. Ám ennek a bizonyítása is számos nehézségbe ütközhet. Továbbá a visszaküldés tilalma (non-refoulement) nem vonatkozik arra a menedékjogot kérőre, akit súlyos bűncselekményért jogerősen elítéltek. Jelenleg a határzár tiltott átlépésének minősített esetét, valamint a határzár megrongálásának minősített esetét a magyar jogrend súlyos bűncselekménynek tekinti.

A menekültügyi hatóság az elismerést elutasító vagy az elismerést visszavonó döntésében megállapítja, hogy a visszaküldés tilalma fennáll-e. Ha fennáll, akkor a hatóság a külföldit befogadottként elismeri [2007: LXXX. tv. 45. §.].

Amíg a menekültügyi eljárás tart, az eljárás alanya nem hagyhatja el Magyarországot, és az állam gondoskodik róla. Menedékjogi törvényünk értelmében az elismerést kérő a kérelme benyújtásától számított kilenc hónapon belül a befogadóállomás területén vagy a közfoglalkoztató által megjelölt munkahelyen vállalhat munkát. Kilenc hónap elteltével a többi külföldi munkavállalóval esik egy tekintet alá [2007: LXXX. tv. 5. § (1) bek. c) pont.]. A Genfi Egyezmény 17. cikke értelmében a Magyarországon legalább három éve tartózkodó menekülttel szemben a magyar munkaerőpiac védelmét szolgáló megszorító intézkedéseket nem szabad alkalmazni.

Ha a menekültként elismert személy nem talál munkahelyet, gondot okozhat a saját megélhetése és családja eltartása. Egy iszlám családban a férfi kötelessége a feleség és a gyermekek eltartása. A feleség tradicionálisan nem dolgozik. Éppen ezért a férfiak magasabb jövedelme több személy eltartását szolgálja. Az európai hagyományok szerint a férj és a feleség egyaránt rendelkezik jövedelemmel. Ezt a kulturális különbséget a befogadó országnak kell megpróbálni feloldani.

Túlélési vándorlók, klímamenekültek

Míg gazdasági bevándorlókról akkor beszélhetünk, ha a bevándorló pusztán anyagi megfontolásból, például üzleti céllal vándorol be Magyarországra (például a letelepedési kötvényt vásárlók), addig a klímaváltozás miatt elvándorolni kénytelenek inkább a túlélési bevándorlók kategóriájába tartoznak.

A Törökországban, Libanonban és más, harmadik világbeli országban felállított menekülttáborokban a menekültek és a túlélési vándorlók polgári és politikai jogai, valamint gazdasági, szociális és kulturális jogai nem teljesedhetnek ki, ezért ők – ha tehetik – olyan fejlett országokba vándorolnak, ahol érvényesülhetnek mindezen emberi jogaik.

A jogállamiság mércéjével mérhető országok éles cezúrával különítik el a túlélési bevándorlóktól a politikai menekülteket. Valójában keskeny a határmezsgye. Előfordulhat, hogy például a menekültkénti elismerést kérő személy Szíria egyik harcok sújtotta városából egy harcok által nem érintett szíriai városba menekül, és onnan érkezik Magyarországra. Ilyen helyzetben a jogalkalmazó feladata eldönteni, hogy menekültnek tekinti-e az elismerést kérőt.

Míg a túlélési bevándorlók a jog védőburkán többnyire kívül rekednek, addig a politikai okból – például polgárháború miatt vagy egy antidemokratikus rendszer ellenzékeként – menekülők anyagi és jogi védelmet élveznek. Amikor milliós lélekszámú menekültekkel kell számolni például a szíriai háborús viszonyok folytán, a fejlett Nyugat nehezen tudja individualizálni a migránsok megítélését. A gyakorlat azt mutatja, hogy a *semper in dubio pro reo* elve mentén nehéz megítélni a migránsok valós szándékait. A nagy tömegben nemcsak politikai menekültek kapnak szociális védelmet, egészségügyi ellátást és jogot a mozgásszabadsághoz. A menekültstátusz megadását Alaptörvényünk XIV. cikkének (3) bekezdése faji, vallási, politikai alapon, valamint nemzeti hovatartozás vagy társadalmi csoporthoz tartozás alapján történő üldöztetés esetén teszi lehetővé. Más eszközök ideiglenes védelem nyújtására alkalmasak, annak reményében, hogy az érintett később visszatérhet hazájába. Az Európai Unióba érkező szíriai migránsok esetén a menedékesi jogállás megadása volna a leghelyesebb megoldás, ez jelentene ideiglenes védelmet. A gyakorlatban a legnehezebben alkalmazható kategória az oltalmazotti: erről ritkán esik szó a híradásokban.

A politikai menekülteket, a túlélési bevándorlókat és a bűnözőket elkülönítve kell kezelni. A túlélési bevándorlás nem feltétlenül rossz a kevés és drága munkaerővel rendelkező Európai Unió számára. Éppen ezért nem a túlélési bevándorlók kiszűrése az elsődleges cél, hanem a terrorfenyegetettség és egyéb bűnözés (például emberkereskedelem, kábítószer-kereskedelem) minimalizálása. Ez utóbbira nagyobb az esély nemzetközi (titkosszolgálati) együttműködésben, az EU-ba történő belépés összes pontja közötti kommunikációban (pl. az olasz hatóságokkal való együttműködés).

A médiatartalmak többnyire a között tesznek különbséget, hogy befogadó attitűddel kell-e megítélni a túlélési bevándorlókat, vagy távol kell-e tartani őket az EU szociális vívmányaitól. Az igazán releváns kérdés az lenne, hogy miként szűrjék ki a közbiztonságra reális veszélyt jelentő, súlyos bűncselekmények elkövetésére készülő személyeket,

miközben a diszkrimináció és előítéletesség számára nem nyitnak teret. Emellett szét kell választani a vándorlók egy-egy konkrét helyzetben történő humanitárius megsegítését a befogadással kapcsolatos eljárástól és végleges döntéstől.

Solomon M. Hsiang és szerzőtársai 2011-ben a *Nature*-ben publikált cikkükben rámutattak, hogy az El Niño éveiben több polgárháború zajlott az El Niño által érintett területeken, mint a La Niña alatt (Hsiang et al., 2011). A természeti környezet változásai a civilizációs környezetet is érintik. Ezt kevés szerző vitatja, de azon szerzők is kevesen vannak, akik közvetlen összefüggést látnak a klímaváltozás negatív hatásai és a fegyveres konfliktusok között.

2015-ben Devin C. Bowles és szerzőtársai a *Journal of the Royal Society of Medicine* lapjain arra a következtetésre jutottak, hogy míg a klímaváltozás egészségre gyakorolt hátrányos hatásait a kutatók általában elismerik, addig a klímaváltozást ritkán tekintik a regionális fegyveres konfliktusok kirobbantó okának (Bowles et al., 2015).

A klímaváltozás felborítja a társadalmi javak egyensúlyát. A megszokott termelékenység egyes régiókban visszaeshet, ami az ott élő etnikai kisebbségek elszegényedéséhez és elvándorlásához vezethet. Az így elinduló migráns tömegeket a gazdagabb országrészekben nem szívesen látják, ezért a migránsok elhagyják hazájukat, hogy emberi jogaiknak érvényt szerezhessenek az övékénél toleránsabb, fejlettebb jogállamokban. Az emberi jogokat tiszteletben tartó országok ekkor mutathatják meg jogkövető és szociálisan szenzitív arcukat. Az emberi jogok megfogalmazásán túl azok betartása olyan tapasztalatokkal szolgál, amelyek a menedékjogot adó országok (1) jogi és (2) kulturális értékeit erősítik:

- szükség van a már meglévő jogintézmények fejlesztésére; adekvát jogi szabályozás nélkül az emberi jogok kiüresednének és elértéktelenednének;
- bővül a lakosság multikulturális attitűdje, ami új és sokszor igen hasznos társadalmi és individuális szemléletváltozáshoz vezet.

A klímaváltozás mindenkit érint, de nem egyformán. A korábban jólétben vagy legalábbis elfogadható színvonalon élő lakosság egyik pillanatról a másikra élhetetlen környezetben találhatja magát, ezért a klímaváltozás negatív hatásait hárítani vagy csökkenteni képes nemzetek kötelessége/lehetősége segíteni rajtuk. Segítség hiányában a társadalmi-gazdasági, valamint a háborús konfliktusok eszkalálódnak, és globális hatásuk hátrányosan érinti a ma még jóléti államokat is. Keveredik a politikai és a túlélési migráció oka, s a fejlett államok konfliktuskezelési felelőssége.

A klímaváltozás a jólétet fenyegető diszkrepanciák sorát hozza magával. A terméketlenné vált földek többé nem nyújtanak élelmet, így sérülhet az ENSZ Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmányának 11. cikke 2. pontjában kifejtett jog, hogy senki se éhezzen. Az egyezménynek szintén célja a világ élelmiszer-készleteinek méltányos és a szükségleteknek megfelelő elosztása, valamint a természeti erőforrások optimális felhasználása az éhezés leküzdésére.

A magyar Alaptörvény XX. cikkének (2) bekezdése értelmében a testi-lelki egészség joga – egyebek mellett – magában foglalja az egészséges élelmiszerhez és ivóvízhez való hozzájutás jogát is. Magyarországnak – a transzatlanti térség többi országához hasonlóan – szembe kell néznie a klímaváltozás elől menekülők sokaságával, akik valójában túlélési migránsok. Az ő távoltartásukat éppen ezért nem annyira militáris, mint inkább

gazdasági és szociális instrumentumokkal érdemes kezelni.

A menekültkérdés vitathatatlanul átpolitizálódott, de ez nem jelenti, hogy a kérdést valóban kizárólag politikai alapon kellene vizsgálni. Giovanni Bettini 2013-ban a *Geoforum* lapjain egyértelműen megfogalmazta, hogy a konzervatív európai kormányok hajlamosak elutasítóan fellépni a menekültekkel szemben (Bettini, 2013). Ez a kijelentés ma már aktualitását vesztette, mivel számos más kormány is elutasítja a menekültek tömeges társadalmi inklúzióját. Ennek oka lehet, hogy a tömeges vándorlás importálja a vándorlók által „áthozott" gazdasági feszültségeket.

A klímaváltozás globális kezelése minden politikai oldal számára fontos, de ha a konzervatívabb és a liberálisabb politikai pártok politikai érdekeik szerint viszonyulnak a menekültkérdéshez, azzal a klímaváltozás problémája csak újabb politikai megvilágításba kerül. Az egészséges környezethez való alapjog abszolút jellegű, így minden egyénnek joga van hozzá, és mindenki más köteles ezt tiszteletben tartani. Mindazonáltal ezt a jogot csak akkor lehet megvalósítani, ha a jobb helyzetben lévő és ezen abszolút jogot szintén élvező többi egyén saját individuális vagy kollektív kötelezettségének tekinti, hogy segítsen egy szintre hozni a klímamenekültek *(climate refugees)* egészséges környezethez fűződő jogát és saját alkotmányos emberi jogait. Ez óhatatlanul az egészséges környezethez való jog relativizálódásához vezet, mivel a klímamenekülteket megillető jog a menedékjogot adók oldalán kötelezettséget keletkeztet. Hosszú távon megoldást az sem kínál, ha a menedékjogot adó állam magára vállalja ezt a terhet, mert közvetett módon mindenképp érinteni fogja a polgárait. Azonban a menedékjogot adó állam hatékony szerepvállalása késleltetheti az egészséges környezethez való jog manifeszt relativizálódását. *(1. táblázat.)* Nyilvánvaló, hogy ezt a problémát a polgárháborús és terrorsújtotta régiókban történő katonai beavatkozás nem oldja meg.

Míg a letelepedési kötvényt vásárlók jogai általában sértetlenek maradnak, addig a *de*

	non-refoulement alkalmazása	1951. évi Genfi Egyezmény alkalmazása	munkaerőpiac nyitottsága	polgári és politikai jogok érvényesülése	gazdasági, szociális és kulturális jogok érvényesülése
túlélési bevándorlók esetében	nem	nem	korlátozottan	igen	korlátozottan
de jure menekültek esetében	igen	igen	korlátozottan	igen	igen
letelepedési kötvényt vásárlók esetében	nem értelmezhető	nem értelmezhető	igen	igen	igen

1. táblázat • Migránsok jogi helyzete Magyarországon

jure menekültnek minősülők és a túlélési bevándorlók jogai részben sérülhetnek. Munkaerő-piaci hátrányba kerülhetnek a többségi lakossággal szemben. Ennek a problémának a megoldása egyszerre igényelné a túlélési bevándorlók és a *de jure* menekültek jogainak egyenlősítését, valamint a munkavállalókkal szembeni negatív diszkrimináció megszüntetését. A megoldás nem pusztán jogalkotói szándék kérdése: a gazdasági szféra önszabályozó mechanizmusai nélkül a jogalkotói lépések nem elegendők. Ilyen önszabályozó mechanizmus lehetne például a munkavállalók megkülönböztetéstől mentes, szerződésen alapuló alkalmazásának általános gyakorlattá tétele, az erre vonatkozó állami ellenőrző rendszerek hatékonyságának javítása. A szociálisan érzékennyé tett gazdasági szféra hosszabb távon erősíthetné a jog- és esélyegyenlőséget.

A jogi alapokat a nemzetközi egyezmények lefektetik, de a gyakorlati érvényesítés jelenleg gondot okoz. *(2. táblázat)*

A *Magyar Közlöny* 2015/124. számában jelent meg az egyes törvényeknek a tömeges bevándorlás kezelésével összefüggő módosításáról szóló 2015. évi CXL. törvény. A törvény több jogszabályt módosított. Az 1951. évi menekültügyi Genfi Egyezmény Magyarországra is vonatkozik, így alapvetően továbbra is ebből kell kiindulni.

A Romániából menekülő magyarokra tekintettel Magyarország 1989-ben csatlakozott az 1951. évi Genfi Egyezményhez. A korabeli államigazgatásban sokan ellenezték ezt a megoldást, mivel várható volt és be is következett a keletnémet menekültek sokkal kényesebb helyzetet teremtő átáramlása (Jobst, 2015, 69.). A Genfi Egyezmény végül kiállta a gyakorlat próbáját.

	Európai Szociális Karta (Európa Tanács)	Az 1951. évi Genfi Egyezmény (ENSZ)	Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (ENSZ)	Emberi Jogok Európai Egyezménye (Európa Tanács)	Európai Unió Alapjogi Kartája
gondolat- és vallásszabadság	E) cikk	4. cikk	18. cikk	9. cikk	10. cikk
munkához és bérhez való jog	1. cikk, 4. cikk	17. cikk	23. cikk	*expressis verbis* nem említi	15. cikk, 23. cikk, IV. cím
közoktatáshoz való jog	19. cikk	22. cikk	26. cikk	1. kiegészítő jkv. 2. cikke	14. cikk
migráns munkavállalók jogai	19. cikk	17. cikk, 18. cikk, 19. cikk	*expressis verbis* nem említi	*expressis verbis* nem említi	15. cikk
menedékjog	passim	az Egyezmény *in toto*	14. cikk	7. kiegészítő jkv. 1. cikke	18. cikk

2. táblázat • Emberi jogok

A 2015. évi CXL. törvény anyagi és alaki jogi szabályokat is érint, mivel a tömeges bevándorlás eljárásjogi nehézségeket is felszínre hozott. Módosultak a büntető-eljárásjog, a közigazgatási eljárás és ezzel összefüggésben a közigazgatási per szabályai. A jogalkotó a közigazgatási jogi eszközöket nem tartotta elegendőnek a kialakult krízis kezelésére: a büntetőjogi prevenciót is segítségül hívja.

Migrációs büntetőjog

A migrációs büntetőjog új anyagi jogi tényállásai:

- határzár tiltott átlépése (Btk. 352/A. §),
- határzár megrongálása (Btk. 352/B. §),
- határzárral kapcsolatos építési munka akadályozása (Btk. 352/C. §).

Ezen új tényállások mellett szigorodtak az embercsempészés Btk.-beli szabályai. A tiltott határátlépés a korábbi büntető anyagi jogban mást jelentett, mint ma a határzár tiltott átlépése. A tiltott határátlépés ma szabálysértési tényállás (2012: II. tv. 204. §), amelyet az követ el, aki Magyarország államhatárát engedély nélkül, vagy meg nem engedett módon lépi át, vagy ezt megkísérli. Párhuzamos szabályozásról nincs szó, mert a határzár tiltott átlépésének bűncselekményét alapesetben az követi el, aki Magyarországnak az államhatár rendjének védelmét biztosító létesítmény által védett területére a létesítményen keresztül jogosulatlanul belép (kerítésen át, illetve annak rongálásával). A határzár nélküli államhatár tiltott átlépése tehát továbbra is mindössze szabálysértésnek minősül. A büntetőszabályozás nem a rendszerváltás előtti tiltott határátlépési tényállást elevenítette fel. Utóbbi szabálysértést követően a regisztráció ad módot a jogkövető magatartásra.

Menekültügyi közigazgatási perek

A közigazgatási peres eljárás – amely egyfokú – szabályai számos ponton változtak.

Fontosabb eljárásjogi változások:

- A menekültügyi eljárás nyomán kezdeményezett közigazgatási perben a bíróságot csak kasszációs jog illeti meg. Tehát a közigazgatási határozatot hatályon kívül helyezheti, és a hatóságot új eljárás lefolytatására utasíthatja. A közigazgatási határozatot a bíróság nem változtathatja meg [1952: III. tv. 339. § (2) bek., 2007: LXXX. tv. 53. § (4) bek.].
  A közigazgatási perben új tényre, illetve új bizonyítékra nem lehet hivatkozni [2007: LXXX. tv. 53. § (2a) bek.].
- A felülvizsgálati kérelemről a bíróság a kérelem beérkezésétől számított nyolc napon belül dönt nemperes eljárásban, a rendelkezésre álló iratok alapján [2007: LXXX. tv. 53. § (4) bek.].
- A migrációs bűncselekmények (határzár tiltott átlépése, határzár megrongálása, határzárral kapcsolatos építési munka akadályozása) esetén, ha a terheltek nagy száma indokolja, az ügyeket el kell különíteni, kivéve, ha ez a tényállás szoros összefüggésére tekintettel nem lehetséges, vagy ha az együttes elbírálás a büntetőeljárás befejezését nem hátráltatja [1998: XIX. tv. 542/G. §.].
- A migrációs bűncselekmények miatt indult büntetőügyben, tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetben az előzetes letartóztatás rendőrségi fogdában vagy a menedékjogról és a harmadik országbeli

állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról szóló törvény hatálya alá tartozó személyek elhelyezésére, ellátására és fogva tartására szolgáló létesítményben is végrehajtható [1998: XIX. tv. 542/H. § (2) bek.].

- A bíróság főszabály szerint az iratok alapján dönt, de kivételesen tarthat személyes meghallgatást is. Ez utóbbira a migránsáradat miatt aligha kerülhet sor, ami azt is jelenti, hogy a bírósági felülvizsgálatnak az érintett migráns szempontjából csekély a produktivitása.

A fenti szabályok „gyors" bírói eljárást biztosítanak, de a hatósági döntés megsemmisítése esetén újabb eljárás kezdődik, miközben az ügyfél számára a fentebb részletezett ellátásokat nyújtani kell.

A Kúria 2/2015. közigazgatási jogegységi határozata 2015. június 30-án kelt. A jogegységi határozat értelmében az idegenrendészeti hatóságnak az ügyfél által közölt adat hamis tartalmáról vagy a tény valótlanságáról meg kell győződnie. A hatóságnak nincs mérlegelési jogköre: ha hamisság vagy valótlanság merül fel, a tartózkodási engedélyt meg kell tagadni, illetve – ha már megadták – vissza kell vonni. A jogegységi határozat értelmében az ügyfelet objektív felelősség terheli.

Az angolszász jogrendű országokban a *Wednesbury reasonableness* jogfogalmat alkalmazzák a menekültügyi eljárások nyomán kezdeményezett közigazgatási perekben. Amennyiben a közigazgatási határozat ésszerű, akkor azt a bíróság hatályában fenntartja.[1] A valóságban alig akad olyan menekültügyi közigazgatási határozat, amelyet a bíróságok ne tartanának fenn a hatályukban. A nem angolszász jogrendű országokban is kevés számban fordul elő, hogy a közigazgatási per a menekülti státuszért folyamodó előnyét szolgálná, mégis sokan próbálják meg felhasználni *refugium ultimumként* a közigazgatási per jogintézményét. A *Wednesbury reasonableness* kategóriáját a *common law* nem a menekültügyi eljárásokra alkotta, de az utóbbi időben ezen a téren terjedt el a leginkább. Nemcsak az Egyesült Királyságban, de Ausztráliában és például Szingapúrban is alkalmazzák. Magyarországon szintén ritkán eredményesek a közigazgatási perek felperesei, mégis évről évre mind többen kísérleteznek vele (Julesz, 2012.).

Magyarországon a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal statisztikai információja szerint 2015 júliusában 12 475 szíriai, 3822 pakisztáni, 1412 iraki, 712 bangladesi és 10 151 afganisztáni állampolgár kért menedékjogot (összesen 31 287-en). 2015 augusztusában 23 130 szíriai, 6136 pakisztáni, 2267 iraki, 1868 bangladesi és 10 437 afganisztáni állampolgár kért menedékjogot (összesen 47 094-en). Látható, hogy a felük szíriainak vallotta magát. Ezt a számot azonban egyesek megkérdőjelezik, mivel bizonyítékok merültek fel, hogy sokan csak azért vallották magukat szíriainak, mert így biztosabbak lehettek benne, hogy menedékjogot kapnak. Nyilvános adat nincs arról, hogy hány személy nem rendelkezett személyazonosításra alkalmas okmánnyal.

[1] 1947-ben a Wednesbury Corporation azzal a feltétellel engedte az Associated Provincial Picture House-nak, hogy a mozi vasárnap is nyitva tartson, hogy tizenöt év alatti gyermekek sem szülői kísérettel, sem anélkül nem látogathatják a mozit. A bíróság ezt ésszerűnek minősítette, és így hatályában fenntartotta a döntést. A döntés akkor lett volna *Wednesbury unreasonable,* azaz ésszerűtlen és hatályon kívül helyezendő, ha egy ésszerűen gondolkodó ember logikusan és morálisan nem juthatott volna erre a döntésre.

Migrációs egészségügy, utazás-egészségügy

A WHO (az ENSZ Egészségügyi Világszervezete) külön foglalkozik a *migrant and refugee health*, azaz a migráns- és menekült-egészségügy kérdésével.

Magyarországon az Országos Epidemiológiai Központon belül működik a Nemzetközi utazás-egészségügyi és Oltóközpont. Felkai Péter megállapítása szerint az utazás-egészségügynek 2004 előtt nem volt jelentős előzménye Magyarországon, tehát egy új tudományterületről van szó (Felkai, 2008, 1708.). Az utazás-egészségügybe nemcsak az *assistance* orvosi szolgáltatás tartozik bele, mely utóbbi a turisták külföldi egészségügyi ellátását és hazakísérését biztosítja, de az utazás-egészségügy kapcsán – egyebek mellett – felmerül a migrációs egészségügy kérdése is. A magyar turisták száma egyre nő külföldön, de Magyarországra is érkeznek külföldiek:

- egy részük turisztikai célból érkezik;
- más részük migrációs célból.

A turistákról és üzletemberekről feltételezzük, hogy jobb anyagi helyzetük miatt egészségi állapotuk is megfelelő. Epidemiológiai szempontból a migrációs célú beáramlás jelent nagyobb kockázatot. Mindazonáltal az olyan országokból érkező turisták, mely országokban hazánkban már elő nem forduló betegségek is ismertek, szintén jelenthetnek epidemiológiai veszélyt.

A migrációs egészségügy kapcsán az első szakkifejezés, ami felmerül: a *dignity in care*. Ez azt jelenti, hogy az emberi méltósághoz való alapjogot az egészségügyi ellátás során mindig tiszteletben kell tartani. A magyar orvosképzés nem ad felkészítést a nem keresztény kultúrájú és vallású személyek betegjogainak érvényesítésével kapcsolatban. A *dignity in care* ugyanakkor nem írhatja felül a közegészségügyi érdeket. Az egészségügyi törvény 2015. október 28-án hatályba lépett módosítása (74/A. §) az országos tiszti főorvost feljogosítja, hogy tömeges bevándorlás okozta, vagy más egészségügyi válsághelyzetben szűrővizsgálatra kötelezze a menedékjogot kérőket. Ha az illető a tranzitzónában tartózkodik, a szűrővizsgálat elvégzéséhez szükséges minták levételét igazolnia kell ahhoz, hogy Magyarországra beléphessen.

A népegészségügyi feladatkörben eljáró járási (fővárosi kerületi) hivatal köteles közölni a szűrővizsgálat eredményét a menekültügyi hatósággal. A menedékjogért folyamodó személyazonosító adatai és az egészségi állapotára vonatkozó adatok ekként a menekültügyi hatóságnál összekapcsolódnak, de a szűrővizsgálat eredménye nem lehet indok a menekültkérelem elutasítására (esetleg kötelező ellátás alapja lehet). Az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről szóló 1997. évi XLVII. törvény 4. § (1) bek. d) pontja – *inter alia* – járványügyi érdekből lehetőséget ad arra, hogy a menekültügyi hatóság egészségi állapotra vonatkozó személyes adatokat kezeljen, a szükséges járványügyi intézkedéseknek tehát nincs akadályuk.

A magyar–román és a magyar–szerb határon, valamint a soknemzetiségű egyetemi hallgatókra tekintettel az egészségügyi ellátással kapcsolatos tapasztalatok és felmérés alapján a Szegedi Tudományegyetem Igazságügyi Orvostani Intézetében Kereszty Éva Margit már 2012-ben felvetette a migrációs egészségügyi képzés szükségességét, ami az idegen nyelvű képzési programba be is került (Kereszty, 2012, 263–341.).

A pécsi migrációs egészségügyi műhelyből kikerült szakcikkek között van egy 2014-ben, az *Egészségfejlesztés* lapjain megjelent írás,

amely már a 2013 első félévében jelentősen megnövekedett számú menekültáradatról számolt be. A cikk szerzői ennek okát abban látták, hogy megszűnt az illegális menedékkérők idegenrendészeti őrizetbe helyezésének kötelezettsége (Marek et al., 2014, 36–37.).

A Pécsi Tudományegyetem migrációs egészségügyi mesterszintű képzésének hat modulja: (1) közegészségügy és alkalmazott epidemiológia, infektológia; (2) a migráció szociális és magatartástudományi szempontjai; multikulturális aspektusok és ezek szerepe az orvosi és a szociális ellátásban; (3) a foglalkozás-egészségügy alkalmazott területei; (4) az integráció közgazdasági kérdései; (5) a migránsok mentális egészsége, pszichoszomatikus gondozása; közösségszintű egészségfejlesztési programok; a migránsok emberi jogai; (6) „migránsbarát" egészségügyi és szociális ellátórendszerek és kapcsolódó rendszermenedzseri ismeretek, feladatok (Szilárd et al., 2011).

A fentieken túl – a gyakorlatban – a vándorlók fizikai és pszichés szükségleteinek kielégítésére, a sürgősségi ellátásuknak, valamint az elsődleges alapvető ellátásuknak a szakmai és humanitárius szempontok szerinti kialakítására is fel kell készülni, illetve ennek speciális infrastruktúráját meg kell teremteni (például orvosi mobil ellátóhely).

Az *International Journal of Migration, Health and Social Care* című folyóirat immár tizenkét éve migrációs egészségüggyel foglalkozó cikkeket és tanulmányokat publikál. Ezek között igen változatos migrációs problémákat, különböző országok migránsaival kapcsolatos jelenségeket feltáró írások kapnak helyet. A *European Journal of Migration and Law* kifejezetten az Európai Unió migrációval kapcsolatos problémáit elemzi; főleg jogi szempontból. Magyarországon alig van szakirodalma a problémának.

Az egészségügyi ellátási szükségletek kapcsán figyelembe kell venni a menekültek magukkal hozott (esetlegesen a hazaitól eltérő arányokban jelentkező) fizikai és pszichés betegségeit, valamint a beilleszkedés keltette pszichés stresszhatást.

Néhány szociológiai szempont: disztributív igazságosság

Borbély Sándor 2015-ben a *Tér és Társadalom* című folyóiratban arról számolt be, hogy a Magyarországon foglalkoztatott ukrán mezőgazdasági munkásokat a magyar munkaadóik ugyanolyan negatívan ítélik meg, mint a magyarországi roma munkavállalókat. A szerző szerint a magyar agrártársadalomban a gazdasági kényszermunkások nem élveznek a többi munkavállalóval egyenlő jogokat (Borbély, 2015, vö. Orell, 2012). Ez a már ma érzékelhető jelenség a nagy tömegekben érkező szír migránsok munkavállalási esélyeit és jogait is előnytelenül érintheti. Az eltérő gazdasági rendszerű országokból jövő migránsok nem biztos, hogy integrálódni tudnak a munka magyarországi világában. Nem várható, hogy a jövőben csökkenne a „másságra" alapozott negatív diszkrimináció, ami a magyar társadalomba és gazdaságba beilleszkedni akaró vagy kényszerülő tömegek szegregációját eredményezheti. A társadalmi kohézió megbontása sem a migránsok, sem a magyar társadalom érdekeit nem szolgálná. Mindazonáltal olyan pozitív példák is rendelkezésre állnak, mint a csecsenföldi menekültek közelmúltbeli integrációja a lengyel társadalomba, és Magyarországon sem példa nélküli a külföldiek tömeges munkavállalása (például görögök, kubaiak).

Várhalmi Zoltán írta 2013-ban a *Magyar Tudományban:* „A nagy befogadó országokhoz hasonlóan, Magyarországon is a migránsok elsősorban a jobb megélhetési esélyeket nyújtó, a társas helyzetek szempontjából gyümölcsözőbb nagyvárosokban, elsősorban Budapesten telepednek le. A harmadik országból érkezők 42%-a budapesti, de ugyanez az arány az egyiptomiak, kínaiak, irakiak vagy vietnamiak esetében 80% feletti." (Várhalmi, 2013, 276.) Elgondolkodtató, hogy a migránsokat szabad-e, illetve lehet-e jogállami eszközökkel késztetni arra, hogy kisebb településeken vállaljanak munkát. Amíg csak „késztetésről", tehát a migráns munkaerő jogi és gazdasági előnyökkel előmozdított vidékre allokálásáról van szó, addig a jogállamiság keretein belül maradunk. Azonban „kényszeríteni" nem szabad, és kontraproduktív is lenne.

Simonovits Bori 2013-ban egy felmérés eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy a vietnami és a kínai bevándorlók a magyar társadalomtól elkülönülnek, így a munkaerőpiacon nem kell szembesülniük a kirekesztéssel, ám az élet más területein őket is érik hátrányok. Az afrikai és az arab országokból érkezők viszont már a munkaerőpiacon találkoznak a velük szembeni idegenkedéssel. A kutatás eredménye arra is rámutatott, hogy a határon túli magyarok sem mentesülnek egészen a hátrányos megkülönböztetéstől. (Simonovits, 2013, 170.) A jogalkotó feladata a külföldi munkaerővel szembeni negatív diszkriminációt és a társadalmi igazságtalanság egyéb formáit leküzdeni. Ez azonban nem jelenti, hogy a justizmord kategóriáján kívül eső, jogi formát nem öltő kirekesztést is egyedül a jogalkotónak kellene kezelni. A migráns és a menedékjogot kapott munkavállalókkal szemben megfogalmazódó társadalmi problémák nemcsak szociális és gazdasági eredetűek, de kulturálisak is. A társadalom csak addig lesz toleráns, amíg az állam fenn tudja tartani a disztributív igazságosságot.

Konklúzió

A fentiekben kifejtettek alapján a migrációt három szakaszra lehet tagolni:

- az országba (az EU-ba) történő belépés,
- a menekültügyi eljárás és
- a befogadottak (átmeneti vagy tartós) integrációja.

A nemzeti szintű jogalkotás ennek függvényében kell, hogy árnyalja az emberi jogokat és az ezekkel kapcsolatos kötelezettségeket. Az Alkotmánybíróság a 766/B/2009. számú határozata indokolásának IV.4.1. pontjában megállapította, hogy „a határátlépés és a migráció szabályozása terén Magyarország nem teljesen önállóan dönt, hanem széles körű nemzetközi jogi intézmény- és normarendszer, valamint az Európai Unió tagállamaként vállalt kötelezettségei határolják körül a szabályozási kompetenciáját". E területen az együttműködés korábbi szintjéhez képest minőségi változásra van szükség a 2015-ben észlelt tömeges vándorlásra tekintettel.

A polgári és politikai emberi jogok többségét a migránsok alapvető adottságnak tekintik. Ezzel szemben a gazdasági, szociális és kulturális emberi jogok még az Európai Unió egyes tagállamaiban is eltérően érvényesülnek. Ez utóbbi az oka annak, hogy a migránsok nem állnak meg az Unió külső határát képező országokban, hanem a számukra nagyobb jólétet és fokozottabb szociális biztonságot ígérő EU-tagállamok felé törekednek. Ennek kiküszöbölésére szolgál a Dublin III rendelet (604/2013/EU parlamenti és tanácsi rendelet), amely főszabály szerint azon EU-tagállam kötelezettségévé teszi a menedékkérelem elbírálását, amelyik tagállamban először lépett be az Európai Unió területére a menedékjogért folyamodó személy. A Magyarország szociális infrastruktúrájához mérten

kezelhetetlen migránstömegek ügyét az érintett EU-tagállamok uniós szinten kívánják kezelni. Ez annyit tesz, hogy minden EU-tagállamnak a méreteihez és lehetőségeihez képest arányosan ki kell vennie a részét a menekültkérdés rendezéséből. A kvóták meghatározása ezen elv érvényesítésének egyik potenciális eszköze, amely – értelemszerűen – csak a már valamely oltalmazotti státuszt elnyert (nem illegális, nem bűnöző, ismert terrorveszélyt nem jelentő) személyekre vonatkozik.

A jogi szabályozás terén el kell választani a gazdasági és a túlélési bevándorlók fogalmát. A letelepedési kötvényt vásárlók gazdasági megfontolásból érkeznek Magyarországra. Számukra a gazdasági jólétet az állam legálisan biztosítja a kölcsönös előnyök elve alapján. A túlélési menekültek nem a jólétük érdekében jönnek Magyarországra, hanem az életük és az alapvető emberi jogaik védelmében bízva érkeznek. A túlélésükért küzdők és a gazdasági jólétet keresők eltérő jogi védelmet igényelnek. Rövidebb távon a gazdasági bevándorlók hasznosabbak lehetnek az állam és a társadalom számára, de hosszabb távon szembe kell nézni a klímaváltozás emberi jogi következményeivel is, és ebben is meg kell keresni a nemzetközi együttműködés és pozitív tartalmú beavatkozás eszközeit az érintettek szülőföldjükön való megtartása érdekében. A migrációs és menekültügyi egészségügyet hangsúlyosan kell megjeleníteni a magyar népegészségügyben is. Részévé kell tenni az orvosképzésnek, mint ahogy a közoktatásban figyelmet kell fordítani mindazon kultúrák megismertetésére, amelyekkel a többségi társadalom együtt él.

A fentiek alapján fontos volna

- a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal létszámának növelése, illetve szolgáltatási kapacitásának bővítése, hogy teljesíteni lehessen a humanitárius kötelezettségeket;
- a közegészségügyi szakmai képzéseket újragondolni;
- a nemzetbiztonsági rendszer belső hatékonyságát és nemzetközi együttműködési rendszereit javítani;
- az Európai Unión belül a tagállami hatóságok már meglévő együttműködését továbberősíteni;
- árnyalt, az összes szempontot magában foglaló társadalmi kommunikáció fenntartása, és a lehetőségek szerinti pártpolitikai szférától való eltávolítása.

Kulcsszavak: *migrációs egészségügy, migrációs büntetőjog, menekültügyi eljárás, emberi jogok, túlélési bevándorlók*

IRODALOM

Bettini, Giovanni (2013): Climate Barbarians at the Gate? A Critique of Apocalyptic Narratives on 'Climate Refugees'. *Geoforum.* 45, 63–72. DOI: 10.1016/j.geoforum.2012.09.009

Borbély Sándor (2015): „Az ukrán, utolsó cigány" – a külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki kistelepülésen, Kispaládon. *Tér és Társadalom.* 29, 3, 3–32. DOI:10.17649/TET.29.3.2708 • http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/2708/4812

Bowles, Devin C. – Butler, C. D. – Morisetti, N. (2015): Climate Change, Conflict and Health. *Journal of the Royal Society of Medicine.* 108, 10, 390–395. DOI: 10.1177/0141076815603234

Correa-Velez, Ignacio – Gifford, S. M. – McMichael, C. (2015): The Persistence of Predictors of Well-being among Refugee Youth Eight Years after Resettlement in Melbourne, Australia. *Social Science and Medicine.* 142, 163–168. DOI: 10.1016/j.socscimed.2015.08.017

Csiki Tamás (2012): A migráns iszlám közösségek integrációja Németországban. *Nemzet és Biztonság.* 5, 2, 87–91. • https://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwiFzYPvuqfLAhXJTBQKHVgNBE0QFggbMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.nemzetesbiztonsag.hu%2Fletoltes.php%3Fletolt%3D589&usg=AFQjCNEChh7kolmj4PUdS3kfqpy1KT4Mng

Felkai Péter (2008): Az utazással kapcsolatos megbetegedések megelőzésének elemzése az utazási orvostan legújabb eredményei alapján. *Orvosi Hetilap.* 149, 36, 1707–1712.

Hsiang, Solomon M. – Meng, K. C. – Cane, M. A. (2011): Civil Conflicts Are Associated with the Global Climate. *Nature.* 476, 7361, 438–441. DOI: 10.1038/nature10311

Jobst Ágnes (2015): „Melyik a párt politikája?" *Kommentár.* 5, 67–79.

Julesz Máté (2012): A közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata: a Wednesbury Uunreasonableness. *Új Magyar Közigazgatás.* 5, 3, 16–20.

Kereszty Éva Margit (2012): A Magyarországon tartózkodó külföldi személyeknek nyújtott szolgáltatások Szegeden. In: Gellér Balázs József (szerk.): *Harmadik országbeli állampolgárok hozzáférése az egészségügyi ellátórendszerhez.* Tullius, Budapest, 263–341.

Marek Erika et al. (2014): Foglalkozás-egészségügyi kockázatok önértékelése a nemzetközi migráció területén dolgozók körében. *Egészségfejlesztés.* 55, 1–2, 36–37.

Orell Ferenc János (2012): Gondolatok a romák integrációját célzó nemzeti stratégiák uniós keretrendszeréhez. *Magyar Jog.* 59, 5, 316–320.

Simonovits Bori (2013): Bevándorlók diszkriminációja – kisebbségi és többségi szemmel. In: Kováts András (szerk.): *Bevándorlás és integráció: Magyarországi adatok, európai indikátorok.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 157–171. • http://www.kisebbsegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/SB_Bevandorlokdiszkriminacioja.pdf

Szilárd István – Baráth Árpád (2011): Migrációs és egészségügyi biztonság: új foglalkozás-egészségügyi kihívások. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények.* 12, 269–278. • http://www.pecshor.hu/periodika/XII/szilard.pdf

Várhalmi Zoltán (2013): Migránsok Magyarországon: Transznacionalista szemüvegen keresztül. *Magyar Tudomány.* 174, 3, 275–280. • http://www.matud.iif.hu/2013/03/05.htm

A KLÍMAVÁLTOZÁS LEHETSÉGES HATÁSAI: ÚJ GYÜMÖLCSFAJOK A TERMESZTÉSBEN

Surányi Dezső

az MTA doktora, c. egyetemi tanár
NAIK Gyümölcstermesztési Kutatóintézet

A *Klíma–21 64. füzete* (2011, URL1) a klímaváltozás gyümölcstermesztésre gyakorolt hatásának vizsgálatával foglalkozott, a 21 tanulmány több oldalról mutatta be a problémakört. Nem volt előzmények nélküli a program, e periodikákban, például az *Agro–21* 45. füzetben (2005), a *Klíma–21* 53. (2008) *és* 61. füzetben (2010, URL2) is tág teret kapott. Korábban a virágzási és termésérési anomáliák sajátos eseteit értékeltük történeti források alapján (Surányi, 2006), amelyek *Réthly Antal* (1962, 1970, 1998–1999) munkáira épültek, vagyis enyhébb formában évszázadokkal korábban is volt hasonló periódus. Az előbb említett kiadványokban a szerzők a mostani globális felmelegedést prognosztizálták, így – okkal – a felvázolt trendek alapján a XXI. sz. végi valószínűsíthető klimatikus helyzetet és az ökológiai változó viszonyokat figyelembe véve, a gyümölcsfajok sokféleségének, sőt bővülésének lehetőségével is számolnak.

Bartholy Judit és *Pongrácz Rita* (2008) a Kárpát-medence térségében, a XX. század második felének hőmérsékleti és csapadékextremitásait vizsgálták. Számításba véve az egyre pontosabb és gyorsabb műszeres mérések lehetőségeit, a Kárpát-medence térségében a melegedésre és az évszakos csapadékeloszlás változására lehet felfigyelni. Nagytájunk időjárását alapvetően az Atlanti-óceán felőli (Ny-i irányból), illetve a Földközi-tenger felől (DNy-ról) érkező ciklonok határozzák meg.

A Földközi-tenger térségéből induló ciklonok gyakoriságában és intenzitásában jelentős mértékű változás figyelhető meg. A legnagyobb gyakorisági értékek a Genovai-öböl térségében figyelhetők meg, a másik két ciklonkeletkezési központ az Adriai-tenger déli részétől és az Ibériai-félsziget keleti partvidékétől indul (Bartholy – Pongrácz 2008). A szerzők megfigyelték az 1957–2002 közötti periódusban, hogy az Adriai-tenger feletti ciklonpályák fokozatosan kettéválnak, megrajzolva a ciklongenezisek gyakoriságát, s belőlük egy körív formálódik ki.

A XIX. század második felétől fokozatos felmelegedés figyelhető meg Magyarország térségében, ez most 0,7 °C-ot jelent, viszont máris vannak ökológiai és társadalmi hatásai az egyes rendszerekben. A hőmérsékleti változásoknak bizonyos értelemben a hullámzása is megfigyelhető; a szerzők a ’70-es évekig a hűlési tendenciákat ide sorolták, viszont 2015 forró napjai hasonló hullámzást mutattak.

A Kárpát-medence ökológiai és természetföldrajzi jövőjét nagyban módosíthatják és befolyásolják a csapadék mennyiségi és eloszlási változásai. Mind a hőmérsékleti, mind a csapadékbeli trendek az elmúlt századok trendjétől nagyon eltérően alakultak. Az ország egész területére érvényes, a 20 mm és felette való csapadékmennyiséget hozó időjárású napok száma egyértelműen megemelkedett. 2015 őszén két nap alatt 125 mm csapadék hullott. Főleg nyáron az özönvízszerű felhőszakadások és pusztító jégesők; másutt meg télidőben a hatalmas „hószakadások” okoznak gondot. A szimulációk alapjául szolgáló adatok a téli csapadékmennyiség növekedését és a vegetációban a csapadék eloszlásának hektikus voltát, s leginkább annak hiányát jelzik (Bartholy – Pongrácz, 2008).

Mindez az élővilágra, a kultúrflórára és -faunára, ugyanúgy súlyos következményekkel jár, mint magára az emberi civilizációra. A szerzők a Kárpát-medence reprezentációját – és a 2100 körüli szcenáriókat is – a 45,25°–49,25° É és 13,75°–26,50 °K által határolt térségre dolgozták ki. Várhatóan a nyári melegedés mindkét változatban a legnagyobb (4,5–5,1 °C, illetve 3,7–4,2 °C), a tavaszi a legkisebb (2,9–3,2 °C, illetve 2,4–2,7 °C) lesz. A hőmérséklet-emelkedés majd nyáron északról dél felé, télen és tavasszal nyugatról kelet felé növekszik. *Bartholy és Pongrácz* (2008) számítása szerint 2071–2100 között a melegedés min. 2,5 és max. 4,8 °C-ot érhet el. 2005-ben meghatározták az 1 °C-os globális melegedéshez tartozó regionális hőmérséklet- és csapadékváltozásokat Európára, így hazánkra is.

Átlaghőmérsékletben 1,1–1,7 °C, míg a csapadékmennyiségben a nyári -8,2%-os hiánnyal szemben a tél +9,0%-os többlettel járhat. A tanulmányunk kijelöli évszázados előretekintéssel azokat a változásokat, amelyek a kultúrflóra meghatározott részén, faji, fajta és termesztési aránybeli korlátokat állíthatnak a gyümölcstermesztésben, de akár új lehetőségeket is teremthetnek.

Az elkészült tanulmány prognózisa alapján (Bartholy – Pongrácz, 2008) a hazai gyümölcstermesztés faji sokféleségének növelését legalább annyira fontosnak tekintjük a klímaváltozással összefüggésben, mint a történeti termesztésben megmaradt pomológiai értékeink megőrzését (vö. Surányi, 2002). *Kocsis László* és munkatársai (2015) prognózist adtak az egyes kertészeti növénycsoportokban várható változásokra. Egy korábbi vizsgálatunk alapján már bemutattuk a potenciálisan új gyümölcsfajokat az *Agrofórum* 2015-i extra számában (Surányi, 2015).

Termeszthető fajok (jelenleg is)

A *japán egres* (kopasz kivi) tű- és lomblevelű erdőkben, csoportosan, főleg vízfolyások környezetében fordul elő. A téli hideget kevésbé tűri, mint a mandzsu egres, de fagytűrése mégis nagyobb, mint a kínai egresnek. Mindhárom faj liánszerű, kétlakiak (tehát az *Actinidia deliciosa* és *Actinidia kolomikta* is), a mozgó talajvizet kedvelik. *Mohácsy Mátyás* és *id. Porpáczy Aladár* már *1951-ben* ajánlották a hazai termesztésüket. A *mandzsu egresnek* nemcsak kétlaki, hanem egylaki fajtái is ismertek; a téli hideget ez tűri a legjobban. Az Amur és Usszuri folyók mentén, Szahalin szigetén honos; Koreában, Japánban és Kínában régóta termesztik (Mohácsy – Porpáczy, id., 1951; Szabó,. 2004).

A *briançoni kajszi* alig ismert, pedig Európában – a Cotti-Alpokban – endemikus faj, ezért a magashegyi környezeti tényezőket jól elviseli. Viszonylag kis területen termesztik, de nem a terméshúsáért, hanem magolajáért ültetik, helyettesítve az itt nem termeszthető olajfát. Termesztéskultúrája kevéssé ismert (Surányi, 2004). Az *arónia* (fekete berkenye) Észak-Amerikából, Kanada déli részéről származik. Cserje termetű faj, sikerrel honosították meg hazánkban; a fertődi és az országos tapasztalatok is kedvezőek. A hideget

-35°C-ig jól tűri (Porpáczy, ifj., 2004). Ugyancsak újvilági az *indián banán* (papau), amely New Yorktól Floridáig, valamint Nebraska és Texas államban is honos. Kistermetű fa, simakérgű, lényegében inkább többtörzsű cserje. Gyümölcse a zöldessárgára vagy rózsaszínűre érő bogyók, 20–40 dkg-osak, rostosak, mint az éretlen banán, s kissé fanyarak. Télen a mínusz 27–31°C-ot is elviseli (Dassler – Heitmann, 1986), mutatkozik érdeklődés iránta nálunk, de a vállalkozási kedv hiányzik.

A *kínai álcseresznye* lombhullató cserje vagy fácska, Kína középső részén honos, 600 m-ig vadon is megél a hegyekben (Hszientől keletre és délre). Termesztik, kerti házaknál gyakran ültetik kultúralakjait, frissen vagy feldolgozva fogyasztják. A cseresznyének azonban nem versenytársa, talán inkább alanynak való *(saját tapasztalatok).* A téli hideget viszont jól tűri. A *mellbogyó* – a kínai álcseresznyéhez hasonlóan – máris termeszthető lenne. Közép- és Kelet-Ázsiában honos és termesztik, évi 150 mm csapadék elégséges számára. Asszír szilvának is nevezik, egylaki, kis koronát nevel. Kocsonyás húsú bogyóját fogyasztják, bár egyes fajtái toxikus anyagot is tartalmazhatnak; műanyag zacskóban, hűtve jól tárolható.

Ma sincs akadálya a *törökmogyoró* termesztésének. Hazája Kisázsia, a Kaukázus vidéke és a Balkán (az Al-Duna vidékén is honos). A levantei mogyoróként ismert fajt eddig nálunk csak sorfának, illetve a közönséges mogyoró alanyaként használták. Viszont feltűnően sok idős fája ismert az országban. Magbele finom, és magas olajtartalmú (Rapaics, 1940). A közönséges bükköt (Rapaics, 1940) díszfának is ültetik, de héjas gyümölcsűként is termeszthető, a termése megpörkölve fogyasztható (Rapaics, 1934).

Régóta vita van a *nemes füge* Kárpát-medencében való honosságáról, illetve honosításáról (kelta, római, török hatás?). Előázsiai eredetű faj, termésképzése nagyon sajátos, hímnős ugyan, de nálunk, amíg a fügedarázs nem honosodott meg, csak partenokarp (önmegtermékenyítő) termést hozott. A szmirnai típusú (lila gyümölcsű) fajták a leginkább fagyérzékenyek; az ún. adriai típus jobban elviseli teleinket (a sárgászöld termésűek) (De Candolle, 1894). Nálunk gyakran visszafagy a bokra, de a balatonedericsi út mellett, Tihanyban, Keszthelyen, Pécsett és a budai kertekben takarás nélkül is bírja a téli hideget (Rapaics 1940, Jeszenszky – Kárpáti I. 1963). A Fővárosi Állatkertben és a Magyar Rádió belső udvarában pedig jól termő fügefák élnek (nem publikált adataink).

A *ginkgo* is potenciális gyümölcsfaj, természetesen a magja révén. Általában hatalmas fát nevel, lombhullató, átmenet a nyitva- és zárvatermők között; a terméshúsa „sárga színű barack" – ti. a *ginkyo* ezt jelenti, nagyon kellemetlen szagú, de „magja" fogyasztható és kedvelt (Soó, 1966). Legszebb példányai az ELTE Illés utcai Botanikus Kertjében láthatók. Minden eddigi fajnál problémásabb a *fekete dió*, az USA keleti és délkeleti államaiban endemikus, hatalmas fát nevel. Termős virágaiban a tollas bibéje általában lilás színű. Termése gömbölyded, magbele fehér, kissé keserű (de vannak édes változatai is) (Csapody et al., 1966). Jelenleg „csak" dióalany, illetve erdészeti haszonfa, viszont könnyen elvadul, és kereszteződik a nemes dióval.

A *kék mézbogyó* a Távol-Keleten őshonos cserje, gyümölcséért termesztik Kínában és Eurázsia északi területein. 1–2 m magas, bogyótermése rendkívül korán beérik. Termesztési tapasztalatok nálunk még nincsenek. Jó télálló, 2 cm-es kék bogyói C- és B-vitaminban gazdagok. Frissen vagy befőzve is fogyasztható. Talajban nem válogat, házikertben

és dézsás növényként is jól nevelhető. Az *oregoni szőlő* örökzöld, mérsékelt övi cserje, ehető; bogyós gyümölcsű fajként termesztik az USA-ban, ugyancsak fagytűrő, mint a kék mézbogyó. Az oregoni szőlő bogyóját frissen alig fogyasztják, inkább szörpöt készítenek belőle (Gardner et al., 1952).

Az egyik legkorábban kultúrába vont gyümölcs, a *fehér* (selyem) *eperfa* Kínából származik, elsődleges hasznosításában a levele volt fontos, a selyemlepke takarmányozására használták. Gyümölcséért is termesztik, bár az alacsony savtartalma miatt inkább pálinkafőzés nyersanyagának szolgál (Surányi, 2002); könnyen elvadul. Kissé fagyérzékeny, az egy-kétéves vesszők elpusztulhatnak. A *fekete* (savanyú) *eperfa* fajnak a hazája Nyugat-Ázsia, Irán. Középnagy koronát nevel, gyümölcse 3 cm hosszú, kellemesen savanykás ízű, ezért Romániában, a Balkánon át Közé-Ázsiáig gyümölcséért ültetik (Nousszisz, 1987). Nálunk elhanyagolt, még az ország középső részén is, ahol az '50-es években gyümölcstermő faként hasznosították (Surányi, 1985).

A *kései meggy* Észak-Amerikából származik, ma nálunk özönnövénynek minősül, a telepített erdeinkben, főleg bolygatott homoktalajokon nagy tömegben jelentkezik. Faanyagát nálunk alig értékelik, gyümölcse kevésbé ízletes. Viszont az egyik rokonfaja *(P. capuli)* jó pomológiai értékű (lekvár, dzsem, lé, likőr, süteménytöltelék) (Csapody et al., 1966); alanyként nem vált be.

A *perui földicseresznye* az Andok szubtrópusi részein honos. 1–2 m magas, egyéves faj, májusban kiültethető, közepes a vízigénye (Dassler – Heitmann, 1986). A felfúvódott, összenőtt csészelevelek védik az esőtől, harmattól a sárga, lilás vagy a két színtől csíkos terméseit. *Kristó Attila* foglalkozik a honosításával, elvadulása nem ismert (Kristó Attila vizsgálatai, szóbeli közlés). Flóránkra szintén nem jelent veszélyt a *tövises citrom* (*vadcitrom* vagy *télálló citrom* néven árulják a kertészetek). Kínából származik, hármas összetett levelei és ágtövisei teszik könnyen felismerhetővé, a mínusz 20–22 fokot is elviseli (De Candolle, 1894; Szabó, 2004). Inkább alanynak használják (Nousszisz, 1987). Jól bírja a hazai klímát, a Kecskeméti Főiskola belső kertjében évek óta elég jól terem.

Az amerikai szilvafajok közül néhány kultúralakjai talán nagyobb szerepet kaphatnak a jövő szilvatermesztésében. Ezek a következők (az *1. táblázatban* szerepel az areájuk kiterjedése): *amerikai szilva*, *hortulan szilva*, *tengerparti szilva*, *vadlúd szilva* és *kanadai* (fekete) *szilva.* Ázsiából három fontosabb szilvafaj származik, így a *japán szilva*, a *kínai szilva* és az *usszuri szilva* (Hedrick et al., 1911; Surányi, 2006).

Két olyan tölgyfaj ismert, amelyeknek régen fogyasztották a termését. A *magyar tölgy* mészkedvelő, melegigényes faj, hazai flóraelem is, számos értékes növénytársulás karakterfaja. Makktermése pörkölve fogyasztható (Rapaics, 1934), szerepet kaphatna a reformtáplálkozásban, akárcsak a *molyhos tölgy*. A magyar flóra fontos faja társulásalkotó, löszön és mészkő alapkőzeten fordul elő. A legeltető pásztorok gyűjtötték termését, és megpörkölve fogyasztották (Rapaics, 1934).

Újabban a Corvinus Egyetem Gyümölcstermő növények Tanszékén foglalkoznak a nasi és a gyümölcsrózsák termeszthetőségével. A *japán körte* (nasi) Japán középső szigetein honos. A *nasi* kínai alfaja és változatai inkább fagyérzékenyek, mint az areabeli alapfaj. Eddig a honosításban szereplő fajták (Hosui, Nijisseiki) elég jól bírták a hazai teleket, s a ceglédi tapasztalataink is kedvezőek. Az *almarózsa* a mérsékelt övben honos, így klí-

gyümölcsfaj	area	a termesztés valószínűsége (%)
Termeszthető fajok (jelenleg is)		
Actinidia arguta, japán egres (kopasz kivi)	D-Japán	70
Actinidia kolomikta, mandzsu egres	Mandzsúria	80
Armeniaca brigantina, briançoni kajszi	Francia–olasz (Cotti-) Alpok	90
Aronia melanocarpa, fekete berkenye	É-Amerika K-i partvidéke	100
Asimina triloba, indián banán (papau, pawpaw)	USA K-i partvidéke	100
Cerasus pseudocerasus, kínai álcseresznye	Kína K-i partmente	90
Cordia myxa, mellbogyó	Afganisztán, Mianmar (Burma) hegyei	100
Fagus sylvatica, közönséges bükk	holarktikus (Közép-Európa)	100
Ficus carica, nemes füge	Földközi-tenger vidéke, Közel-Kelet	80
Ginkgo biloba, ginkgo	Kína középső része (Szecsuán)	90
Juglans nigra, fekete dió	É-Amerika keleti része	100
Lonicera coerulea, kék mézbogyó	É-Amerika, Szibéria	100
Mahonia nervosa, oregoni szőlő	ÉNy-USA, Brit-Kolumbia	90
Morus alba, fehér eperfa	Kína	90
Morus nigra, fekete eperfa	Irán	100
Padus serotina, kései meggy	Peru, Kolumbia	100
Poncirus trifoliata, tövises citrom	É-Kína, Korea	80
Prunus americana, amerikai szilva	USA keleti része	100
Prunus hortulana, hortulan szilva	USA középső vidéke	100
Prunus maritima, tengermelléki szilva	USA ÉK-i része	100
Prunus munsoniana, vadlúd szilva	USA középső vidéke	100
Prunus nigra, kanadai szilva	Kanada, USA É-i fele	100
Prunus salicina, japán szilva	Kína középső mediterrán vidéke	70
Prunus simonii, kínai szilva	Kína középső része	80
Prunus ussuriensis, usszuri szilva	Belső-Ázsia (Usszuri mente)	100
Pyrus pyrifolia, japán körte, nasi	K-Ázsia (Kína, Korea, Japán)	80
Quercus farnetto, magyar tölgy	Európa DK-i része, D-Olaszország	90
Quercus pubescens, molyhos tölgy	a Szajnától a Kaukázusig, keskeny sáv	100
Rosa pomifera, almarózsa	Eurázsia északi része	100
Rosa rugosa, japán rózsa	Eurázsia északi része	100

Sorbus domestica, házi berkenye	D-Európától DNy-Ázsiáig	100
Trapa natans, sulyom	Eurázsia, Afrika	100
Zizyphus jujuba, jujuba	India, Kína mediterrán területe	90
Próbatermesztésre ajánlott fajok		
Actinidia chinensis, kínai egres, (szőrös) kivi	Kína (Jangce-völgye)	50
Arbutus andrache, görög szamócafa	Mediterráneum, Ny-Ázsia	70
Arbutus unedo, nyugati szamócafa	Földközi-tenger keleti partvidéke	80
Carya illinoinensis, pekán	É-Amerika (Texas)	
Carya ovata, hikori	Mexikó, USA déli része	
Corylus colurna, törökmogyoró	DK-Európától Kaukázusig	100
Corylus cornuta, csőrös mogyoró	USA É-i fele, D-Kanada	
Corylus maxima, óriás mogyoró	DK-Európától DNy-Ázsiáig	80
Corylus pontica, pontuszi mogyoró	Kis-Ázsia (Fekete-tenger D-i partvidéke)	70
Crataegus azarolus, azaroló	Mediterráneum	70
Crataegus orientalis, keleti galagonya	Mediterráneum, Kaukázus vidéke	80
Crataegus pinnatifida, kínai galagonya	É-Kína	80
Diospyros ebenaster, ébenszilva	K-Mexikó, Közép-Amerika	70
Diospyros kaki, ázsiai datolya, hurma	DK-Kína	80
Diospyros virginiana, perszimon	Long Islandtől Kansasig	70
Fortunella marginata, kumquat	Kína középső része	70
Padus capuli, amerikai meggy	D-Amerika	80
Physalis peruviana, földicseresznye	D-Amerika	80
Punica granatum, gránátalma	Földközi-tenger keleti partvidéke	60
Solanum muricatum, tojásdinnye	D-Amerika	70

1. táblázat • A potenciális gyümölcsfajták areája és termeszthetősége (Megjegyzés: termeszthetőség = fagytűrés (40%) + betegség-ellenállóság (30%) + ökológiai tűrés (30%))

mánkat jól tűri; valószínűleg a *Rosa villosából* alakult, vagy abból nemesítették ki. Nagy áltermése gyümölcsként, de inkább feldolgozva hasznosítható. A kezdeti termesztési tapasztalatok kedvezőnek mondhatók. Fontos a *japán rózsa* is, amely Japánból származik, nagy, liláspiros virágú. A nálunk ritka téli hidegeket jól bírja, termése nagy-igen nagy, lapított, iparilag jól feldolgozható (Porpáczy, ifj., 2004).

A *házi berkenye* a Dunántúlon és a Magyar-középhegységben honos faj, bár a középkortól termesztették is (Surányi, 2002), ennek ellenére a hagyományos termesztése is csak szőlőtermő vidékeken maradt fenn (a Balaton környékén, a Budai-hegység szélén, Eger

és Tokaj szőlőiben). Szinte feledésbe merült, pedig *Angyal Dezső* már 1925-ben szorgalmazta a termesztését: újabban mintha ismét kezdenének foglalkozni vele (Surányi, 1985). A *sulyom* alighanem a lassúbb folyású vizeink szabályozása, illetve a nagyobb folyóink árterében s a természetes tavakban történt változások miatt ment feledésbe. Fél évszázada még gyűjtötték, fogyasztották. A középkorban több hazai tó (pl. a tápi) vizében termesztették is. A korszerű táplálkozás hasznos csemegéje is lehetne, nálunk egy másik fajából, a kétlaki sulyomból készült kínai konzervet árulják *vízigesztenye* néven (vö. Rapaics, 1934); a Tisza-tónál csapásként élik meg a sulymos mezőt, pedig az 50-es években a bajai, csongrádi és szolnoki piac standjain gőzölgött télidőben a főtt sulyom… (Bellon, 2003, és *saját gyűjtési adatok*). – Újabban megismert gyümölcsfaj a kínai datolya *(jujuba).* A kínai és indiai géncentrumból (mediterrán övezet) származik, ennek ellenére télen max. -15–17 °C-ot képes elviselni, a nyári forróságot (akár a 40 °C-ot is) jól bírja. Aszalható, s aszalványként Kínában sütemények édes töltelékének használják (Nousszisz, 1987; Szabó, 2004; Porpáczy, ifj., 2004). Magyarországon egyre többen termesztik, például egy ceglédi kertben évek óta kiválóan képes teremni.

Próbatermesztésre ajánlott fajok

Sem ökológiai igényeikben, sem közgazdasági vonatkozásaikban nem egységes csoport, csak kockázataiban tér el az előző csoporttól. Közöttük találunk olyan fajokat is, amelyek termeszthetők lehetnének, mert az areájukhoz hasonlóak a hazai ökológiai adottságok.

A *kínai egres*, elterjedt nevén (szőrös) *kivi,* Nyugat- és Közép-Kínában, a hegyvidéki folyóvölgyekben él, termesztik is. Nálunk az 50-es években felvetették a kipróbálását, de sokáig feledésbe merült (Mohácsy – id. Porpáczy, 1951). Az elmúlt évtizedekben Új-Zélandból elindulva, a mediterrán – szemi-mediterrán területeken nagyban termesztik, nálunk szerte az országban, házikertekben, sőt Zalában üzemi arányokban foglalkoznak vele.

A görög szamócafa inkább mediterrán jellegű és szárazságtűrőbb, mint a nyugati szamócafa, ami Írországban is megterem. Örökzöld, a mínusz 15 fokot is elviseli, virágzás idején gyakran hó lepi a fácskákat, de ez nem zavarja meg a gyümölcsfejlődést a botanikus kertjeinkben. A szárazságot jól tűri. 10–12 mm-es, 1 cm átmérőjű gyümölcse narancspiros, főleg lekvár- és likőrkészítéshez használják (Krüssmann, 1976; Nousszisz, 1987).

A *pekándió* a Mississippi dolináiban, s Mexikó területén honos; a *hikoridió* vadon terem az USA északi és keleti részén – a Sziklás-hegység kivételével. A termés hengeres, illetve kerekded, fájuk hatalmasra nő. A nálunk élő diónál sokkal érzékenyebbek, bár télen rövid, nagy lehűlést képesek elviselni. Mind a *hikori*, mind a *pekán* egyes szívósabb fajtáit már próbálták nálunk termesztésbe vonni – kevés sikerrel. A *pontuszi mogyoró* a nálunk honos közönséges mogyoró legközelebbi rokona; DK-Európában, Kisázsiában és a Kaukázus vidékén honos. Nagy terméseiben igen édes magbelet nevel (Nousszisz, 1987), egyes termesztett fajtáját nálunk is érdemes lenne honosítani. Az óriás mogyoró klimatikusan elég érzékeny, a csőrös mogyoró mint díszfa termesztése is bizonytalannak tűnik (Surányi, 1985).

Mediterrán és ázsiai eredetű galagonyák termesztése ugyancsak lehetséges. Az *azaroló* (olasz galagonya) a legkevésbé fagytűrő közülük, jelenleg a mediterrán régiókban termesztik, keresett gyümölcs az arab világban. Ritkán ültették a történelmi Magyarországon

(Fiume környékén), nálunk lekvárja és szörpje volt kedvelt (Angyal, 1925). Sokkal szívósabbak azok a *galagonyafajok*, melyeket a Szent István Egyetem Budai Botanikus Kertjében vizsgálnak. A keleti galagonyát a nagyon szigorú telek megviselik. Ennek ellenére Törökországban és a Kaukázus montán vidékein is honos (Krüssmann, 1976). Viszont a kínai (szárnyaltlevelű) galagonya, mely ÉK-Kínában honos, az Amur vidékén vadon terem, a hideget nagyon jól tűri, különösen a mongol és koreai fajták.

Világszerte több *Diospyros* fajt is termesztenek. Az *ébenszilva* (fekete datolya) K-Mexikóban és Közép-Amerikában honos, örökzöld, 20–25 m magas fát nevel; ökológiai igényei nem akadályoznák termesztését (De Candolle, 1894; Nousszisz, 1987). Jobban ismert nálunk az *ázsiai datolya* vagy *hurma* (kakiszilva), hazája a Himalája déli lejtői és Indokina, lombhullató; hazai botanikus kertek fagytűrésüket igazolják. Nálunk is folyik már egy olasz fajtasor kipróbálása és így próbatermesztése (Szabó, 2004; Nousszisz, 1987; saját adatok). A *perszimon* (amerikai vagy virginiai datolya) a hűvös szubtrópus és a trópusi felföldek gyümölcsfája, Japánban és Kínában ősidők óta termesztik, gyakran aszalják. Az állandóan nedves talajt nem kedveli, ezért Kínában és Japánban a rizsföldek gátjára ültetik. Számos fajtája ismert, aszalják sokfelé (Szabó, 2004; Nousszisz, 1987).

A *kumkquat* (törpe mandarin) örökzöld, eltérően a többi *Citrus*-fajtól, a héja (flavedo) édes, kellemes ízű és fogyasztható. 2–4 m magas fácskáit dézsába is lehet ültetni, kissé fagyérzékeny (-8°C-ig elviseli), a szárazságot nehezen bírja, akárcsak a narancs, öntözni szükséges a kritikus időkben (Dassler – Heitmann, 1986; saját megfigyelések).

A *gránátalma* hazája Közép-és Elő-Ázsia. Mínusz 4–5 fokos hidegek ellen öntözéssel vagy fóliázással védeni kell. Díszváltozata (teltvirágú, var. *plena*) és a törpe alakja (var. *nana*) jobban bírja a nálunk szokásos téli időjárást (Szabó, 2004). A mediterrán vidékeken, s főleg a Közel- és Közép-Keleten, továbbá Kaliforniában termesztik. Nálunk egyre jobban elviseli a teleinket, Budán és Pécsett több helyen is beérik a termése (saját megfigyelések). A kedvelt *tojásdinnye* vagy *pepinó* Dél-Amerikából származik, 1 m magas félcserje, karózás nélkül a szára heverő. Genetikailag igen változékony; termése tojásalakú, héja sárgásbarnás lilás csíkozással, de léteznek teljesen lila fajták is. Többnyire dugványról szaporítják, egy tő két-három évig szépen díszlik a termesztőházban, télikertben; cserépbe is ültetik, így szobanövény is (Szabó, 2004).

Kulcsszavak: *klímaváltozás, új gyümölcsfajok meghonosítása, biodiverzitás növelése*

IRODALOM

Angyal Dezső (1925): *Gyümölcstermesztés* I–II. Pátria Rt., Budapest

Bartholy Judit – Pongrácz Rita (2008): Regionális éghajlatváltozás elemzése a Kárpát-medence térségére. In: Harnos Zsolt – Csete László (szerk.) *Klímaváltozás: környezet – kockázat – társadalom*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 15–54.

Csapody István – Csapody V. – Rott F. (1966): *Erdei fák és cserjék. Országos* Erdészeti *Főigazgatóság,* Budapest

De Candolle, Alphonse (1894): *Termesztett növényeink eredete*. KMTT, Budapest

Dassler, Ernst – Heitmann, Gisela (1986): *Obst ung Gemüse. Eine Warenkunde*. Verl. Paul Parey, Berlin–Hamburg

Faust Miklós – Surányi Dezső (1998): Origin and Dissemination of Plums. In: Janick, Jules (ed.): *Horticultural Reviews* 23. Wiley, 179–231. • https://books.google.hu/books?id=Mr_px-Y_CiMC&dq=Horticultural+Reviews+vol+23&source=gbs_navlinks_s

Gardner, Victor Ray – Bradford, F. Ch. – Hooker, H. D. (1952): *The Fundamentals Fruit Production*. McGraw-Hill Book Co., New York–Toronto–London

Hedrick, Ulysses Prentiss – Wellington, R. – Taylor, O. M. – Alderman, W. H. – Dorsey, M. J. (1911): *The Plums of New York. Report of the New York State Agricultural Experiment Station for the Year 1910*. Vol. 3, Part 2. State of New York Dept. of Agriculture, Albany, 1–616. • http://www.biodiversitylibrary.org/item/98099#page/4/mode/1up

Jeszenszky Árpád – Kárpáti István et al. (1963): A füge, Ficus carica L. Akadémiai, Budapest

Kocsis László – Horváthné Baracsi É. – Kocsisné Molnár G. – Kovács J. – Cseh E. (2015): Változó klíma, változó fajtahasználat a kertészetben. *Magyar Tudomány*. 176, 5, 539–545. • http://www.matud.iif.hu/2015/05/05.htm

Krüssmann, Gerd (1976): *Handbuch der Laubgehölze* Band I–III. Verl. Paul Parey, Berlin–Hamburg

Mohácsy *Mátyás – Porpáczy Aladár, id. (1951): Bogyós-gyümölcsűek. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest*

Nousszisz, Joannisz K. (1987): *E νεα δενδρκομια (E nea dendrokomia)* Τομοσ/Tomos B. Athina

Porpáczy Aladár, ifj. (2004): Különleges gyümölcsök. in: Papp János (szerk.): *A gyümölcsök termesztése*. Mezőgazda, Budapest, 487–512.

Rapaics Raymund (1934): *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története.* KMTT, Budapest

Rapaics Raymund (1940): *A magyar gyümölcs*. KMTT, Budapest

Réthly Antal (1962–1999): *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon* I–IV. Akadémiai–Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest

Soó Rezső (1966): *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve* II. köt. Akadémiai, Budapest.

Surányi Dezső (1985): *Kerti növények regénye*. Mezőgazdasági, Budapest

Surányi Dezső (2002): *Gyümölcsöző sokféleség*. CGYKFI Kft.–Mezőgazda, Cegléd– Budapest, 30–40.

Surányi Dezső (2004): A kajszi botanikai leírása. In: Pénzes Béla – Szalay László (szerk.): *Kajszi*. Mezőgazda, Budapest, 30–40.

Surányi Dezső (2006) (szerk.): *Szilva*. Mezőgazda, Budapest

Surányi Dezső (2015): Új gyümölcsfajok lehetséges térnyerése a Kárpát-medencében. *Agroforum 58 Extra*. 35–41.

Szabó Lajos (2004): Déligyümölcsök. in: PAPP J. (szerk.) A gyümölcsök termesztése. Mezőgazda Kiadó, Budapest. p. 513-540.

URL1: Klíma–21 64. • http://www.vahavahalozat.hu/system/files/klima-21-64.pdf

URL2: Klíma–21 61. • http://www.vahavahalozat.hu/system/files/klima-21-61.pdf

A MAINSTREAM NŐPOLITIKA ZSÁKUTCA?!

Koncz Katalin

a közgazdaságtudomány kandidátusa, ny. egyetemi tanár,
Budapesti Corvinus Egyetem
professor.katalin.koncz@gmail.com

A kétnemű társadalomban gazdasági-kulturális-társadalmi okok nyomán nők és férfiak különböző előnyök és hátrányok alanyai. Egy humánus társadalom esélyt kínál mindkét nem érvényesülésére, és megoldást keres mindkét nem hátrányainak enyhítésére. A tanulmány arra keres választ, hogy a nemzeti politikákat befolyásolni képes EU (valamint más nemzetközi szervezetek) milyen koncepciót kínálnak a nők és a férfiak társadalmi helyzetének javítására, esélyegyenlőségének megteremtésére, és ez mennyire sikeres a gyakorlatban. Kutatásaim és mindennapi tapasztalatom szerint a látszatra feltérképezett területen kérdések sora megválaszolatlan.

Mainstream nőpolitikának nevezem a nemek esélyegyenlőségének előmozdítását célzó nemzeti kormányok határozatait és a feminista nőmozgalom fő iránymutatását befolyásoló nemzetközi szervezetek (ENSZ, Európai Unió, Európai Parlament, Nemzetközi Munkaügyi Hivatal) megfogalmazott céljait, javaslatait és eszközrendszerét. Megközelítésemben a „mainstream nőpolitika" zsákutca. Mert az esélyegyenlőség értelmezése pontatlan és zavaros. Mert száműzi gondolatrendszeréből a nemek biológiai meghatározottságát. Mert csak a női hátrányok felszámolására érzékenyít. Mert csak a nők egy rétegének érdekvédelmére koncentrál. Mert munkának csak a kereső munkát tekinti. Mert nem hasznosítja a tudomány eredményeit. Mert figyelmen kívül hagyja a piaci mechanizmusok működésének követelményét és hatásait. Mert célmegjelölése a társadalmi összefüggésekből kiragadott. Mert hiányzik a cél-eszköz összhang megteremtése. Mert a célkitűzések teljesülése hiányának nincs semmilyen következménye. Kérdés, hogy mi lehet a nemek társadalmi helyzetének javítását szolgáló politika, ami mögé nők és férfiak tömegei felsorakoznak, felsorakoztathatók, és ami a nemzet érdekét szolgálja?

1. Az esélyegyenlőség zavaros értelmezése

Egyenlőség, esélyegyenlőség, egyenjogúság, csak a felületes szemlélő számára tisztázott fogalmak. Többnyire szinonímaként használják a szakírók és a közvélemény egyaránt. Az Európa Tanács szerint „A nemek egyenjogúsága a köz- és a magánélet minden területén a nemek egyenlő arányú jelenlétét, azonos hatalommal való felruházását, valamint egyenlő részvételét jelenti. A nemi egyenlőség a nemi egyenlőtlenség ellentéte, és nem a nemi különbségé, célja pedig a férfiak és nők maximális társadalmi szerepvállalásának előmozdítása." (Európa Tanács, 1998, 1.) A definíció sok ellentmondást tartalmaz. Első része a nőkre és a férfiakra egyaránt vonatkozik. E követelmény szerint a férfiak sem egyenjogúak, mert jelenlétük a magánélet némely terü-

letén nem egyenlő arányú, nem rendelkeznek azonos hatalommal, és nem vesznek részt egyenlő mértékben a családi feladatokban. Ez azonban nem jelenik meg a férfiak hátrányaként a nemzetközi határozatokban, ajánlásokban. A meghatározás második része pedig csak a társadalmi szerepvállalásban irányozza elő a maximális részvételt. És nem lehet tudni, hogy mit jelent a maximális szerepvállalás. Problémát okoz az egyenlő arányú jelenlét és részvétel követelménye is, ami ellentmond a nemek eltérő fiziológiai adottságainak (nehéz fizikai munkák), és a nemek igényeinek is (pályaorientációs gyakorlat).

Mélyedjünk el kissé az egyenlőség, esélyegyenlőség fogalmában! Értelmezése terén rendkívül sok a zavar mind a szakirodalomban, mind a hétköznapi diskurzusban. Az elmélet már a görög demokráciaértelmezés óta küszködik az *egyenlőség* fogalom magyarázatával. A megközelítések, publikációk száma felmérhetetlen. Egyenlőséget vagy esélyegyenlőséget kíván a manistream nőpolitika? Hol ezt, hol azt, hol mindkettőt, pedig a két fogalom nem azonos.

Induljunk el az alapoktól! Az egyenlőség talapzata az emberi méltóság tiszteletben tartása – olvasható sok helyen –, amit a magyar alkotmány is tartalmaz[1] csakúgy, mint a törvény előtti egyenlőséget.[2] Sőt külön megfogalmazza, hogy „A nők és a férfiak egyenjogúak." Az emberi méltóság és a törvény előtti egyenlőség jól hangzó szlogen, ami a gyakorlatban a többségre nem érvényes. George Orwell mutat rá a lényegre: vannak egyenlőek és egyenlőbbek (Orwell, 2005). Az emberi méltóságot naponta tiporják sárba a bürokrácia különféle útvesztői, a szűkülő forrásokkal rendelkező egészségügyi ellátás, a szolgáltatók packázásai, a bankok sorsokat, életeket sem kímélő hitelezési gyakorlata, a szegények, a hajléktalanok kiszolgáltatottsága, és sorolhatjuk vég nélkül mindennapi megaláztatásainkat. A törvény előtti egyenlőtlenséget látványosan igazolja a parlamenti képviselőkkel és más politikai-kormányzati vezetőkkel szemben alkalmazott kivételes bánásmód az egészségügyben, a közhivatalokban, a rendőrségi igazoltatások stb. terén. Tévedések elkerülése végett: *nem csak Magyarországon.* A probléma megkerülésére megjelent a magyarázat, hogy az ember pusztán „emberi mivolta" miatt egyenlő, ami nem cáfolja a fentieket, és amit sem az egyes ember, sem a társalom intézményrendszere nem tud kezelni. Az esélyegyenlőségi gyakorlat nem tud mit kezdeni az emberek eltérő biológiai adottságaival és a társadalmi helyzetükből adódó különbségekkel. Anélkül, hogy részletes elemzésbe bocsátkoznék (ami célszerű lenne), felvillantom a fogalom körüli zavarokat.

Az egyenlőség, az esélyegyenlőség, az egyenjogúság különböző fogalmak. A szakirodalom az esélyegyenlőség különböző dimenzióit írja le, mint: jogi, politikai, gazdasági, kulturális alapjavakhoz való hozzáférés stb. Ezzel azonban nem sokra megy a többség. Önmagában az esélyek egyenlőségének ígérete nem garantál sikert, mert az esély lehetőséget kínál, amit vagy beteljesít az egyén, vagy sem. Adhatunk egyenlő esélyeket a különböző adottságokkal, társadalmi háttérrel, akkumulált tőkével rendelkező embereknek, az eredmény különböző lesz. Márpedig az egyén a végeredményben érdekelt. Az emberek évezredes álma nem az esélyek egyenlősége, hanem az eredmény egyenlősége, ami még

[1] „Valljuk, hogy az emberi lét alapja az emberi méltóság." *Nemzeti hitvallás.* (URL1)

[2] „A törvény előtt mindenki egyenlő." (XV. cikk (1). (URL1) 3 XV. cikk (3). (URL1)

rásegítéssel sem érhető el a különböző dimenziók mentén strukturált társadalmakban.

A probléma további taglalása céljából különböztessük meg a bemeneti és a kimeneti (eredmény) oldalon elérendő célt. A zavar már abban is megmutatkozik, hogy az egyenlő bánásmódról szóló törvények hol a „bemeneti esélyegyenlőség", hol a „kimeneti egyenlőség" követelményét fogalmazzák meg, holott a kétfajta szemléletű egyenlőség nem valósítható meg együttesen. Bármelyik oldalon biztosítjuk az esélyegyenlőséget, egyenlőtlenséget teremtünk a másik oldalon. A nemzetközi szervezetek ajánlásaiban hol az egyik, hol a másik, hol mindkét követelmény megjelenik, ami teljesíthetetlen.

Két példával igazolom a felmerülő dilemmát, egyrészt a munka világában, másrészt az oktatásban.

- Amennyiben egyenlő feltételeket teremtünk a munkaerő-felvétel során (bemeneti oldal), különböző eredményekre jutunk a kimeneti oldalon, például a teljesítménybérben (diszkrimináció) az egyének eltérő képessége, szorgalma, törekvése, teljesítménye stb. nyomán. Az azonos feltételek eltérő eredményre vezetnek. Ha eredményegyenlőséget akarunk teremteni, például azonos béreket fizetni, akkor az azonos képességű, szorgalmú, teljesítményű munkavállalókat kell alkalmaznunk, kiesnek a rostán az ennél gyengébben teljesítők (diszkrimináció a bemeneti oldalon).
- A feltételek azonossága az esélyegyenlőség jegyében nem teremt egyenlőséget az iskolákban sem a különböző adottságú tanulók körében, és másfajta egyenlőtlenséget teremt. A kevésbé tehetséges gyerekek szintjén a tehetséges gyerek leépül, nem biztosított képességei kibontakoztatása, tehát esélyei csorbulnak. Melyik réteg esetén van szükség társadalmi segítségre, a feltételek javítására, a megkülönböztető bánásmódra? Mindkét réteg esetében. Szükség van a hátrányos helyzetű rétegek előnyben részesítésére a hátrány mérséklése céljából, hogy élhessenek a mások számára biztosított jogokkal, lehetőségekkel. És szükség van a tehetségek megkülönböztető támogatására is, az egyenlő feltételeknek a képesség kibontakozását korlátozó hatása miatt. Példánkban a tehetséges és hátrányos helyzetben lévő gyerek számára egyaránt szükséges megkülönböztető bánásmód (pozitív diszkrimináció) más-más jelleggel. Ebben a megközelítésben az esélyegyenlőség nem azonos feltételeket, hanem a képességeknek megfelelő érvényesülési lehetőség biztosítását igényli (kommunisztikus elvárás), ami azonban eltérő végeredményre vezet, amit diszkriminációnak tekint a mainstream nőpolitika.

A nemzetközi szakirodalmi kísérletek sem oldják meg a dilemmát. Az egyenlőtlen társadalmi-gazdasági-kulturális feltételek és az esélyegyenlőség követelményének összehangolása céljából a fentiekhez hasonló megfontolásból megkülönböztetik az esélyegyenlőség *(equality)* és az egyenlő esélyek *(equity)* fogalmát (URL2). A hivatkozott forrás a vacsoramegosztás példáján mutatja be a két fogalom különbségét. Az esélyegyenlőség *(equality)* biztosítása a különféle javak egyenlő elosztását feltételezi, a mennyiségi aspektust ragadja meg. A példában a vacsoraasztalnál mindenki (felnőtt és gyermek) ugyanakkora adagot kap. Ez igazságtalan szükségleti szempontból és erőforrás-pazarlással jár. Ha az adagot a gyermek biológiai szükségleteire szabják, akkor a felnőtt szervezete sínyli meg, ha a felnőtt

szükségleteire alapozzák, akkor pazarlás, mert a gyermek adagjának egy része kidobásra kerül. Az „equity" az igazságosság jegyében a szükségletek szerinti elosztást jelenti, a minőségi aspektust közvetíti. A példában a felnőttek vacsoraadagja nagyobb, mint a gyermekeké, ami sérti az egyenlőségeszmét (URL2).

Bármelyik oldalról is közelítjük az esélyegyenlőséget vagy egyenlő esélyeket, alapvető értelmezési és gyakorlati problémák kerülnek felszínre a különböző biológiai, gazdasági, társadalmi, kulturális feltételekkel rendelkező emberek között. Mind az egyenlő elosztás, mind a szükségletek szerinti elosztás történelmi kísérlete csődöt mondott. A volt „szocialista" országok nivelláló gyakorlata elbukott, a kommunisztikus eszmék az emberi természet sajátosságaira utaló vitákban és a gyakorlatban véreztek el. Bárhogyan is közelítjük az esélyegyenlőség kérdését, bizonyítható, hogy piacgazdaságokban, társadalmi rétegződésre épülő rendszerekben sem az egyenlőség, sem az esélyegyenlőség nem valósítható meg, legfeljebb mérsékelhetők a távolságok a társadalom tagjai között. Nem küszöbölhető ki a diszkrimináció, mert valamelyik oldalon szükségszerűen megjelenik.

A nemek közötti egyenlőség mérésére (eredményszemléletben) különböző mutatókat alkalmaznak a szakirodalomban. Általában a foglalkoztatottság szintjét, a munkaerőpiaci szegregációt és a bérkülönbségeket használják, hol külön-külön, hol együttesen. Catherine Hakim (2011) bizonyítja, hogy egyik mutató sem alkalmas az egyenlőség mérésére. A legkülönbözőbb szegregációs szintek mellett lehet magas vagy alacsony a bérrés, a foglalkoztatás bővítése nemhogy csökkentené, hanem növeli a szegregációt. A foglalkoztatás növelése és a szegregáció csökkentése egymásnak ellentmondó célkitűzés – szerinte. Az Eurobarometer felmérésében[3] az Európai Unió huszonhét tagállamában a bérkülönbségeket tekintik a legtöbben (38%) a legfontosabb egyenlőtlenségi mutatónak, Magyarországon némileg kevesebben (36%). A bérolló jelentős a nők rovására. Az Eurostat szerint az Unió átlagában 2014-ben 16,1% volt. A megkérdezettek egyharmada szerint (30% – Magyarországon 26%) a válság növelte a nők bérhátrányát, és nehezítette a munka és a magánélet összehangolását (European Parliament, 2013, 6, 9.).

A nemek közötti esélyegyenlőség mérésére a World Economic Forum 2013-ban publikált anyaga négy mutatóból álló esélyegyenlőségi indexet használt, és ennek alapján sorolta be az országokat. A felvételben 136 ország szerepelt. Az index változóinak négy csoportjában: gazdasági részvétel és lehetőségek, képzési hozzáférés, egészség és túlélési esélyek, politikai felhatalmazás tizennégy indikátorral közelítették a nemek esélyegyenlőségét (World Economic Forum, 2013, 6.). Az index értelmezési tartománya 0-tól (nincs egyenlőség) 1-ig (teljes egyenlőség) terjed. A legmagasabb indexszel (0,8 feletti értékkel) jelenleg is a skandináv államok rendelkeznek (Izland – 0,8731, Finnország – 0,8421, Norvégia – 0,8417, Svédország – 0,8129). Hazánk a 87. helyen szerepel. Jemen foglalja el az utolsó helyet (0,6742) (World Economic Forum, 2013, 8.). Országunk helyezése 2000 óta folyamatosan romlott. A csökkenés 2006-hoz képest jelentős, az 55. helyről a 87. helyre csúsztunk le, miközben az esélyegyenlőségi index némileg emelkedett. A relatív romlást a nők politikai hatalomban való gyenge

[3] A telefonos felmérést 2013. február 4. és 7. között végezték az Európai Unió huszonhét tagállamának 25 556 polgára körében (European Parliament, 2013).

részvétele okozza. A képzési hozzáférés és az egészségi helyzet terén kedvező a helyezésünk, és nem történt jelentős változás az elmúlt évtizedben.

2. Az érdekek és eszközök birtoklása közötti aszimmetria

Bizonyítás nélkül is belátható, hogy az uralkodó osztály soha nem akart privilégiumai helyett egyenlőséget. Csak a nincsteleneket lehet az egyenlőség ígéretével manipulálni. Az egyenlőség eszméje az elnyomottak vágyálma, és az őket eszközként használó mozgalmak jelszava. A francia forradalom és a kommunista rendszerek egyaránt alapvető eszmeként hirdették az egyenlőséget, ez utóbbi egalitariánus rendszer megvalósítását ígérte, s annak torz gyakorlatának kiépítését kísérelte meg, sikertelenül.

Miközben az egyenlőség/esélyegyenlőség megteremtése az elesettek igénye, a megvalósításhoz szükséges eszközöket (hatalom, pénz, infrastruktúra) a hierarchia csúcsán lévők birtokolják, akiknek nem érdeke ennek megteremtése. Önmagában az érdekek és a rendelkezésre álló eszközök aszimmetriája megmagyarázza, hogy miért nem sikerül lényegesen előrelépni az esélyegyenlőség, közöttük a nemek esélyegyenlőségének megteremtésében. Akár be is fejezhetnénk gondolatmenetünket. Ilyen körülmények között az esélyegyenlőség ígérete a hatalmi játszma eszköze, az esélytelenek manipulálására alkalmas ideológia.

3. A nemek biológiai meghatározottságának eliminálása

Az egyén biológiai, pszichikai, társadalmi lény. Létének három dimenziója egymással kölcsönhatásban határozza meg konkrét megnyilvánulásait, igényeit, motivációit. A viszonylag stabil biológiai, pszichikai adottságokkal rendelkező ember kerül különböző társadalmi viszonyok közé, melyekben eltérő formában és mértékben élheti meg biológiai és pszichikai lényét.

A mainstream nőpolitika a nemek közötti biológiai különbségeket lényegtelennek tartja, célja, hogy a nők pontosan azt végezhessék, mint a férfiak. Lehessenek katonák, rendőrök, politikusok. Mindazok, amik hatalmat biztosítanak számukra. Nem tülekednek a bányász és más nehéz fizikai, kellemetlen körülmények között végzett munkák felé. Követelik, hogy a férfiak a szülés kivételével vegyék ki a részüket minden gyermekgondozási és háztartási tevékenységből. A szoptatás céljából sem fontos már az anyai jelenlét – mondják –, hiszen cumisüvegből lehet tápszerrel etetni a csecsemőt, amit a férfiak is meg tudnak csinálni. Nem veszik figyelembe azokat a vizsgálati eredményeket, melyek szerint az anyatejes táplálás létfontosságú a csecsemő fizikai, lelki egészsége, érzelmi biztonsága szempontjából. És az anyai jelenlét is. Ellenzik a biológiailag is meghatározott hagyományos nemek szerinti munkamegosztást, a hagyományos nemi szerepeket. Kiveszik a babát a kislányok kezéből, puskával, autóval helyettesítik, s mindezt az esélyegyenlőség jegyében. Jóllehet ezek a játékok alapvető fontosságúak a felnőtt (apai, anyai) szerepek elsajátításához, begyakorlásához.

A biológiai korlátok nem bonthatóak le káros következmények nélkül, és a „nemtelen lét" nem járul hozzá az egyének boldogulásához. Higgyünk Evelyn Sullerot-nak, a híres francia szociológusnak, aki szerint: „A nő igenis nőnek születik, a férfiétól eltérő, beprogramozott fizikai sorssal, és az e különbségekhez kapcsolódó összes pszichológiai és társadalmi következménnyel." (Sullerot, 1983. 31.)

4. A női hátrányok kizárólagossága

A nemek biológiai meghatározottságát a mainstream nőpolitika nem tudja kezelni. Bevezeti a *gender,* a társadalmi nem fogalmát, ezzel azonban nem oldotta meg a nemek helyzetének valósághű elemzését. Már a gender-definíciók is rendkívül sokfélék. A kutatók és mozgalmi képviselők jelentős hányada a gendert mint a biológiai alapoktól elvonatkoztatott társadalmi meghatározottságot jelenítik meg, vagy a nők szinonimájaként használják (Scott, 2011). Közelebb visz a megismeréshez a gendernek a nemek egymásra vonatkoztatott megközelítése vagy társadalmi kapcsolatokként történő leírása. De bárhogy is definiálják a *gender* fogalmat, a mainstream nőpolitika azt főként a nőkre alkalmazza.

A mainstream genderpolitika kizárólag vagy túlnyomó részben a nők hátrányával foglalkozik, annak felszámolására törekszik, az esélyegyenlőség követelményét kizárólagosan vagy főként a nőkre értelmezi.[4] Nincs nemzetközi ajánlás a férfiak elleni diszkrimináció mindennemű formájának megszűntetéséről, holott a nőkre van (CEDAW[5]). Ezzel az egymásra utalt nemeket szembeállítja egymással, együttműködés helyett a rivalizálás kultúráját teremti meg.

Nők és férfiak társadalmi szerepei, helyzete, elhelyezkedése a társadalmi hierarchiában különböző, ebből következően érdekeik és értékeik is eltérőek. A nemek társadalmi-gazdasági helyzetének mindenkori jellemzőit az adott ország történelmi tradíciói, demokratikus hagyományai, kulturális karaktere, gazdasági fejlettsége, társadalmi munkamegosztásának gyakorlata, a munkák piaci/munkaerő-piaci értékelése és a mindezekkel összefüggő nemi szerepek határozzák meg. A munkamegosztás változó rendszere különböző előnyöket kínál nők és férfiak számára, és eltérő hátrányok talaja. *Vannak területek, ahol a nők vannak hátrányban, és vannak, ahol a férfiak* – az összehasonlítás kézenfekvő alapja mindig a másik nem. Biológiai és társadalmi okok nyomán minden „nőkérdés" egyben „férfikérdés" is, a nőkérdés hátterében mindig ott felesel a férfi és fordítva, írtam sok évvel ezelőtt. A nőemancipáció az általános emberi emancipáció része, amely magában foglalja a férfiak hátrányainak felismerését és felszámolásának szándékát is.

A férfiak hozzáférése hangsúlyosabb a politikai és gazdasági hatalmi pozíciókhoz. A hierarchia magasabb szintjeit a férfiak birtokolják a politikában és a gazdaságban egyaránt. Munkájuk anyagi-erkölcsi elismerése a nőkénél kedvezőbb. Foglalkoztatási esélyük a nőkénél jobb, de könnyebben válnak munkanélkülivé, és nehezebben viselik. Társadalmi szerepeik kiteljesítése és megélése konfliktusok és stressz forrása. Az egyedülálló férfiak szegényebbek, mint a nők.[6] A családos férfiak válás esetén esélytelenek a gyermekelhelyezés

[4] Az éppen aktuális példa: A nők életkortól függetlenül teljes öregségi nyugdíjra jogosultak, amennyiben van minimum negyven év igazolható jogosultsági idejük. A férfiak azonos elbírálására irányuló népszavazási kezdeményezést az Alkotmánybíróság alaptörvény-ellenesnek nyilvánította, a Kúria elutasította.

[5] Convention of the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women. (A nők elleni diszkrimináció minden formájának megszüntetéséről szóló megállapodás.)

[6] 2008-ban az egyedülálló férfiak 22,6%-a, 2011-ben 23,6%-a volt jövedelmi szegény. A nők hasonló mutatói 11,4% és 12,2% (Központi Statisztikai Hivatal, 2012, 3.).

tekintetében, és ezzel együtt a közös lakás megtartásában, ami hajléktalansághoz vezethet. Az életesélyek szempontjából kedvezőtlenebb helyzetben vannak. A férfiak születéskor várható átlagos élettartama lényegesen rövidebb, mint a nőké. Egészségi állapotuk rosszabb. Már csak a „nővédelem" szempontjából is célszerű szem előtt tartani, hogy a férfiak helyzetének romlása is a nőkre üt vissza, a családfő talajvesztése a nőkre hárít nagy terheket. A munkanélküliség és betegség miatt szerepet vesztett – olykor alkoholizmusba menekülő – férfi helyett a nő tartja össze a családot, és gazdálkodik a gyakran a fizikai lét újratermeléséhez sem elegendő jövedelemmel.

Családi szinten a hatalomforrások megosztása terén a férfiak a pénz hatalmát birtokolják mint családfenntartók, és mint – általában – a magasabb jövedelemmel rendelkezők. Egyre gyakoribb azonban, főként a férfiak magasabb szintű munkanélkülisége mellett, hogy a nő keres többet a családban, vagy ő az egyetlen kereső (ami a hagyományos szerepmegosztás felborulása miatt veszélyeket is teremt). A férfiak vállalnak többet a kereső munka terén, magasabb órateljesítménnyel, nehezebb munkakörülmények között. A háztartás nem nyújt számukra társadalmilag elfogadott munkateret, ezért is tűrik nehezebben a munkanélküliséget. Családi védőhálóban nem részesülnek, a külvilági stresszt a gyermekgondozás lelki gazdagsága nem kompenzálja.

A nők férfiaknál kedvezőtlenebb érdekérvényesítő képessége a munkaerőpiacon jut érvényre. Mindazt, ami érték az áruviszonyok közepette, a férfiaknál kisebb mértékben birtokolják: intézményi hatalmi pozíciók, kereső munka, fizetés. Munkájuk tekintélyes részét a háztartás kereteiben fejtik ki, amit a társadalom sem anyagi, sem erkölcsi formában nem honorál. Vagy csak társadalmi fontosságához mérten aránytalan mértékben a családtámogatási rendszerek keretében. A szellem fejlesztése tekintetében a nők ma már előnyösebb helyzetben vannak, iskolázottságuk szintje a férfiakénál magasabb. Képességeik hasznosítása a kereső szférában azonban a férfiakénál korlátozottabb.

A nők a gyermekvállalás és a szex hatalmával rendelkeznek. A családon belüli – férfiaknál kedvezőbb – pozíciójuk hatalmi forrásaik érvényesítése, nyílt és látens hatalomgyakorlásuk következménye. A családon belüli hagyományos háztartási és családgondozási feladatok megosztása tekintetében munkaórákban mérve a nők vállalnak többet. Kérdés, hogy milyen kritérium mentén értékelhető a családon belüli munkamegosztás demokratizmusa? Csakis a családi szereplők konszenzusa alapján. Nem egyformaságként, nem munkaórákban mért egyezőségként, hanem a képességeknek, készségeknek, igényeknek, megállapodásnak megfelelő elosztásként. Ami a családban részt vevők hatalmi viszonyain, szokásain vagy konszenzusán alapulva érvényesül, vagy sérül. Amihez nem sok köze van a külvilágnak. Vannak családok, ahol a férfiak főznek, és a nők szerelnek. És nem patriarchális vagy matriarchális elnyomás miatt, hanem mert erre képesek, ehhez van kedvük, ebben állapodtak meg, így jó mindkét félnek, így működik a kapcsolat.

Az apák kiszorulása-kiszorítása a családi feladatokból a férfiaknak sem kedvező, de főként nem a gyermekeknek. Kutatások igazolják, hogy az apák jelenléte a családban a gyermek/ek érzelmi fejlődése szempontjából nem nélkülözhető. Léder László pszichológus idézte az *Apátlan Amerika* című könyvet (1995), amelyben a szerző kimutatta, hogy a bűnözés, a különböző pszichés betegségek

rizikója többszörös azoknál, akik apátlan társadalomban nőnek fel. A gyermekek egészséges fejlődéséhez szükség van az anyai és az apai mintára egyaránt. Léder vitatja azt a felfogást, miszerint az anya a megengedő, a szeretetteljes, az apa a fegyelmező (Ranschburg Jenő). Szerinte mindkét szülőnek szeretetet is kell adnia és szabályoznia is kell. Fontos, hogy az apa minőségi időt töltsön a gyermekkel, aki a játékosságot képviseli, hogy a gyermek kommunikációt, empátiát, érzelmi kontrollt tanuljon (URL3).

A feminizmus – főként annak radikális áramlata – a nők esélyegyenlősége követelésének jegyében bizonyos területeken férfi érdekeket sért. Ez nem maradhatott visszhang nélkül. A reakciók két irányban teljesedtek ki: a férfitudományok *(men's studies)*,[7] és az antifeminista mozgalom kifejlődésének engedtek teret. Az ellenállás gyakran latens módon jut kifejezésre, abban, hogy a férfiak nem támogatják a női esélyegyenlőség ügyét, nem működnek partnerként közre a női esélyegyenlőség korlátainak lebontásában. Ezért rendkívül időszerűek és hasznosak a két nem együttműködését segítő kezdeményezések.

A férfitudomány *(men's studies)* a kilencvenes évek közepén tette meg kezdeti bizonytalankodó lépéseit. Peking volt az első a női világkonferenciák sorában, ahol a férfiak önálló munkacsoportot szerveztek. Az első férfi világkonferenciának pedig Ausztrália adott otthont 1996-ban. Azóta semmi hír a fejleményekről. Az antifeminista mozgalom a legkülönbözőbb helyeken és formákban, változó erősséggel és hangerővel jut felszínre, ma még kevésbé szervezett. A hetvenes években Hernádi Miklós a férfiak gyermekelhelyezési jogáért szállt síkra, az „anyaszívű apák" érdekvédelmi szervezeteként létrehozta az Elvált Apák Egyesületét.[8] Bíró Dávid (1982) nagy vitát kiváltó cikkében a férfihalandóságot a domináns nők térnyerésére vezette vissza.[9] 2011. októberben indult az internetes *Férfihang* antifeminista férfimagazin. Csuzi Attila ötletgazda lapindító elgondolása szerint a magazin olyan író-olvasó közösségé formálódó portállá válhat, amely a férfitársadalmat érintő és érdeklő társadalmi problémákról és szórakoztató kérdésekről szól. Megfogalmazásában: „nem csak arról kellene szót ejtenünk, hogy miért érezhetik magukat rosszul a férfiak a feministák szájíze szerinti társadalomban, hanem" a férfiakat foglalkoztató kérdésekről, a férfiak „családi, jogi, mentálhigiénés, szexuális és életmódproblémáinak" megoldásáról. A lapban való közlés egyetlen feltétele „az alapjaiban férfiközpontú, avagy férfi-pozitív gondolkodásmód." (Csuzi, 2011)

5. A nők homogén tömegként való kezelése

A mainstream nőpolitika a nőket homogén tömegként kezeli. Pedig a nők társadalma sem homogén, hanem számtalan dimenzió mentén strukturált, az egyes nőrétegek érdekei jelentősen különböznek. A magasan képzett nők például inkább vállalnak sorsközösséget hasonlóan képzett férfiakkal, semmint perifériára sodródott, írástudatlan nőkkel. Kérdés: megfogalmazható-e olyan közös érdek, amely köré a nők egységesen felsorakozhatnak? A válasz a közös női sorsban keresendő. A közös sors a biológiai létük és az ebből fakadó jellemzők. A női érdekek közös halmaza ebben a szférában fogalmazható meg. Ezért találnak jobban egymásra a különböző társadalmi helyzetű nők a testükkel való rendelkezés, és az anyaság különböző kérdéseiben. Közös sors még az azonos társadalmi-foglalkozási csoporton belüli hátrányos társadalmi helyzet a jobb pozícióban levőkhöz (férfiakhoz) viszonyítva. Az eltérő társadalmi réteghez tartozás azonban megosztja a nőtársadalmat, és kérdés, hogy mennyire tudnak azonosulni, mennyire szolidárisak nőtársaik őket nem, vagy másként érintő problémáival.

A nőket a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyüknek és szerepüknek megfelelően három karriertípusba sorolom. Mindhárom formának vannak előnyei és hátrányai.

- A „családi karrier" a családgondozásra, háztartásra berendezkedett nők munkatapasztalatainak sorával jellemezhető. A politikai hatalomban való részvétel iránt ritkán támasztanak igényt.
- A „munkaerő-piaci karrier" elsődlegességét preferáló karrier esetében a kereső munka kap prioritást az egyéni életpálya teljes hosszán. A szülést követően az e karriert választó nők nem, vagy rövid ideig veszik igénybe a fizetett gyermekgondozási rendszereket. Körükben találhatók nagyobb arányban azok a nők, akik karrierjüket a politikában képzelik el kiteljesíteni.
- A „kettős kötődésű" karrier a családi karriert és a munkaerő-piaci karriert egyaránt preferáló nőket jellemzi. Ők a kereső munka és a családi feladatok párhuzamos teljesítését tekintik életpályacélnak. A kétfajta feladat fontossága társadalmi-foglalkozási rétegenként eltérő. A kettős szerep összehangolása munkaköri feladatoktól függően különböző nehézséget okoz, ezért vállalják szívesen az e réteghez tartozó nők a kötetlen vagy rugalmas munkaidőt, a hosszú nyári szabadságot. Felsőfokú végzettséggel rendelkező képviselőik egy része politikai pozíciót vállal, gyakran a gyermek/ek felnevelését követően. Ha kisgyermekük van, különösen nehéz feladat elé állítja őket a politikai pozíció korlátlan idő- és feladatéhsége.

Vizsgálataim szerint e három karriertípus jelen van a gazdasági fejlettség minden szintjén és az ipari forradalmak korától kezdve a történelmi fejlődés minden fázisában, a társadalmi berendezkedéstől függetlenül. A három karriertípus jelenléte és súlya, az egyes típusokhoz tartozó nők aránya és annak változása történelmi korok, a gazdasági fejlettség különböző szakaszai, és az iskolázottság különböző szintjei szerint eltérő. Az egyes típusokhoz tartozó nők aránya jól jellemzi az adott országban a nők társadalmi helyzetének egyik fontos vetületét: a kereső munkához való viszonyt.[10] A társadalmi-gazdasági fejlő-

[7] Hazai kiváló képviselője Tamási Erzsébet.

[8] Az Elvált Apák Érdekvédelmi Egyesületének jelenlegi elnöke dr. Hegedűs István. Az egyesület célja, hogy „támaszt és segítséget nyújtson a gyermekűktől külön élő édesapáknak és gyermekeiknek". Támogatja a harmonikus családi életet, és küzd az ezt szolgáló családjogi törvény és joggyakorlat átalakításáért, az „egyenlő szülői felügyeleti jog biztosításáért" mindkét szülő számára. Ingyenes jogi tanácsadást kínál (URL4).

[9] Bíró Dávid a radikál-feminizmushoz hasonló hibát követett el kérdésfelvetésében. A tényszerű megfigyelést, hogy a férfiszerepek elvesztése egészségi problémákat okoz és hozzájárul a férfiak halandóságához, a nők rovására írta. Holott a szerepváltozásoknak társadalmi hátterük van, a szerepcsere okozta problémák társadalmi eredetűek, megoldásuk csak a társadalom segítségével, közreműködésével lehet hatékony. Az egyénre, a másik nemre hárított felelősség csak a nemek szembeállítására alkalmas; ezt teszi a radikál-feminizmus és a férfimozgalom radikális szárnya.

[10] Korábbi munkáimban a női foglalkoztatás történelmileg kialakult típusait az iparosítás előtti társadalmi viszonyok, az iparosítás gyakorlata és a társadalmi berendezkedés függvényében mutattam be. E tényezők rendszerében a foglalkoztatás négy típusa különült el egymástól: a naturálgazdálkodást folytató harmadik világ, a tőkés országok egy- és kétmaximumpontos, valamint a korábbi szocialista országok folyamatos foglalkoztatási gyakorlata.

déssel párhuzamosan a „kettős kötődésű" karrierpályát választó, vagy arra kényszerülő nők aránya minden országban emelkedik. Magyarországon az egykeresős családmodell az anyagi létfeltételek szempontjából életképtelen, szűk körre jellemző.

Hasonló következtetésre jut Catherine Hakim (2011), aki hat ország[11] 1998–2005 közötti időszakra végzett felmérésére alapozva elemzi a háromféle karriertípus (családorientált, adaptív, munkaorientált) nemek szerinti különbségeit. Ahol rendelkezésre álltak a nemek szerinti adatok, ott egyértelműen igazolt a gyakorlatból ismert jelenség, hogy a férfiak között lényegesen magasabb a munkaorientált karriertípus, mint a nők körében. (Evidencia, ami a nemek társadalmi szerepeiből következik.) A szórványos adatokból az is kiderül, hogy a részmunkaidőben dolgozó nők körében magasabb az adaptív karriert követők, és alacsonyabb a munkaorientált karrierben gondolkodók aránya, mint a teljes munkaidőben dolgozó nők soraiban.

Mindhárom karrierformának vannak előnyei és hátrányai. A *„családi karrierre"* berendezkedett nők számára előnyt jelent, hogy az otthon falai védelmet nyújtanak a versenyszféra követelményeitől, stresszeitől. Időkorlát nem nehezíti a családgondozási-háztartási feladatok ellátását. Hátránya a gyenge társadalmi elismerés és az önálló jövedelem hiányával összefüggő kiszolgáltatottság, amelyről a hatvanas–hetvenes években sokat cikkezett a szépirodalom és a szakirodalom. Evidencia, hogy a társadalom perifériájára sodródás, a szegények közé kerülés esélye a kereső munkával nem rendelkezők soraiban a legnagyobb, főként, ha gyermekek eltartásáról is gondoskodik a család. A fogyasztói társadalomban, ahol a pénz „szentség", ahol a létfenntartás kényszerén túl mindent, beleértve az emberi kapcsolatokat is, átsző a pénz mindenhatósága, ennek a karriernek kicsi a társadalmi presztízse.

A munkaerő-piaci kirekesztettség az *információs társadalomban* különösen nagy veszélyt jelent, ahol a megszerzett ismeretek elavulása a korábbiaknál gyorsabb, ahol a társadalmi integrációhoz szükséges új ismeretek rohamosan bővülnek. A háztartásbeliek újratermelődésével fel kell figyelni az új-régi jelenségre: az egyedül maradt, a társadalmi-munkaerő-piaci integrációra nem képes, megélhetési forrással, nyugdíjjal nem rendelkező nők veszélyeztetettségére. A csökkenő állami gondoskodás és a másokért felelősséget nem vállaló hedonista életvezetés miatt e réteg magára maradása és ellehetetlenülésének veszélye ma nagyobb, mint a korábbi évtizedekben.

A *„munkaerő-piaci karrierre"* berendezkedett nők számára előnyt kínál az önálló (gyakran átlagot meghaladó) jövedelem, a munka nyújtotta belső jutalom, az önmegvalósítás lehetősége, az előmenetel a szakértői és vezetői ranglétrán, a társadalmi kapcsolatok széles köre, a presztízsszimbólumok birtoklása. Hátránya kedvezőtlen munkaerő-piaci viszonyok mellett az elhelyezkedési nehézségek, a munkanélküliség fenyegetettsége, a munka túlhajtásának kedvezőtlen következményei (munkaalkoholizmus, stressz, kiégés). A munkaerő-piaci karriert választó gyermekes nők esetében gondot jelent a családi szerep zavartalan ellátása. Esetükben a hatékony társadalmi integráció feltétele a gyermekelhelyezés megoldása magán jelleggel vagy intézményi keretekben.

A *„kettős kötődésű karrier"* előnye az előbbi két karrierút egyoldalúságának feloldása, mivel a nők mindkét szerepe iránti igényt kielégíti. A karrierstratégia *előnye* a szerepek közötti váltás lehetősége. A munkanélküliségi fenyegetettség nem annyira erőteljes, mint a kizárólag kereső munkára építő nők vagy a férfiak esetében. A munkanélküliség ellen biztonságos hátteret nyújtanak a családi-háztartási keretek. A „kettős kötődésű karriert" választó nők többségére *a munkahelyi karrier megszakítottsága* jellemző. A családos nők rövidebb-hosszabb ideig felfüggesztik vagy véglegesen feladják munkahelyi életpályájukat a gyermekszülés, gyermekgondozás miatt. A munkahelyi életpálya folytonosságának hiánya korlátozza a nők előmenetelét, és hozzájárul a keresetkülönbség állandósulásához. A hagyományos kétmaximumpontos női karriermodell[12] mellett jelen van az egyes életszakaszokat átfedő modell, a *patchwork* foglalkoztatás, amelyre a kiskori gyermekgondozás mellett párhuzamosan végzett keresőmunka jellemző. Erre nálunk példát a gyermekgondozás melletti munkavállalás kínál (a gyermek egyéves korát követően).

A „kettős kötődésű karrierű" nők esetében a karrier és a családi teendők összehangolása az életpálya menedzselésének *legkritikusabb* eleme. Az e csoportba tartozó nők a kereső munka és az otthoni feladatok összehangolását művészi fokon végzik. A kettős kötődésű karrier örök dilemmája a túlterheltség, a kevés szabadidő, ezzel összefüggésben, a képzésben való részvétel, a kapcsolatépítés korlátozottsága, amely az élethosszig tartó képzés követelménye közepette a szakmai lemaradás veszélyével jár. Főként a kisgyermek nevelésének követelménye ütközik a kereső munkával, amely sokszor a *munkahelyi karrier átmeneti vagy végleges feladását eredményezi*. A kereső munka megszakításával e réteg jelentős része átmenetileg vagy véglegesen a szegények közé kerül. Hogy sikerül-e kiemelkedniük a szegénységből, az a munkaerő-piaci reintegráció esélyétől függ. Újabb tendencia – amely elsőként az Egyesült Államokban jelent meg –, hogy a kettős kötődésű karrierre igényt tartó, magasan képzett nők időben előbbre hozzák a munkahelyi karriert, majd ezt követően alapítanak családot és szülnek gyermeke/ke/t, sokszor a szülőképes kor végső határán. Ez a változás is hozzájárul a termékenységi ráta csökkenéséhez.

A kettős kötődésű karriert vállaló nők másik nagy kockázata a *munkaerő-piaci reintegráció* nehézsége. A munkaerő-piacról rövidebb-hosszabb időre kiszorulók visszakerülési esélye az információs társadalomban roszszabb, mint korábban volt. Az újbóli munkavállalás során a nők veszítenek munkaerőpiaci pozíciójukból. A negyven-negyvenöt éven felüli nők érdekérvényesítési esélye és munkaerő-piaci pozíciója egyébként is gyenge, és elhelyezkedésük még akkor is majdnem lehetetlen, ha folyamatos munkaviszony mellett veszítik el állásukat. Lényegesen nehezebb a munkaerő-piacról hosszabb időre kivált nők reintegrációja, vagy azok integrációja, akiknek soha nem volt állásuk. A tíz–tizenöt évre a háztartás szervezésére, családgondozásra berendezkedett nők reintegrációs kockázatát növeli, hogy megszerzett ismereteik elavulnak.

6. A kereső nők érdekvédelmének prioritása

A nők különböző társadalmi csoportjainak érdekei nem kapnak azonos hangsúlyt a mainstream nőpolitikában. A foglalkoztatás bővítése, a kereső nők érdekvédelme szinte kizárólagos. A női foglalkoztatás növelésének

[11] Belgium (flamand), Cseh Köztársaság, Egyesült Királyság, Németország, Spanyolország, Svédország.

[12] A „kétmaximumpontos" foglalkoztatásban a munkaerő-piaci szerepet felváltja a családi szerep dominanciája, majd az ismételt munkaerő-piaci reintegráció.

igénye makrogazdasági követelményekből ered, az egyéni érdeket szolgáló „választási szabadság" a különféle munkaerő-értékesítési stratégiák között nem valósul meg, de még napirendre sem kerül. A felszín mögé tekintve, joggal vélelmezhető, hogy a foglalkoztatás bővítése nem kizárólag, sőt nem is elsődlegesen a nők érdekeit szolgálja, semmint a munkaerő-piaci követelményeknek tesz eleget, a szűkülő nyugdíjkasszához járul hozzá.

Szűk körű a munka értelmezése, kizárólag a kereső munkát tekintik munkának, jóllehet a munka agy, ideg, izom összehangolt tevékenysége. Mint ilyen, a háztartási munka is munka a javából. Sőt olyan szervezési, tervezési tevékenységet tartalmaz, ami a nőket munkaerő-piaci tevékenységük eredményes végzésére készíti fel. A háztartás ellátását, a gyermekgondozást végző nők és férfiak hatalmas mennyiségű munkát végeznek, számítások szerint (pontatlanul, de a nagyságrendet érzékeltetően) az iparban kifejtett munkaóráknak megfelelő mennyiséget. A mainstream nőpolitikai megközelítés szerint azonban csak a kereső nő dolgozik. A különböző felmérésekben (a Központi Statisztikai Hivatal felméréseiben is) akként teszik fel a kérdést a nőknek (csak a nőknek), hogy dolgozna-e ha megtehetné, hogy nem vállal munkát?

A kereső munkát, az önálló keresetet nélkülöző, a háztartásra berendezkedett nők helyzete legalább annyi figyelmet érdemelne, mint a kereső nőké. A háztartási-gyermeknevelési feladatokat ellátó nők érdekvédelmének elhanyagolása a mainstream nőpolitika vétke. A társadalom számára legfontosabb tevékenység folyik a családi-háztartási keretek között, a jövő generációk fizikai, szellemi állapota formálódik itt. Szűkebb látókörű megközelítéssel is belátható e terep fontossága, ahol a jelen generációk tagjainak jövőbeli eltartói készülnek fel a munkaerő-piaci karrierre. Az anyai szerep trónfosztása, és nem kellő megbecsülése hozzájárul kedvezőtlen népesedési viszonyainkhoz. A jelenlegi kormány a családot stratégiája prioritásai között kezeli, aminek kedvező hatásai kezdenek kibontakozni.

A háztartási és családgondozási feladatokból a nők még napjainkban is nagyobb arányban veszik ki részüket, mint a férfiak.[13] Nem a hagyományos szerepmegosztás továbbélése a probléma, mint azt a mainstream nőpolitika hangsúlyozza, hanem az otthoni feladatok ellátásának megkönnyítéséhez rendelkezésre álló társadalmi feltételek elégtelensége. A családon belüli munkamegosztást ugyanis a családokra célszerű bízni. A családi feladatok ellátásának megkönnyítése pedig a társadalomra is ró kötelezettséget, függetlenül, hogy a feladatot a nő vagy a férfi látja el. A családi feladatok jó színvonalú ellátása a munkaerő/népesség fizikai és szellemi újratermelésében ugyanis nem magán-, hanem közügy. A kettős feladat összehangolásához (akár nő, akár férfi a címzett) szükséges feltételekről gyakran és hosszan értekezik a mainstream nőpolitika, anélkül, hogy hathatós intézkedések megtételét kényszerítené ki a kormányoktól. Célokat fogalmaz meg, amelyek végrehajtásához nincsenek meg a szükséges anyagi feltételek (például gyermekintézményi hálózat fejlesztése – főként a vidéki településeken). Magyarországon a rendszerváltás az ígéretek ellenére nem hozta meg azt az anyagi felemelkedést (sőt, a szegénység mélységeibe taszított jelentős tömegeket!), hogy a családok támogatása a szükséges mértéket elérné. A jelenlegi magyar kormány családtámogatási intézkedései elismerésre méltóak, de az évek óta felhalmozott hiányosságokat nem képes áthidalni, a rászabadított válságok, erőforrás-kivonás, illegális bevándorlás erőforrás-elszívó hatásait nem tudja kompenzálni.

[13] A 2009–2010-ben végzett időmérleg-vizsgálat tapasztalatai szerint a háztartási, házkörüli munkákra 2,5-szer több időt fordítottak a nők, a „hagyományos (női) háztartási munkákra" 5,5-ször, gyermekgondozásra 1,3-szor többet (Lakatos, 2013. 66–67.).

7. A tudományos eredmények negligálása

A mainstream nőpolitika olyan követeléseket is megfogalmaz, amelyek valóságtartalmát, tényszerűségét tudományos kutatások cáfolják. Ilyen követelmény a munkaerő-piaci szegregáció csökkentésének, netán megszüntetésének, a sztereotípiák felszámolásának, a nemi szerepek közelítésének igénye, az egyenlő értékű munka fogalmának alkalmazása.

A munkaerő-piaci szegregáció csökkentésének igénye a nemek eltérő biológiai adottságai miatt és piacgazdasági körülmények közepette irreális elvárás. Nők és férfiak foglalkozási koncentrációja a világon mindenütt jelentős, és erőteljes pályaorientáció, valamint ösztönzés mellett is a nők és férfiak többsége előnyben részesíti a saját nemet tömörítő foglalkozásokat. A társadalom munkaképességének optimális hasznosítása azt feltételezi, hogy nők és férfiak foglalkoztatása képességeik, fiziológiai adottságaik figyelembevételével történjék. Mivel nők és férfiak képességei, adottságai különböznek egymástól, a nemek szerinti foglalkozási elkülönülés a kétnemű társadalom természetes következménye. A nők a tisztább, a kedvezőbb munkakörülményeket nyújtó foglalkozásokat választják. Nem akarnak bányászok vagy ólomöntők lenni. A kialakult foglalkozási struktúra a nők számára fiziológiai adottságaik és elvárásaik szempontjából kedvező. Nincs akadálya annak, hogy valaki a „hagyományosan nőiesnek vagy férfiasnak" vélt foglalkozástól eltérő pályát válasszon. Nem az a probléma, hogy az egyes ágazatokban/foglalkozásokban nők vagy férfiak dolgoznak, hanem az, hogy a munkaerő-piaci mechanizmusok értékítélete szerint társadalmi hátránnyá formálhatók egyes (főként női) foglalkozások. A munkaerő-piac működése nyomán a nők által tömegesen végzett tevékenységek ugyanis leértékelődnek, és fordítva: azok a foglalkozások nyílnak meg a nők tömeges beáramlása előtt, amelyek – egymással összefüggő technikai, gazdasági, társadalmi okok következményeként – leértékelődnek (kontraszelektív mechanizmus).

A foglalkozási elkülönülést a munkaerőpiac működési mechanizmusai tartják fenn, amit a szocializáció folyamata átörökít és megerősít. A nőket nagyobb arányban foglalkoztató – feminizált – foglalkozások úgy hatolnak be a társadalom tudatába és rögzülnek, mint eleve nőinek rendelt foglalkozások. Janne Tienari ezt a jelenséget önmagát beteljesítő folyamatnak nevezi (Tienari, 1999, 16.). A szocializáció közvetíti és újratermeli a munkamegosztás során rögzült értékeket, amit a gyakorlatban a lányok pályairányultsága valósít meg. Hazai és nemzetközi tapasztalatok szerint többségük – még erőteljes propaganda és pályairányítás ellenére is[14] – hagyományosan nőinek ítélt foglalkozást választ. Ehhez van kedve, ezt csinálja szívese/bbe/n.

Az ágazatok, foglalkozások elnőiesedése fokozatosan bontakozik ki, a folyamat csupán történelmi távlatokban ragadható meg. Iránya a rendszerváltásig visszafordíthatatlan tendenciaként hatott, mivel a férfiak visszaáramlására a feminizált ágazatokba nem kínált példát a foglalkoztatás eddigi története. A nemek szerinti szegregáció merev folyamat, a reszegregáció még erőteljes szerkezetátalakulás esetén sem következik be (Tienari, 1999, 15).

[14] Erre a svéd tapasztalatok nyújtják a legjobb példát.

Ebből a szempontból is egyedülálló jelenség tanúi lehetünk az átalakuló kelet- és középeurópai országokban. A rendszerváltást követően a piacgazdaság kiépülésével, a piaci mechanizmusok térnyerésével, az elnőiesedett foglalkozások, szakmák (pénzügyek, számvitel) iránt keletkezett nagy munkaerő-kereslet nyomán ezek a foglalkozások felértékelődtek. A kedvezőbb kereseti viszonyok, a foglalkozások javuló presztízse megmozdította a mobil férfi munkaerőt, s megkezdődött a férfiak visszaáramlása ezekbe a foglalkozásokba. A korábban érvényes kontraszelekcióval ellentétes kumulatív folyamat vette kezdetét. A foglalkozás kereseti és presztízs feltételeinek javulásával a férfiak beáramlása felgyorsult. A pályára lépés nehézségei a nők számára erősödtek, a foglalkozások nők előtti zártsága fokozódott, kiszorultak a korábban e szférákban vezető pozíciót betöltő nők. A jelenség ma már a fejlett piacgazdaságokban is megfigyelhető. Amerikai elemzés szerint a férfiak növekvő arányban lépnek be a korábban nők által uralt foglalkozásokba (oktatás, gondozás), az állások stabilitása miatt. 2000 és 2010 között a férfiak foglalkoztatási növekményének közel egyharmadát ezek a foglalkozások teszik ki (Goudreau, 2012).

A mainstream nőpolitika tévesen értelmezi a sztereotípiák fogalmát, és ezek felszámolását tűzi ki célul. A szegregáció mérséklésének eszközeként uniós és hazai ajánlások egyaránt a sztereotípiák felszámolását jelölik meg. Pedig ha változást akarunk elérni a nemekről alkotott nézetekben, akkor nem a sztereotípiákat, hanem a sztereotípiák alapjául szolgáló gyakorlatot indokolt célba venni (ha indokolt). Nem a sztereotípia – mint semleges információfeldolgozási módszer – a probléma, hanem a sztereotípiákhoz tapadó értékítélet/előítélet, valamint az, ha az egyéneket érintő döntés a sztereotípiák alapján történik.

Nemzetközi és hazai tapasztalatok szerint a nők és férfiak komplementer szerepének lazítása az elmúlt évtizedekben nem vezetett eredményre sem társadalmi, sem egyéni szempontból. Az emberek nem lettek sem hatékonyabbak, sem boldogabbak. A kényszerből vállalt szerepcserében férfiak és nők nehezen találják meg a helyüket; a szerepbizonytalanság káros következményei az emberi kapcsolatok romlásában, a szocializáció és a családi funkciók zavaraiban, párkapcsolati és szexuális problémákban jutnak kifejezésre. A szerepcsere felborítja a szokásrendet, minek nyomán a férfiak elveszítik az önértékelésüket és önbizalmukat tápláló társadalmi-családi státuszukat, ami akár pszichoszomatikus megbetegedések forrásává válhat, és szexuális zavarokat okozhat. A kényszerek ezúttal sem célravezetők, ebben a kérdésben is a párok döntési kompetenciáját célszerű meghagyni. A döntésük megvalósításához szükséges feltételek kialakítása azonban a köz feladata, ami segítheti az egészséges családi és társadalmi kohézió megteremtését. A globalizált erőtérben egyre erőszakosabban érvényesülő fogyasztói társadalomban sokkal inkább atomizált, könnyen manipulálható tömegre van szükség, semmint harmonikusan működő családokra. Hosszabb távon és a felszín mögé tekintve azonban látható, hogy a gazdasági és társadalmi zavarok egyre inkább arra irányítják a figyelmet, hogy a családi kohézió megerősítése, a családi és munkahelyi feltételek jobb összehangolása egyúttal a gazdaság hatékonyabb működésének feltétele.

9. A piaci mechanizmusok működésének figyelmen kívül hagyása

A fentiekből látható, hogy a munkaerő-piaci szegregáció kialakulása és fennmaradása a munkaerő-piaci mechanizmusok része és feltétele. A női munkaerő egyensúlyteremtő szerepe, bár csökkenőben, de továbbra is a munkaerő-piaci egyensúly feltétele. Továbblépve a szokványos szakirodalmi megközelítéseken, vizsgálataim szerint a nők munkaerő-piaci egyensúlyteremtő funkciója nem merül ki abban a folyamatban, hogy a női munkaerő-kínálat a mindenkori munkaerő-keresletthez igazodik. A női munkaerő lényegesen fontosabb szerepet játszik a munkaerő-struktúra átalakulásában. A foglalkoztatási szerkezet változását a munkaerő-piaci mechanizmusok közvetítik; ebben a folyamatban a munkahelyi struktúra átalakulása vezényli a folyamatot. A munkahelyi struktúra átrendeződését követő és közvetítő foglalkozási presztízsrangsor változása, és az ezzel összefüggő mobilitás az elnőiesedés folyamatában és az ezt elősegítő, ezzel összefonódó kontraszelekciós mechanizmusban összegeződik. A folyamat létrehozza és fenntartja a munkaerőpiac nemek szerinti szegregációját. A nők társadalmi helyzetüknél fogva alkalmasak a munkaerő-piaci egyensúlyteremtő és struktúraátalakító szerep betöltésére. A munkaerő-piaci mechanizmusok működése szerepet játszik a nemek szerinti bérkülönbség megjelenésében és tartós jelenlétében. Kérdés, hogy miként lehet és célszerű-e a munkaerő-piaci mechanizmusokat korlátozni. Az is kérdés, ha a nők férfiakkal azonos szerepet töltenek be a munkaerő-piacon, akkor melyik réteg veszi át az egyensúlyteremtő és struktúraátalakító szerepet? A mainstream nőpolitikai követelményekben és javaslatokban ezek a kérdések fel sem merülnek. Némely politikus ezt a szerepet a migránsoknak szánja. Akik azonban iskolai végzettségük, szakképzettségük, nyelvismeretük, eltérő gyökereik miatt erre nem alkalmasak.

10. Hiányos cél- és eszközrendszer, következménynélküliség

A mainstream nőpolitika a társadalmi összefüggésekből kiragadva öncélként jelenik meg. Semmilyen „magasabb rendű" célhoz nem kötődik. Nem tagozódik be a társadalmi célhierarchiába, struktúrába. Ezért nem vezet sehová, ezért csekély a női (és férfi) szolidaritás, ezért gyenge a tömegeket mozgósító ereje. A mainstream nőpolitika tanácstalanságát és ötlettelenségét igazolja, hogy húsz év elteltével is célként a Pekingi cselekvési programot (1995) tételezi. De a célként megfogalmazott elvárások megvalósításának eszközrendszere is hiányos, és szembemegy a működő társadalmi mechanizmusokkal, a piacgazdasági játékszabályokkal. Azoknak a kezében, döntési szférájában találhatók a szükséges eszközök (hatalom, pénzügyi feltételek), akik nem érdekeltek sem a nők és a férfiak közötti az esélyegyenlőség megteremtésében, sem semmilyen más társadalmi réteg felemelésében. Még a megfogalmazott mainstream „célokra" sem állnak rendelkezésre a pénzügyi feltételek, a megszorítások elsősorban azokban a szférákban történnek (oktatás, egészségügy, szociális ellátás), ahol némi elmozdulás kikényszeríthető lenne.

Az elvárások formálisak, a bürokrácia burjánzásának nyitnak tág teret. A skandináv államok kivételével a stratégiákban megfogalmazott elvek a gyakorlatban korlátozottan érvényesülnek. Sérül az egyenlő bánásmód elve, és a mainstreaming-szemlélet.[15] A fajsúlyos kérdések (nemek szerinti bérrés, horizontális és vertikális mobilitási korlátok, diszkri-

[15] A „gender mainstreaming", azt a követelményt fogalmazza meg, hogy minden döntésnél mérlegeljék a döntéseknek a nemekre gyakorolt hatását.

mináció jelenléte társadalmi szinten és a munkahelyeken, kereső munka és magánélet összehangolása, sztereotípiák kezelése, munkaerő-piaci szegregáció értelmezése) évtizedek óta megoldatlanok.

A „célok" végrehajtásának elmaradásához nem fűződik semmilyen következmény. Miközben a költségvetési egyensúly hiányának szankcionálása meglehetősen drasztikus, a nemi alapú diszkrimináció felett szemet huny az Unió. Sőt a jelenkori válság visszavetette az esélyegyenlőségi kérdések iránti korábbi érdeklődést, a figyelem a pénzügyi, költségvetési egyensúly irányába tolódott el. Az Európa 2020 stratégiában az esélyegyenlőség mint prioritás nem szerepel. Kérdés egyáltalán, hol helyezkedik el a nemek közötti esélyegyenlőség követelménye a társadalmi problémák halmazában?

Végezetül…

Sok ezer oldal szakirodalom tanulmányozásából számomra az a következtetés adódik, hogy *vagy meg sem fogalmazódnak lényeges kérdések, vagy felszínes, sommás válaszok születnek.* Ki-ki érdeke, értékválasztása, pártelkötelezettsége szerint érvel. Az emberek – nők és férfiak – többsége pedig érdektelen. Mert tömegek megmozdítása csak alapvető társadalmi célok, a tömegek mindennapjait érintő problémák megfogalmazásával eredményes. Kérdés, hogy mi az alapvető cél, amely a többség érdekeivel találkozik? Ami mögé nők és férfiak tömegei felsorakoznak, felsorakoztathatók? Történelmi tapasztalatok és tragédiák fényében szemlélve a hosszú távú társadalmi cél a népesség egészséges fizikai, szellemi és lelki állapotának fenntartása és fejlesztése lehet. Mélységesen egyetértek Giscard d'Estaing-nel: „Egy-egy nemzet politikai hanyatlása vagy fejlődése […] belső tényezőkön, vagyis a népesség alkotó, újító önszervező képességén múlik." (Giscard d'Estaing, 2002, 12., kiemelés: K. K.)

Ebben a folyamatban *a család szerepe meghatározó,* amely a népesség újratermelésének/bővítésének alapzata, s amely a felnövekvő generációk fizikai, szellemi és lelki állapotának minőségéért felel. Ezen társadalmi főcél teljesülésének követelménye a nemek – biológiai sorsa által behatárolt – esélyegyenlősége, amely biztosítja a felek közötti egészséges és harmonikus kapcsolatrendszert, ami a család fenntartásának és eredményes működésének alapvető feltétele. Esélyegyenlőség nem egymás ellen, hanem egymásért és a jövő generációkért. Tudatában kell lennünk annak, hogy a jelenlegi társadalmi környezet, a piacgazdaság nem a humánus értékek köré szerveződik. *Társadalmi problémáink forrása rendszerjellegű:* a humánus elvárások és a piaci/munkaerőpiaci mechanizmusok ütközésének eredménye. A jövő fontos kérdése, hogy sikerül-e a konfliktust feloldani, milyen mértékben és milyen módon? Választ csak a jelenlegi mainstream logikától elszakadva lehet/ne megválaszolni, tudományos kutatások talaján. Amire sem szándék, sem anyagi forrás nincs.

Kulcsszavak: *nemek, nők, férfiak, esélyegyenlőség, munkaerőpiac, szegregáció, munka, karrier, háztartás, család, gyermekvállalás*

HIVATKOZÁSOK

Bíró Dávid (1982): A teremtés koronái és a gyengébb nem. *Valóság.* 9, 62–70.

Csuzi Attila (2011): Lapindító köszöntő. *Férfihang.* 2011. október 9. • http://tinyurl.com/jcf94ms

Európa Tanács (1998): *Elméleti keretek, módszertan és sikeres gyakorlati alkalmazások. Végső jelentés a Mainstreaming Szakértői Csoport tevékenységéről.* (EG-S-MS) Strasbourg, 1998. május. • http://tinyurl.com/j3hrqop

European Parliament (2013): *8 March 2013: International Women's Day Women and Gender Inequalities in the Context of the Crisis.* European Parliament Eurobarometer Flash survey (EB Flash 371) Directorate-Generale for Communication, Public Opinion Monitoring Unit Brussels, 26 February. • http://tinyurl.com/gqvwphq

Giscard d'Estaing, Valéry (2002): *A franciák. Reflexiók egy nép sorsáról.* (Fordította Vargyas Zoltán) Európa, Budapest

Goudreau, Jenna (2012): *Best Jobs for Women in 2012.* • http://tinyurl.com/h5zrueu

Hakim, Catherine (2011): *Feminist Myths and Magic Medicine.* Institut for Policy Rechearch, Evanston, Illinois

Központi Statisztikai Hivatal (2012): A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló indikátorok, 2011. *Statisztikai Tükör.* 6, 72, 1–11. • http://tinyurl.com/hw36abu

Lakatos Miklós (2013): *A foglalkoztatottak időfelhasználása az ingázás és a munkába járás idejének tükrében.* (*Műhelytanulmányok* 3) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest • http://tinyurl.com/jgc8gpd

Orwell, George (2005): *Állatfarm.* (Fordította Szíjgyártó László) Európa, Budapest

Scott, Joan (2001): Társadalmi nem (Gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: Wallach Scott, Joan (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* (Fordította Greskovits Endre) Balassi, Budapest, 129–161.

Sullerot, Evelyne (1983): *A női nem. Tények és kérdőjelek.* (Fordította Faragó Klára, Gáti Tibor, Tölgyesi Miklós) Gondolat, Budapest

Tienari, Janne (1999): The First Wave Washed up on Shore: Reform, Feminization and Gender Resegregation. *Gender, Work and Organization.* 6, 1, 1–19. DOI: 10.1111/1468-0432.00065

World Economic Forum (2013): *The Global Gender Gap Report 2013.* World Economic Forum, Geneva • http://tinyurl.com/ldswe3l

URL1: Magyarország alaptörvénye • http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV

URL2: Difference Between Equity and Equality • http://www.differencebetween.net/language/difference-between-equity-and-equality/

URL3: Kossuth Rádió: Apa is csak egy van. *Vasárnapi Újság,* 2014. 11. 09. 10:23. • http://www.hirado.hu/2014/11/09/apa-is-csak-egy-van/ Letöltés: 2014-11-11.

URL4: Elvált Apák Érdekvédelmi Egyesülete • http://www.elvaltapak.hu/

HOGYAN TEGYÜK LÁTHATÓVÁ A LÁTHATATLANT?

NOBEL-DÍJAS NEUTRÍNÓKÍSÉRLETEKRŐL A 2015. ÉVI FIZIKAI NOBEL-DÍJ KAPCSÁN

Trócsányi Zoltán

az MTA rendes tagja, részecskefizikus, egyetemi tanár,
Debreceni Egyetem
zoltan.trocsanyi@cern.ch

2015. december 10-én a fizikai Nobel-díjat egy japán kutató, *Kadzsita Takaaki* és a kanadai *Arthur B. McDonald* kapták fele-fele arányban megosztva a *„neutrínóíz-rezgés felfedezéséért, ami bizonyítja, hogy a neutrínóknak van tömegük*". Ez volt a harmadik Nobel-díj, amellyel neutrínókutatókat díjaztak. Az elsőt *Frederick Reines* kapta éppen húsz éve (megosztott díj) a neutrínó létezésének közvetlen kimutatásáért. A másodikat (a díj felét megosztva) *Raymond Davis Jr.* és *Kosiba Maszatosi* a kozmikus eredetű neutrínók észleléséért 2002-ben. Két évtizeden belül három Nobel-díj ugyanannak a részecskének a kutatásáért azt sejteti, hogy a neutrínóknak egyre fontosabb szerep jut a világ alapvető működésének megértéséhez vezető úton.

A neutrínók felfedezése

A neutrínó feltételezett részecskeként jelent meg a tudományban. *Wolfgang Pauli* jósolta meg létezését 1930-ban egy konferenciához írt nyílt levélben. Jóslatát a fizikában alapvető fontosságú megmaradási elvek vezérelték. Az akkor már ismert béta-bomlásban, amelynek során a protonnál kicsit nagyobb tömegű neutron magától átalakul protonná és elektronná, Pauli szerint az energia, lendület és perdület megmaradása megköveteli egy további, „láthatatlan" részecske keletkezését. Az elektromos töltés megmaradása megkövetelte, hogy e részecske legyen semleges, az energia megmaradása pedig azt, hogy a tömege legyen kicsi, a legkisebb tömegű töltött részecske, az elektron tömegénél is sokkal kisebb.

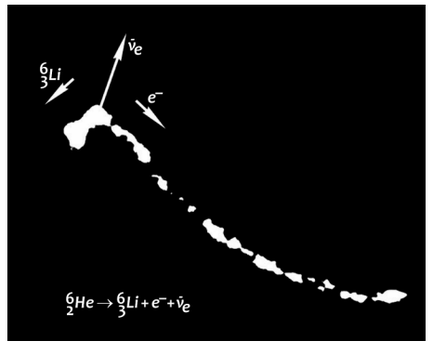

1. ábra • Csikai Gyula felvétele a ^{6}Li atommag béta-bomlásáról.

A *Csikai Gyula* és *Szalay Sándor* által készített híres debreceni felvétel *(1. ábra)* a két protont és négy neutront tartalmazó héliumatommag (^{6}He) bomlását örökítette meg. A ködkamra-felvételen jól látszik a három proton és három neutront tartalmazó lomha lítiumatommag (^{6}Li) és a gyors elektron nyoma. Nyilvánvaló, hogy a lendület megmaradása megköveteli egy további részecske távozását, amely azonban a ködkamrában nem hagyott nyomot. A bomlás szokásos értelmezése, hogy a hélium egyik neutronja átalakult protonná, elektronná és elektron-antineutrínóvá, $n^{(0)} \rightarrow p^{(+1)} + e^{(-1)} + \text{anti-}\nu_e^{(0)}$ (a felső index az elektromos töltést jelzi a proton töltésének egységében). Ha az átalakuló neutron egy atommagban van, akkor a folyamat elemátalakulással is jár, amelynek során eggyel nagyobb rendszámú elem atomja keletkezik, amint a felvételen is látszik. Elemibb szinten a folyamat úgy zajlik le, hogy a neutronban egy d-kvark átváltozik u-kvarkká: $d^{(-1/3)} \rightarrow u^{(+2/3)} + e^{(-1)} + \text{anti-}\nu_e^{(0)}$.

A neutrínók a fotonokkal (a fény részecskéivel) együtt a Világegyetem leggyakoribb részecskéi. Amíg azonban a fény minden elektromos töltéssel bíró részecskére hat, ezért könnyen észlelhető, a neutrínók közvetlen észlelése lehetetlen. Minthogy elektromosan semlegesek, nem hat rájuk sem az elektromágneses erő, de a kvarkokat nukleonokba és azokat atommagokba kényszerítő erős kölcsönhatás sem. Csupán az elemátalakulásért felelős gyenge kölcsönhatást érzik, amely a nevéhez méltóan olyannyira gyenge, hogy amennyiben egymillió neutrínót „kilőnénk egy neutrínópuskából a föld felé tartva a fegyvert", akkor csupán mintegy tízet nyelne el a Föld, a többi irányváltozás nélkül haladna át rajta, és továbbrepülne a világűrbe a Föld másik oldalán.

Ahogy közvetve a debreceni kísérlet is mutatta, a neutrínók és a szokásos anyag kölcsönhatása nem teljesen nulla, ami mégiscsak lehetőséget nyújt a neutrínók észleléséhez. A fenti példánk szerint mintegy 10^{-5} annak valószínűsége, hogy a 12 740 km átmérőjű Földben elnyelődjenek a neutrínók. Akkor annak valószínűsége, hogy egy 12,74 m vastag (teremnyi méretű) neutrínódetektoron fennakadjanak, milliószor kisebb, 10^{-11}. Ahhoz tehát, hogy néhány neutrínót észleljünk egy nagy detektorban, ezermilliárd (10^{12}) neutrínónak kell rajta áthaladnia. Ilyen sok neutrínót a Földön atomreaktorok termelnek. A neutrínók létezésének közvetlen kimutatása valóban atomreaktor közelében történt (előbb a hanfordi, majd a Savannah River-i reaktornál). 1956-ban *Clyde L. Cowan* és Frederic Reines a reaktorban keletkező antineutrínók kimutatásához az $\text{anti-}\nu_e^{(0)} + p^{(+1)} \rightarrow n^{(0)} + e^{(+1)}$ folyamatban keletkező neutronokat és antielektronokat (pozitronokat) használták. A detektor anyaga $CdCl_2$ vizes oldata volt. A pozitronok azonnal találkoznak az anyag valamely elektronjával, és keletkezik belőlük két foton ($e^{(-1)} + e^{(+1)} \rightarrow 2\gamma$), amelyeket fénysokszorozó csövekkel észlelnek. A neutronokat az oldott kadmium atommagjai nagy valószínűséggel befogják, amit átlagosan 5 μs késéssel egy nagy energiájú foton kibocsátása követ: $n + {}^{108}Cd \rightarrow {}^{109}Cd + \gamma$. A fotont szintén a fénysokszorozók észlelik. A két fényjel – közöttük 5 μs késleltetéssel – tehát egy antineutrínó befogására utalt *(2. ábra)*. Az adatgyűjtést elvégezték üzemelő és kikapcsolt reaktor mellett, így meg tudták határozni csupán a reaktorból származó neutrínók ütközésének gyakoriságát, abból pedig a folyamat hatáskeresztmetszetét ($6{,}3\times10^{-48}$ m^2), amely jól egyezett a Fermi-elméletből számolt elméleti jóslattal (6×10^{-48} m^2).

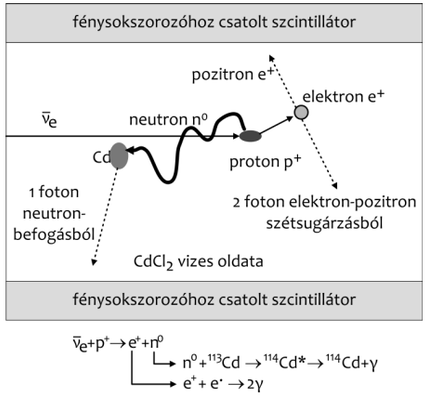

2. ábra • Antineutrínó és proton ütközésének termékei a Reines–Cowan-kísérletben.

A reaktorból érkező neutrínók csakis pozitronokat keltettek. Később sikerült neutrínót előállítani felgyorsított protonok nyalábjával is. Az anyagra lőtt protonnyalábból azonban csak olyan neutrínók keletkeztek, amelyek az elektronnal mindenben egyező tulajdonságú, de annál mintegy kétszázszor nagyobb tömegű müonokat keltettek. Így világossá vált, hogy legalább kétféle neutrínó létezik: az elektronokat keltő elektron-neutrínó és a müonokat keltő müon-neutrínó (felfedezéséért *Leon M. Lederman*, *Melvin Schwartz* és *Jack Steinberger* 1988-ban kapott Nobel-díjat). A semleges és töltött leptonoknak ez a párba rendezése lett az alapja a részecskefizikai standard modellnek, amely olyan sikeresnek bizonyult, hogy amikor *Martin L. Perl* kutatócsoportja 1975-ben felfedezte a harmadik, a müonnál is hússzor nagyobb tömegű töltött leptont (megosztott Nobel-díj 1995-ben), a tau-részecskét, akkor mindenki egyetértett abban, hogy léteznie kell egy harmadik fajta neutrínónak is, amelyet értelemszerűen tau-neutrínónak neveztek el. Közvetlen kimutatása 2001-ben sikerült.

Neutrínórejtélyek

Az 1960-as évek második felében Raymond Davis kezdte vizsgálni a Napból származó neutrínók áramsűrűségét. Addigra már elég sok ismeret gyűlt össze a Napban folyó energiatermelő folyamatokról (például $4p^{(+1)} \rightarrow {}^4He^{(+2)} + 2e^{(+1)} + 2\nu_e^{(0)}$). *John N. Bahcall* vette számba a Napban lezajló összes folyamatot, és végzett részletes modellszámításokat, amelyekből meg lehetett jósolni a Földre érkező elektron-neutrínók várható áramsűrűségét a neutrínók energiájának függvényében. Davis munkatársaival a dél-dakotai Homestake aranybányában a felszín alatt 1480 m mélyen 615 t perklóretilént (vegytisztítószer) tartalmazó neutrínódetektort telepített. A számítások alapján 1 SNU (solar neutrino unit, napneutrínó-egység), azaz 10^{36} db klóratommagra egyetlen $\nu_e^{(0)} + {}^{37}Cl \rightarrow {}^{37}Ar + e^{(-1)}$ folyamat volt várható másodpercenként. 10^{36} klóratom tömege mintegy 45 ezer tonna, tehát a neutrínókölcsönhatások észleléséhez nagy tömegű detektorra van szükség. A mélységi elhelyezés célja a kozmikus sugárzás által keltett argonatomok elnyomása volt. A klóratommag és a neutrínó ütközésében radioaktív argon és elektron keletkezik. A folyamathoz szükséges energiájú neutrínó leginkább bór bomlásából keletkezik a Napban. A radioaktív argont kéthavonta kivonták a detektorból, és megmérték a radioaktivitását, amelynek erősségéből a keletkezett argonatomok számára lehetett következtetni: 2,56±0,23 SNU, azaz egyetlen argonatom keletkezett 48 óránként! Az eredményben az volt a meglepő, hogy Bahcall modellszámítása alapján 8,2±1,8 SNU volt várható, azaz a mért érték jóval kisebb volt a jóslatnál. Az eltérés megerősítése érdekében több más kísérletben is megmérték a Napból érkező neutrínók áramsűrűségét. A

mérési eredmények mind megerősítették egymást, és mindig jóval kisebbnek adódtak a Nap-modell jóslatánál, ami *Nap-neutrínóhiány* (vagy *rejtély*) néven vált ismertté.

A radiokémiai kísérlet, bár egyszerűnek hangzik, nagyon sok nehézség leküzdését kívánta. A legnagyobb kihívást a hetven nap alatt keletkező 17 Ar-atom kivonása jelentette. A módszer pontosságát erősen befolyásolta az argonatomok kivonásának hatékonysága, amit Davis nagyon gondosan meghatározott, de mégis érdemes volt más módszert is használni a Nap-neutrínók áramsűrűségének méréséhez. Az 1980-as években Kosiba Maszatosi csoportja a Kamiokande (Japán) cinkbányában épített egy 2140 t tiszta víz befogadására alkalmas acélhordót, amelynek a falára fénysokszorozó csöveket szerelt. A kísérlet eredeti célja az volt, hogy a protonok esetleges bomlását megfigyeljék. Akkor divatos elmélet szerint 1000 t vízben évente mintegy 300 proton bomlása volt várható, amelynek a végtermékei gyorsan (majdnem az üres térben mért fénysebességgel) mozgó töltött részecskék. Anyagban azonban a fény lassabban halad az anyag törésmutatójának hányadában. Így a detektorban a proton esetleges bomlásakor keletkező töltött részecskék gyorsabban haladnak, mint a fény, aminek jellegzetes kísérő jelensége fény kibocsátása a részecske haladási irányát körülölelő kúp mentén. Az ilyen, Cserenkov-sugárzásnak hívott fény a detektor falán ovális fényfoltot hagy, amelyet az ott elhelyezett fénysokszorozóval lehet mérni *(3. ábra)*. Nos, Kosibáék detektora nem talált proton bomlására utaló Cserenkov-sugárzást.

Az együttműködés tagjai hamar rájöttek, hogy kísérleti berendezésük nem csupán neutrínók észlelésére lehet alkalmas, hanem a különböző (ν_e és ν_μ) neutrínók megkülönböztetésére is. Amennyiben müon-neutrínó ütközik a vízben található protonnal, akkor müon lökődik ki, amely lényegében egyenes pályán halad tovább, jól körülhatárolt Cserenkov-kúpot indítva. Ha azonban elektron-neutrínó érkezik, az elektront lök ki a protonból. Az elektron nagy energiájú fotont kelt, amely csakhamar elektron-pozitron párrá alakul, és így tovább. A ν_e tehát elektromágneses részecskék záporát kelti, és így a Cserenkov-kúp határa elmosódottá válik. Az eredeti detektor érzékenysége azonban messze nem volt elegendő. A proton tömege viszonylag nagy (940 MeV/c^2), így az abból esetlegesen keletkező töltött részecskék energiája is nagynak volt várható, ezért nem volt szükség olyan kis energiájú (< 10 MeV) neutrínók észlelésére alkalmas érzékenységű detektorra, mint a Napból érkezők. Az érzékenység javítása céljából 1000 db nagyméretű (50 cm átmérőjű) fénysokszorozót helyeztek a hordó falára, és magát a hordót egy másik tartályba helyezték. Így 1500 t vízzel vették körül a belső hordót a háttérsugárzás kiszűrése érdekében (ún. *antikoincidencia*-módszerrel). A feljavított *Kamiokande II kísérlet elrendezése érzékeny volt*

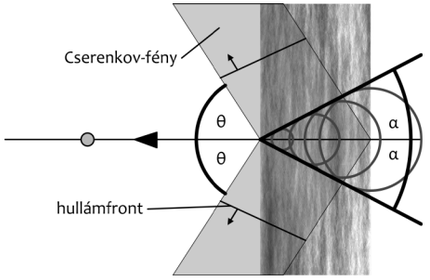

3. ábra • Az anyagbeli fénysebességnél gyorsabban haladó részecske Cserenkov-kúpjának keletkezése. A jelenség a hangsebességnél gyorsabb repülők hangrobbanásához hasonlít, csak nem hang-, hanem fényjelenség.

a beérkező neutrínók irányára, és megerősítette a Napból érkező neutrínók Davis kísérletében észlelt hiányát.

A Napon kívül más forrásuk is van a Földön kívülről származó neutrínóknak. A világűrből érkező kozmikus sugárzásban repülő protonok a Föld légkörébe érve ütköznek a felső rétegekben (felszíntől 15–20 km-re) található atommagokkal (jellemzően nitrogén- és oxigénatomok magjaival), aminek következtében elsősorban töltött π-mezonok, pionok keletkeznek. A pionok bomlékonyak. Jellemző folyamat például a $\pi^{(+1)} \rightarrow \mu^{(+1)} + \nu_\mu^{(0)}$ bomlás. A keletkező müon szintén bomlékony, $\mu^{(+1)} \rightarrow e^{(+1)} + \text{anti-}\nu_\mu^{(0)} + \nu_e^{(0)}$. Hasonlóan bomlik a negatív töltésű pion (és a többi ritkábban megjelenő mezon) is, $\pi^{(-1)} \rightarrow \mu^{(-1)} + \text{anti-}\nu_\mu^{(0)} \rightarrow e^{(-1)} + \nu_\mu^{(0)} + \text{anti-}\nu_e^{(0)}$. A folyamat végén tehát neutrínók jelennek meg a légkörben (légköri neutrínók), méghozzá kétszer annyi müonhoz kapcsolódó, mint elektronhoz kapcsolódó *(4. ábra)*. Így a (ν_μ + anti-ν_μ) részecskék áramsűrűségének és a (ν_e + anti-ν_e) áramsűrűségnek a várható aránya 2. (Pontosabban az arány függ a neutrínók energiájától is: 1 GeV alatt kettő, felette monoton növekszik.) A Kamiokande-detektorral ez az arány is mérhető, de a mérés tervezéséhez és az eredmények értelmezéséhez meg kell értenünk egy különleges, csak a neutrínókra jellemző jelenséget.

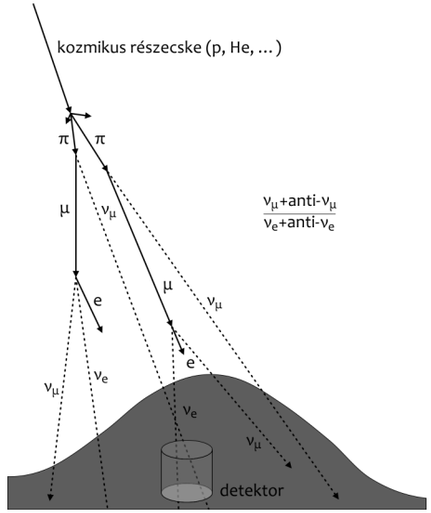

4. ábra • Kozmikus részecske által a felső légkörben keltett részecskezápor vázlatos rajza.

Neutrínók keveredése

A neutrínók tulajdonságainak kutatása tehát több rejtélyes jelenséget is mutatott, amelyekről utóbb kiderült, hogy közük van a neutrínók tömegéhez. A neutrínók tömegének megmérése közvetlenül a trícium bomlásában ($t \rightarrow {}^3He + e + \text{anti-}\nu_e$) keletkező elektronok legnagyobb energiájának mérésével lehetséges. Minél nagyobb a neutrínó tömege, annál kisebb az elektron lehetséges legnagyobb energiája. Minden korábbi mérés eredménye arra utalt, hogy a neutrínó tömege nem különbözik nullától a mérés bizonytalanságát is figyelembe véve. Így a részecskék standard modelljében a neutrínók tömegét nullának feltételezzük, annak ellenére, hogy nincs rá semmilyen komoly elméleti indok, hogy így legyen. Éppen ezért sok kísérlet célja a neutrínók tömegének megmérése.

Bruno Pontecorvo már 1960-ban felvetette, hogy a különböző fajtájú (szaknyelven ízű) neutrínók átalakulhatnak egymásba, egy rögzített ízű neutrínó, mondjuk ν_μ tömege nem egyértelmű, hanem több (valószínűleg három) különböző rögzített m_i tömegű neutrínó keveréke. Ilyen esetben elemi kvantummechanikai számítással megkapható, hogy egy szabadon repülő müon-neutrínó meghatározott L távolságot befutva átalakulhat másik ízű, például tau-neutrínóvá. Annak valószínűsége, hogy *nem alakul át L távolság*

után $P(\nu_\mu \rightarrow \nu_\mu) = 1 - \sin^2 2\theta \times \sin^2(\pi/2 \times \Delta m^2 \times c^4 \times L/(h \times c \times E_\nu))$, ahol $\Delta m^2 = m_j^2 - m_i^2$ a keveredő neutrínótömegek négyzetének különbsége, $h \times c = 1{,}24 \times 10^{-9}$ eV×km a Planck-állandó és a fénysebesség szorzata, E_ν a neutrínó energiája, θ pedig a „neutrínókeveredés szöge", amely megszabja az i és j tömegkomponensek részesedését ν_μ-ben. Ha $\theta = 0°$ (vagy 90°), akkor ν_μ tisztán ν_i (vagy ν_j), és nincs keveredés. Ha $\theta = 45°$, akkor ν_μ-ben egyenlő arányban van ν_i és ν_j. Ebben az esetben a legnagyobb a neutrínókeveredés, és – kizárólag $\nu_\mu \leftrightarrow \nu_\tau$ keveredést feltételezve – meghatározott L távolságot megtéve ν_μ teljesen ν_τ-vá alakul. Amennyiben a neutrínó ezután továbbhalad, akkor újabb L távolság megtétele után visszaalakul az eredeti müon-neutrínóvá, és így oda-vissza alakul. Ezt a jelenséget nevezzük *neutrínóíz-rezgésnek (5. ábra).*

A neutrínóíz-rezgés feltétele, hogy a *neutrínóknak legyen tömegük* (egyébként $\Delta m^2 = 0$, és $P(\nu_\mu \rightarrow \nu_\mu) = 1$). Annak érdekében, hogy kézzelfogható képet nyerjünk, mekkora távolságokon számíthatunk átalakulásra, tegyük fel, hogy $\Delta m^2 = (1\ \text{eV}/c^2)^2$, a neutrínó energiája pedig 1 GeV (= 10^9 eV). Ekkor $\Delta m^2 \times c^4 \times L/(h \times c \times E_\nu) = L/1{,}24$ km, tehát L = 1,24 km esetén a szinuszfüggvény értéke éppen 1, ami a legnagyobb $\nu_\mu \rightarrow \nu_\tau$ átalakulást jelenti. Tízszer nagyobb neutrínóenergia esetén tízszer ekkora távolságra van szükség, $\Delta m^2 = (0{,}1\ \text{eV}/c^2)^2$ esetén százszor nagyobbra az átalakuláshoz. Ha sikerül észlelni a neutrínóíz-rezgést és meghatározni az átalakuláshoz szükséges távolságot, akkor következtetni tudunk a neutrínók tömegére.

Amennyiben a neutrínóíz-rezgés létezik, akkor az átalakulás miatt a légköri neutrínók keletkezésekor várt (ν_μ + anti-ν_μ)/(ν_e + anti-ν_e) = 2 aránytól eltérő arányban várhatjuk a kétfajta neutrínó észlelt arányát. A Kamiokande

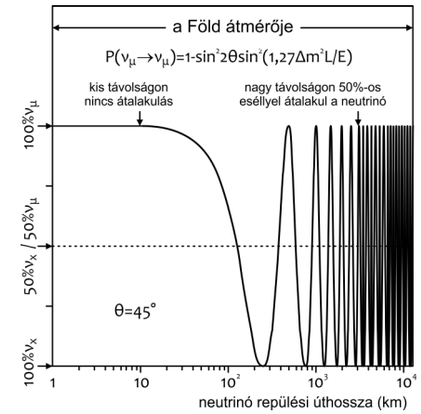

5. ábra • Annak valószínűsége az L/E_ν függvényében, hogy a neutrínóíz-rezgés eredményeként a müon-neutrínó nem alakul át.

II detektorral észlelt neutrínók között 1988-ban 93±9,6 volt elektronhoz kapcsolódó és csupán 85±9,2 müonhoz kapcsolódó. Míg az előbbiek száma jól egyezett az elméleti modell becslésével, az utóbbiból sokkal kevesebbet sikerült észlelni. A kutatók megoszlottak az eredmény értelmezését tekintve. Egyesek szerint a mérés eredménye hibás volt, a modell megbízható adatokra támaszkodva adta a becslést. Mások szerint a müon-neutrínókra vonatkozó eredmény a neutrínóíz-rezgésnek tudható be. A légkörben keletkező neutrínók ugyanis érkezhetnek a detektor feletti égbolt felől, vagy éppenséggel a Föld túloldaláról, áthaladva a Földön (természetesen minden irányból, de ez a két szélsőséges helyzet), azaz a keletkezésüktől számítva 10–12 700 km utat megtéve *(6. ábra)*. Így lehetőségük nyílt az átalakulásra az energiájuk és a megtett út függvényében. A kétkedők kifogása az volt, hogy a különböző irányokból érkező neutrínók esetén átlagosan legfeljebb a neutrínóíz-rezgés hatásának 50%-a észlelhető, az is csak akkor, ha a keveredés szöge 45°, amit valószí-

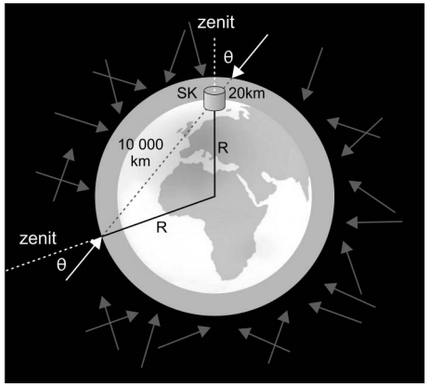

6. ábra • A zenittől mért szög függvényében a légkörben keletkező neutrínók más-más távolságot tesznek meg, mire a detektorba (SK) érkeznek. Neutrínóíz-rezgés létezése esetén ez az útkülönbség különböző mértékű átalakuláshoz vezet az alulról és felülről érkező neutrínók között.

nűtlennek gondoltak. Ezért a jelenséget légköri neutrínóanomáliának nevezték.

A Kamiokande II detektor irányérzékenysége lehetőséget nyújtott a mérés érzékenységének növelésére. A detektor feletti légkörben várhatóan ugyanannyi neutrínó keletkezik, mint a Föld túloldalán található légkörben. Így ha nem létezik a neutrínóíz-rezgés, akkor ugyanannyi neutrínó érkezését várjuk felülről, mint alulról. Ha azonban van neutrínóíz-rezgés, akkor a müon-neutrínók áramsűrűségének fel-le szimmetriája megszűnik, mert a felülről, illetve alulról érkező neutrínók lényegesen különböző utat tesznek meg a keletkezésüktől számítva, így különböző valószínűséggel alakulnak át. Különösen igaz ez a nagy (több GeV) energiájú neutrínókra. A Kamiokande II 1994-ben közölte először, hogy a felfelé repülő müon-neutrínókból kevesebbet észlelnek, mint a lefelé repülőkből *(7. ábra)*. A mérési eredmény azonban kevés eseményen alapult, csupán annyit tudtak kijelenteni, hogy 1%-nál kisebb a valószínűsége annak, hogy egyszerűen az eseményszám ingadozásának köszönhető a fel-le szimmetria sérülése. A részecskefizikában felfedezésnek akkor neveznek egy mérési eredményt, ha az eredmény eseményszám-ingadozással adott értelmezésének valószínűsége kisebb mint 0,00001%.

Annak érdekében, hogy növeljék az eseményszámot, új detektort terveztek nagyobb térfogattal (22 500 t vizet magában foglaló belső, és azt 27 500 t vízzel körülölelő külső henger) és több (a belső henger falán 11 200 db 50 cm átmérőjű, a külsőn pedig 1900 db 20 cm átmérőjű) fénysokszorozóval. Ez lett a SzuperKamiokande kísérlet *(8. ábra)*. A Kamiokande-detektorhoz képest mintegy hússzor nagyobb belső térfogat a neutrínóesemények számának gyakoriságát hússzorosára növelte. A nagyszámú fénysokszorozó lehetővé tette a neutrínóesemények részletes elemzését. A detektor 1996-ra készült el, és

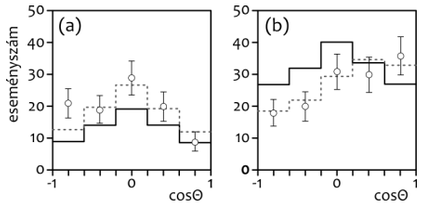

7. ábra • A Kamiokande II detektor eredménye a neutrínóesemények számára a zenittől mért szög (Θ) függvényében. a) Az elektron-neutrínók száma Θ-ban szimmetrikus eloszlást mutat, tehát fel-le ugyanakkora az áramsűrűség. b) A müon-neutrínó-események száma sérti a fel-le szimmetriát (cosΘ = –1 az alulról jövő müon-neutrínókat jelzi). A pontozott vonal mutatja a neutrínóíz-rezgés létezését feltételező elméleti becslést.

1998 tavaszára már 5400 neutrínóeseményt figyeltek meg. Szinte 100%-os hatásfokkal tudta a müon-neutrínókat észlelni, és gyorsan sikerült megerősíteni a Kamiokande II-nek az $R_{\mu/e} = (\nu_\mu + \text{anti-}\nu_\mu)/(\nu_e + \text{anti-}\nu_e)$ hányadosra kapott eredményét, amely szerint a mért adatok és a neutrínóíz-rezgést nem feltételező elmélet szerinti értékhányadosa $(R_{\mu/e})_{\text{mérés}}/(R_{\mu/e})_{\text{elmélet}} = 0{,}688 \pm 0{,}053$, amit akár a müon-neutrínók átalakulásaként is lehet értelmezni.

Amint korábban érveltünk, a neutrínóíz-rezgés egyértelmű jele a fel-le szimmetria sérülése müon-neutrínók esetén. A SzuperKamiokande adataiban jól szét lehetett válogatni az elektron- és müon-neutrínókat, csoportosítani azokat energiájuk és érkezési irányuk szerint. Így egyértelműen sikerült kimutatni, hogy a légköri neutrínók esetében a fel-le szimmetria erősen sérül müon-neutrínókra: a felfelé, illetve lefelé mért áramsűrűség hányadosa 0,54 ± 0,04, míg elektron-neutrínókra ugyanez a hányados nagy pontossággal 1. Az 1998-ban, éppen tíz évvel a légköri neutrínóanomália észlelése után bejelentett eredmény a felfedezés erejével erősítette meg a Kamiokande II korábbi mérését, és tudományos ténnyé emelte a kozmikus sugárzás hatására a légkörben keletkező neutrínók átalakulását repülésük közben.

Az új tudományos eredmények nem azért izgalmasak, mert választ adnak egy kérdésre, hanem azért, mert új kérdések sokaságát vetik fel. Így volt ez a neutrínóíz-rezgés felfedezésével is. Meg kellett mérni a rezgéshez szükséges Δm^2 tömegnégyzet-különbséget, a keveredés Θ szögét. A mérésben csak a müon-neutrínók eltűnedezését sikerült észlelni. Vajon a várakozásnak megfelelően tau-neutrínóvá alakultak? (Emlékezzünk: az elektron-neutrínók száma nem változott.) Van-e keveredés más neutrínók között? Nem utolsósorban: a légköri neutrínókra talált átalakulást

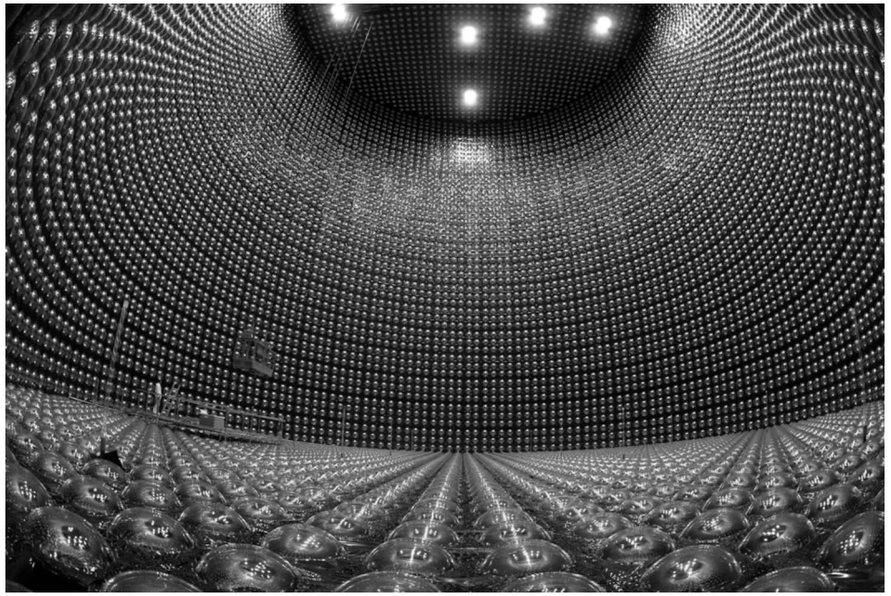

8. ábra • A SzuperKamiokande detektor belseje üres állapotban

meg lehet-e figyelni a Napból érkező neutrínók esetében is? A korábban fejtegetett Nap-neutrínó-rejtélyre is a neutrínóíz-rezgés a magyarázat?

Az utóbbi kérdés megválaszolása végett építették a Sudbury Neutrino Observatory SNO detektorát, és telepítették 2000 m-rel a felszín alá a kanadai Sudbury melletti bányában (Ontario állam). A Kamiokande-detektorokhoz hasonlóan ez is közvetlenül a neutrínóesemények során keletkező Cserenkov-kúpokat észlelte fénysokszorozó csövekkel. Minthogy azonban a Napból érkező neutrínók energiája lényegesen kisebb (néhány MeV), ezért a működés elve más volt.

Az SNO detektorának anyaga 1100 t tiszta nehézvíz (D_2O) volt egy 6 m sugarú gömbben. Az ebben lévő deutérium-atommaggal ütköző neutrínók folyamatai lehetnek töltött részecskéket keltő $\nu_e^{(0)} + d^{(+1)} \rightarrow p^{(+1)} + p^{(+1)} + e^{(-1)}$, illetve semleges részecskét keltő $\nu_x^{(0)} + d^{(+1)} \rightarrow p^{(+1)} + n^{(0)} + \nu_x^{(0)}$ folyamatok, amelyek a bór béta-bomlásából eredő neutrínókra érzékenyek. A töltött folyamatban csakis az elektron-neutrínók vesznek részt, míg a semlegesben mindhárom neutrínó egyformán (x = e, μ, τ), amennyiben energiájuk nagyobb a deuteronban kötött proton és neutron 2,2 MeV-os kötési energiájánál. A két folyamat mellett lehetséges még a neutrínók rugalmas szóródása a nehézvíz elektronjain: $\nu_x + e \rightarrow \nu_x + e$, amelyben ugyan mindhárom neutrínó részt vehet, de elsősorban az elektron-neutrínókra érzékeny. Minthogy a detektor egyszerre méri az érkező elektron-neutrínók áramsűrűségét magában és az összes neutrínó áramsűrűségét, így neutrínóíz-rezgés létezése esetén egyértelmű választ lehet adni arra, hogy mi történik a Nap-neutrínó-rejtélyben eltűnt elektron-neutrínókkal: az elektron-neutrínók másfajtává alakulnak át, így az összes neutrínó áramsűrűsége nem csökkenhet. A mérés értelmezéséhez nincs szükség összehasonlításra a Nap-modell által becsült neutrínóáramsűrűségekkel.

A töltött és rugalmas folyamatra közvetlenül a keletkező elektronok Cserenkov-kúpja utalt. A semleges folyamatban a keletkező neutront észlelték, ami lényegesen bonyolultabb, és három lépésben történt. Az első lépésben a keletkező neutronokat a detektor anyagában található deuteronok megkötötték, ami 6,25 MeV energiájú foton kibocsátásával jár. Az utóbbi Cserenkov-kúpját érzékelik a fénysokszorozó csövek. A második lépésben 2,2 t konyhasót oldottak a nehézvízben. Az oldatban található klórionokon nagyobb valószínűséggel kötődnek meg a neutronok, közben 8,6 MeV energiájú foton keletkezik. A neutronreakciókban keletkező fotonok Cserenkov-kúpjai tisztábban kör alakú jelet hagynak, mint a többi folyamatban keletkező elektronok, így a kétféle folyamat eseményei (statisztikusan) szétválaszthatók. A harmadik lépésben a sót kivonták, a fénysokszorozó csöveket proporcionális számlálókkal helyettesítették, amelyekkel közvetlenül a neutronokat lehet észlelni.

Az SNO 2002-ben közölt eredményei egyértelműen a neutrínóíz-rezgést támasztották alá: az elektron-neutrínók áramsűrűsége a Föld felszínén a töltött részecskés folyamat alapján $\Phi_t = (1{,}59 \pm 0{,}1) \times 10^6\ cm^{-2} \times s^{-1}$, míg az összes neutrínóé a semleges folyamat alapján $\Phi_s = (5{,}21 \pm 0{,}47) \times 10^6\ cm^{-2} \times s^{-1}$. Minthogy a Napból elektron-neutrínók indulnak, az eredmény úgy értelmezhető, hogy a repülés közben azok egy része másfajta neutrínóvá alakult. Ezt az értelmezést erősíti, hogy a Nap-modell szerint a várható neutrínóáramsűrűség $\Phi = (5{,}82 \pm 1{,}34) \times 10^6\ cm^{-2} \times s^{-1}$, jó egyezésben a mért Φ_s-vel. Az SNO tehát szintén neutrínóíz-rezgést észlelt, de a SzuperKamiokande felfedezésével ellentétben itt elektron-neutrínók alakultak át másfajta neutrínóvá.

Következmények

A részecskefizika standard modelljében a neutrínóknak nincs tömegük. A neutrínóíz-rezgések felfedezése csak úgy értelmezhető, ha elfogadjuk, hogy a háromból legalább kettőnek van tömege, ami megköveteli a standard modell módosítását. Abban ugyanis a neutrínók csupán a gyenge erőt érzik. Részecskeátalakulás azonban csakis úgy lehetséges, ha a részecske legalább két erőt érez, és az egyikhez tartozó állapot a másiknak keveréke. Arról azonban egyelőre nincs kísérleti tapasztalatunk, hogy mi lenne a másik erő. Kézenfekvő lenne feltenni, hogy a neutrínók ugyanúgy érzik a mindent kitöltő Brout–Englert–Higgs-mezőt (BEH-mező), mint a többi elemi részecske, amelyek tömege ebből az erőből származik. A Higgs-mechanizmus azonban megkövetelné, hogy a szokásos neutrínóknak legyen olyan *steril neutrínónak* nevezett párja, amely csak a BEH-mezőt érzi, semmilyen más erőt nem. Nyilvánvaló, hogy ilyen részecske észlelése még nehezebb, mint a hagyományos neutrínóé, de természetesen próbálkozások vannak észlelése érdekében – mindeddig hiába.

Másik lehetőség a neutrínótömeg rejtélyének megoldására, ha a neutrínók önmaguk antirészecskéi, ami szintén természetes lenne elméleti szempontból. Az elméletben ugyanis a részecske-antirészecske megkülönböztetés egyedüli forrása elemi részek esetén az ellentétes elektromos töltés. Semleges neutrínók esetén ilyen megkülönböztetés nyilvánvalóan nem lehetséges. Az ilyen, ún. *Majorana*-neutrínók létezésének következménye lenne az olyan kettős bétabomlás, amelyben nem keletkezik neutrínó: $n^{(0)} + n^{(0)} \rightarrow 2\ p^{(+1)} + 2\ e^{(-1)}$. A folyamatban sérülne a leptonok számára vonatkozó megmaradási törvény (kezdetben nincs elektron, a végén van kettő), amit eddig nem sikerült megfigyelni a természetben.

Zárszó

Korunk részecskefizikájának kiemelkedően fontos része a neutrínók tulajdonságainak kutatása. Jól mutatja ezt a neutrínóíz-rezgés felfedezéséért 2015-ben adott fizikai Nobel-díj, de az is, hogy 2015. november 8-án jelentették be San Franciscóban, hogy a 2016. évi Fizikai Áttörés díjának (Breakthrough prize in Fundamental Physics, 3 millió USD) kitüntetettjei öt neutrínókísérlet – a kínai Daya-Bay, a japán KamLAND, K2K/T2K, SzuperKamiokande és a kanadai SNO – kutatócsoportjai. Sok kutató szerint a neutrínók vizsgálata révén lehet választ kapni a részecskefizika és a kozmológia több megválaszolatlan kérdésére.

Kulcsszavak: *neutrínókísérletek, neutrínók átalakulása, fizikai Nobel-díj*

AZ ÁLOM NYELVÉSZETI KUTATÁSA

Balázs Géza

egyetemi tanár, ELTE Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszék
balazs.geza@gmail.com

A tudományos álomkutatás számos nyelvi-nyelvészeti analógiával indult. De a nyelvészek a továbbiakban nem foglalkoztak az álmokkal. A pszichoanalitikus és posztstrukturalista szövegelemzések azonban megkövetelik a nyelvészeti megközelítéseket is. Jelen tanulmány elsősorban antropológiai nyelvészeti nézőpontból, tizenkét pontban mutatja be az álomkutatás és a nyelvészet kapcsolatát, majd hét pontban az egyéb nyelvészeti kutatási lehetőségeket. A tanulmány második része a magyar frazeológiában az álomról kódolt népi tudást tárja fel, majd tíz pontban összegzi az eredményeket.

Az álomkutatás kiterjedése

„Az emberek 3000 éve is álmodtak, s mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak neki" írja Sigmund Freud (1986, 69.), a tudományos (pszichológiai) álomkutatás iskolateremtője. Freud fellépéséig az álmok világának főleg naiv, népi magyarázataival találkozunk (melyek a népköltészetben és az irodalomban is felbukkannak). Freud nyomában Carl Gustav Jung (1993a, 1993b) mélyítette el az álomelméletet, bekapcsolódtak a pszichologista, pszichoanalitikus vértezettségű etnológusok is (például Róheim, 1984), majd az 1950-es években kapott újabb lökést a kutatás Eugene Aserinsky és Nathaniel Kleitman (1953) hatására. Napjainkban sok irányból fordul érdeklődés az álmok titokzatos világa felé, s a pszichológia, etnológia mellett megjelentek az orvostudományi, neurobiológiai és különféle kognitív kutatások, valamint folklorisztikai, összehasonlító vallástörténeti vagy éppen irodalomtudományi (Bókay, 2008) megközelítések.

Michael Jouvet alvás- és álomkutatásait összefoglaló munkájában a különböző tudományterületek bevonását szorgalmazza, így például a nyelvészetet és a szemiotikát is: „Ha tehát nagy számú, mindenféle társadalombeli egyénnél szemiotikai, nyelvészeti és neuropszichológiai vizsgálatot végeznénk az ÁE-ek [álomesemény] longitudinális sorozatain, akkor a kapott információk kiegészíthetnék annak a néhány álomnak az elemzését, amelyet a páciens a pszicho-analitikus díványán dolgoz fel és mesél el némi késéssel" (Jouvet, 2002, 69).

A nyelvtudományi megközelítések egyelőre váratnak magukra, holott a kiindulópontnál, Freud és Jung munkásságában számos nyelvi-nyelvészeti hivatkozás, párhuzam bukkant fel. A mai nyelvtudományban különösen a neuro- vagy pszicholingvisztika, illetve a szemiotika és az antropológiai nyelvészet bekapcsolódása lehet üdvös. (Ez utóbbi két terület kutatási irányait, lehetőségeit már fölvázoltam: Balázs, 2013, és Balázs, 2014a,b megjelenés alatt, de nyelvészeti, azon belül főleg a retorikai és stilisztikai megközelítésekkel is próbálkoztam: Balázs, 2011 és 2012)

Az álomkutatás az utóbbi fél évszázadban több meglepő eredményt hozott. Kiderült, hogy az alvás és az álom nem ugyanaz. Az álomnak periodikus ciklusai vannak; az álom az agy harmadik állapota (1. ébrenlét – 2. alvás – 3. álom). Ezt a harmadik állapotot elnevezték paradox alvásnak (másként: álomlátó periódus, további nevei: REM-fázis = *rapid eye movement sleep,* gyors szemmozgási fázis, D state = *dreaming state*). Azért paradox, mert a kimutatható álomperiódusban erős szemmozgás észlelhető, az izomtevékenység ellazul (izomtónus hiánya), ám gyors agykérgi tevékenység észlelhető, megnövekedett energiafelhasználás, ekkor a legalacsonyabb a testhőmérséklet, (a nyugtalanító álmoknál) változik a légzés- és szívritmus, és férfiaknál időszakos erekciós fázis lép föl (Jouvet, 2002, 38.), melyhez hasonló jelenség a nőknél is megfigyelhető (lubrikáció).

Freud és Jung meglátásai nyelvészeti analógiákkal

Ahogy említettem, álomkutatásaiban Freud és Jung is sokszor hivatkozik nyelvészekre és nyelvészetre. Freud megemlíti például a nyelvben rögzült népi tudást: a nyelvhasználatban rögzült szavak, kifejezések árulkodnak az álom jellegéről, ilyen az *éberálom* ('fantázia és álom határmezsgyéje'), az *Éhes disznó makkal álmodik* ('vágy') (Freud, 1986, 79., 105–106.), illetve továbbiak: az *álomszerűen szép,* az *álmomban sem jutott volna eszembe* (= az álomban más esztétika és logika van), *álomba merül* (= eltávozik, lelke elhagyja, kvázi meghal[1]), *könnyű* vagy *nehéz álom* (= álomtípus), *még álmomban se jöjjön elő* ('a tudatalattiban se jelenjen meg'), *elillanó álom* (= tapasztalat, hogy az álomtörténetet a memória csak ritkán őrzi meg) frazéma. Freud szerint a „nyelvszokás tehát sejteti velünk, hogy a vágyteljesülés az álom egyik fő sajátsága". Ugyancsak ő jegyzi meg, hogy az álomban egy régi, „veszendőbe ment kifejezésmóddal állunk szemben", ugyanaz a szimbolika figyelhető meg benne, mint a mítoszokban, mesékben, közmondásokban, dalokban, költészetben, köznapi nyelvhasználatban (Freud, 1986, 136.). Sőt, az álmok kapcsán megemlíti, hogy a neurotikus emberek tünetei nyomán nyerhetünk legmélyebb bepillantást az állítólagos „ősnyelvbe" (Freud, 1986, 138.). Freud az ún. álommunka, vagyis a lappangó álom nyilvánvalóba átfordítása kapcsán segítségül hívja a jelentéstant, valamint a korszakban divatos gyökelméletet, mint írja: „az ősi gyökszavak magukban foglalják ellentétüket" (Freud, 1986, 147.), ezzel „nyelvi szabályt" állapít meg az álmok jelentésfeltárásához. Jung is említ nyelvi párhuzamokat az álomkutatáshoz. Szerinte is az álom példázatszerű vagy hasonlat, s „(e)z a sajátosság egyszersmind a primitív nyelv karakterisztikuma is, amelynek virágos fordulatait mindig is szembetűnőnek érezzük" (Jung, 1993a, 124.). A nyelvészet mellett Freud és Jung is megemlíti az összehasonlító vallástudomány, a folklór szerepét is.

Az álomelemzés valójában szövegelemzés, és minden szövegtudomány számára szolgálhat tanulsággal. Freud – többször idézett szállóigéje – szerint az álomfejtés „a tudattalan lelki élet megismerésének királyi útja" (idézi Bókay, 2008, 7.). Freud technikája mintaként szolgálhat a modern, posztstrukturalista irodalomtudomány számára, voltaképpen „minden szubjektív szöveg (irodalmi mű, kultu-

[1] Ezért búcsúzunk el egymástól akkor is, amikor egymás mellett alszunk (Jó éjt), és ezért köszönünk reggel egymásnak (Jó reggelt).

rális jelenség) olvasati stratégiájának" (Bókay, 2008, 4.). Másokhoz hasonlóan Freud értelmezési technikájának gyökerét a zsidó hermeneutika, a kanonikus szövegértelmezés *(midrásh)* módszerében látja. A midrásh „ugyanígy működik: a szent szöveg egyes elemei, mondatai kapnak bölcs magyarázatot anélkül, hogy az értelmezés az egész szöveget venné célba." (Bókay, 2008, 4.) Freud nyomán Erik H. Erikson az álomelemzésnek a következő négy strukturális rétegét különíti el: 1. Az elmondott, „manifeszt" álom, verbális tulajdonságok, tér- és időviszonyok, szomatikus, interperszonális affektív jellemzők. 2. A manifeszt és a látens álomanyag kapcsolata: asszociációk, szimbólumok. 3. A látens álomanyag, akut életkonfliktusok, indulatáttételes kapcsolatok, gyermekkori konfliktusok, vágyak, elhárító mechanizmusok. 4. Az álmodó személy: életciklusainak szerepe, szociális helyzete, énidentitásának formája. A nyelvi elemzés főként az első réteghez kapcsolódik: „Az első lépés kapcsán Erikson jónéhány érdekes felfedezést tesz az álom nyelvére vonatkozóan, jelzi azt, hogy a manifeszt álom kétségtelenül elsősorban elrejt, de mint egy homlokzat, mégis tartalmaz jeleket, többértelműségeket, hangi párhuzamokat, amelyek mélyebb értelmet jeleznek." (Bókay, 2008, 7.) A pszichoanalitikus kutatásokhoz a nyelvészet is adhat támpontokat, ám ehelyett fontosabbnak tartanék most egy összehasonlító etnológiai és antropológiai nyelvészeti kutatást az álomfejtésről.

Az álom meghatározása

Freud szerint az álom nem a közlés eszköze, senkihez sem akar szólni, de rejtett üzenetek vannak benne. Jung szerint az álom a tudatos gondolkodás feltűnő kontrasztja, illogikus, sőt prelogikus gondolkodást mutat. Elsősorban visszafelé, s talán korlátozottan előrefelé is működik. Freud és Jung egyaránt úgy véli, hogy az álomnak, álmodásnak szerepe van a lélektani egyensúlyozásban, vagyis az álmok vizsgálata önismerethez vezet. Egy mai magyar álomkutató, Bódizs Róbert (2011) azt mondja az álomról, hogy olyan, mint a gondolkodás, csak képként éljük meg. A pszichológia és a kommunikációelmélet epizodikus emléknek (vizuális, képi emléknek) nevezi ezeket. (A képek lefordításának, vagyis verbális áttételének problémájára egyébként Freud is utal.) Simon Péter pszichológus hozzáteszi, hogy az álom esetében „bonyolult agyunk működésének egyfajta melléktermékével állunk szemben, központi idegrendszerünk, kikapcsolni nem tudván, álomképeket rajzol a tudatunkba". De ő is megjegyzi, hogy az álmokat bátran felhasználhatjuk fantáziánk gazdagítására, önismeretre vagy lelki gyógyulásra is. Sőt, az is lehetséges, hogy „álmaink egyfajta mentális játszótérként, valóságszimulációs játékként szolgálnak, ahol tét nélkül begyakorolhatjuk, hogy milyen is átélni fenyegető vagy örömteli helyzeteket" (Szekeres, 2011).

Az álom vallási vonatkozásai között ki kell emelnünk a buddhizmus meditatív, belső erőket mozgósító eljárását, a vizualizációt, aminek során „az alvás és az éberség közötti állapotban egy nagyon élénk álomban" vesz részt az alany (Bethlenfalvy, 2009, 65.). Ez voltaképpen nem más, mint tudatos álmodás.

Hogy mennyire fontos az álom, azt a köznapi megfigyelésekből is sejtjük. Gyakran halljuk, hogy életünk egyharmadát átaluszszuk. Tudományos mérések – például az agy véráramlásának vizsgálata – bizonyítják, hogy „az érzelmi élet és érzelmi emlékezet folyamataiban kiemelkedő szerepet játszó agyi magcsoport" alváskor rendkívüli véráramlással jellemezhető (Bódizs, 2011). Köznyelven azt mondhatnánk, az agy éjjel megfeszítetten dolgozik (egy hallgatóm megfogalmazása szerint: *takarít*). Ráadásul ma már kutatások bizonyítják, hogy az ember sokkal többet álmodik, mint korábban sejtettük. Bódizs Róbert szerint egy átlagosnak mondható hetvenéves élettartamba huszonhárom évnyi alvás, ezen belül kb. hatévnyi, mintegy kétezer napra rúgó álmodás fér bele.

Álomkutatás antropológiai nyelvészeti szempontból

Az álmodás is egyfajta „viselkedés", amely ugyanúgy megkülönbözteti az embereket egymástól, mint bármely hétköznapi cselekvés. Vannak benne univerzális, közösségi és egyéni mozzanatok. Az antropológiai nyelvészet az emberi nyelvi viselkedéssel, annak univerzális és kulturális jellemzőivel, a nyelvben kódolt kultúrával, kulturális ismerettel foglalkozik. Az álomkutatásnak lehetséges tehát antropológiai nyelvészeti vonulata is.

Az álom, álmodás fiziológiai mutatója (az álom közbeni szemmozgás) legalább annyira személyiségjellemzőnek tűnik, mint az írisz, a tenyérvonalak vagy a kézírás. Megfigyelték, hogy az álom közbeni szemmozgás különféle mintázatokat követ: az emberi egypetéjű ikrek szemmozgása hasonló, a többpetéjűeké viszont nem (Jouvet, 2002, 53.). Jouvet hipotézise az is, hogy a szemmozgás-minták embercsoportokat is kijelölnek. Egészen különös és nehezen kutatható területet jelentene az etnoonirológia (etnológiai alváskutatás), mivel egyes megfigyelések szerint az egyes népeknél a szemmozgásban különféle mintázatok figyelhetők meg, s ezek valamiféle onironémát (álomkódot) alkotnak (Jouvet, 2002, 23.), ám ezeknek a felmérésébe a sokféle ellenérzés (esetleges rasszista vádaskodás) miatt nem bocsátkozhatott. Magam az alakzatok és a hálózatok világa felől közelítve jutottam el az álomkutatáshoz (lásd Balázs, 2008, 2012a).

Az álomkutatás antropológiai nyelvészeti tematikájának fő pontjai a következők lehetnek (a kérdésekre a részletes választ egy másik tanulmányomban adom meg):

(1) Mi a kapcsolat álom és gondolkodás (emlékezet, felejtés, identitás) között? Az álom az ébrenléti gondolkodásnak feltűnő kontrasztja, illogikus, sőt esetleg prelogikus gondolkodásmód. Egyes feltételezések szerint a gondolati szerveződésben, különösen az emlékezet összetevőjében, valamint a felejtésben van kiemelkedő szerepe (vö. Balázs, 2014). Saját meglátásom szerint az álomképek, álomemlékek a rövid távú emlékezethez kapcsolódnak.

(2) Milyen az álmok tér- és időbeli szerveződése? Az álmokban sajátos, nem a valóságot követő és sokszor illogikus téri megoldásokkal találkozunk (gondoljunk csak a „lebegő" álomra, amelynek során föntről nézünk lefelé). Az álmokban az idő folyamatos: jelen időként jelenik meg, nincs múlt és jövő idő.

(3) Hogyan érzékeljük az álomemlékeket? Az álomemlékek érzékelésének java része vizális (kinezikus), de beszélhetünk akusztikus, illetve olykor taktilis (érintési) álmokról is. Az érzékelt, tudatosított álomemlékeket rendszerint „verbalizáljuk" (elmondjuk). A verbalizáció során felléphet a konfabuláció (az eseménysor logikus kiegészítése). Ezért az álomemlékek elmondását, leírását kritikusan kell kezelni.

(4) Milyen kulturális vonatkozások figyelhetők meg az álomban? Az álmok tudósítanak egy személy életéről, kulturális környezetéről. Az álomemlékek rögzítik az ember környezetében lévő kulturális hatásokat:

építészetet, lakásberendezést, szokásokat, könyveket, filmélményeket.

(5) Milyen tematikája lehetséges az álmoknak? Az álmok tematikája gazdag. A mesekatalógusok mintájára Jankovics Marcell (2013) összeállította a típusos álmok katalógusát. Saját álomnaplója alapján 107 álomtípust különít el, például állatok, eltolás-csúsztatás, erő-gyengeség, fogvesztés-hajhullás, keresés, kerülőút-járatlan út, késésben vagyok, kicsinyítés-nagyítás, nyomasztó álom, otthonaim-törzshelyeim, piszok-tisztaság, rémálom, sokszorozódás-fokozás, sűrítés-tömörítés, szavak-nevek, számok, szex, színek, szörny, téridőzavar, utazás, útvesztő, üldözés, vadászat, vágyálom, vissza az elejére, visszatérő álom, zuhanás stb.

(6) Mennyire univerzálisak az álmok? Minden álomkutató fölfigyelt arra, hogy az emberek álmaiban vannak közös mozzanatok, tematikák. A „közös" álmokban Freud (1986, 163.) szerint a „filogenetikus ősidő" tűnik elő: minden egyén gyermekkorában megrövidítve megismétli az emberi nem egész fejlődését. A jelképes, szimbolikus vonatkozás, amelyet az egyén sohasem tanult – filogenetikus örökség, írja először 1916-ban Freud (1986, 163.), mely nagy hatással van Jungra, s véleményem szerint Noam Chomskyra is. Jung (1993a, 162.) archetipikus képződményekről, illetve „kollektív tudatalattiról" beszél. Az újszülött lelke nem *tabula rasa*, hanem predeterminált, individualizált aggyal jön a világra, öröklött ösztönök és preformációk segítségével (Jung, 1993a, 178.). Adódik a párhuzam a nyelvvel: az álom univerzális motívumai magyarázhatók úgy, mint valami „velünkszületettség", nativizmus (Chomsky nyomán például Pléh, 2008, 160–164.).

(7) Kapcsolatba hozható az álom a metaforával? Az álom hasonlat, példázat, szimbólum vagy metafora jellegére szintén felfigyeltek a kutatók. „Az álomelem és lefordítása […] viszonyát jelképesnek (szimbolikusnak) nevezzük, az álomelemet magát a tudattalan álomgondolat jelképének (szimbólumának). […] A szimbolika talán az álomfejtés legfigyelemreméltóbb fejezete." (Freud, 1986, 125.)

(8) Lehet valami kitüntetett szerepe az álomnak az emberré válásban? Jouvet (2002, 156.) hipotézise szerint elképzelhető, hogy az álom során „egyes genetikai programok periodikus megerősítésben (iteratív programozásban) részesülnek, hogy felépülhessenek és megmaradhassanak az örökletes pszichológiai tulajdonságokért felelős szinaptikus körök."

(9) Elképzelhetők „ősi maradványok" az álmokban? A gyakori (univerzális) álmokban talán az evolúció (részben a kulturális evolúció) fő fázisai bukkannak elő. Ilyen tipikus (univerzális vagy kollektív) álomesemények: zuhanás, elesés, elesés lépcsőn, fogkiesés, meztelenség. Ezek magyarázhatók úgy, mint valamiféle regressziós, korábbi evolúciós állapotra való visszaütés. Úgy vélem, hogy a tipikus álommotívumok az evolúcióval, a közös emlékezettel (félelemmel) összekapcsolhatók.

(10) Milyen álomszerveződéseket ismerünk? Ha az álomélmények tapasztalatait nyelvészeti szempontból vallatóra fogjuk, meglepő egyezéseket fedezhetünk fel a retorikai, stilisztikai alakzatok és az álomalakzatok között. Az álmok is a tipikus gondolatalakzatok mintájára szerveződnek: adjekció, detrakció, immutáció, transzmutáció – valamint komplex képek (lásd először itt: Balázs, 2012).

(11) Van jelentésük az álmoknak? Minden természeti népnél megjelent az álomfejtés. Az álmokat figyelték, azokat üzenetnek fogták föl, és következtetéseket vontak le belőlük. Egy összehasonlító etnológiai-folklorisztikai kutatásnak kellene föltárnia az álomjóslatok

sajátosságait. Az álmok pszichoanalitikus értelmezése pedig a pszichológusok feladata.

(12) Hogyan viselkedünk alvás közben? Az alvás alatti kinezikus tevékenység, az álomgesztusok vizsgálata tárhatja fel, hogy van-e kapcsolat az alvás közbeni fiziológiai viselkedés és az álmodás között.

A felsorolt tizenkét fő tematika, kutatási irány mellett számos egyéb, a nyelvészet tárgykörébe illő, a nyelvészet oldaláról is magyarázható jelenséget figyeltem meg az álomleírásokban, s többnyire olyanokat, amelyeknek nyelvészeti magyarázata hiányzik vagy nem teljes. További nyelvészeti jellegű álomkutatási lehetőségek (amelyekről más tanulmányaimban teszek említést):

(1) Az álomban való beszéd, kiabálás. Az álomban való beszéd lehet értelmetlen és értelmes. Az álomban való „igazmondásra" nincs bizonyíték, ám arra számos eset utal, hogy bizonyos „titkokat" (például neveket) „kibeszél" valaki álmában. Megfigyelésem és ennek alapján alkotott hipotézisem szerint bizonyos álmokban megjelenő artikulálatlan kiabálás az ősi mély hangokat (például a – o – ú) mutatja.

(2) Az álomban való olvasás, számolás. Az álmokban nagyon gyakori az olvasás és a számolás. Az álmokban látott számok az egyén életével kapcsolatba hozhatók, de föltételezhetően nem úgy, hogy ezek „szerencseszámok" lennének. Ennek ellenére a 19. századi álmoskönyvek tartalmaznak „lottószámokat" is.

(3) Az álomban való idegen nyelvű beszéd. Anyaggyűjtésem során egyértelmű bizonyítékot kaptam arra, hogy az idegen nyelvet tanulók vagy használók álmukban folyékonyan beszélték az idegen nyelvet.

(4) Az álomban megjelenő új szavak (szóalkotás). Számos álomemlék utal arra, hogy álomban vagy egy „beragadt", sokat ismételt szó bukkan fel, esetleg egy teljesen új, az álmodó személy által alkotott szó. Ezek gyűjtése még hiányos, de a kevés anyagból annyi látszik, mintha álomban is működne az anyanyelv szóalkotási rendszere: vagyis grammatikailag szabályos, szemantikailag értelmetlen szavak képződnek.

(5) Az álmok színe. Elbeszélések és álomnaplók alapján a halovány, fekete-fehér, ködös, kékes álomemlékektől a színes, életszerű álomemlékekig vannak adataink. Saját gyűjtésemben a fiatalok inkább számoltak be színes álmokról, mint az idősebbek.

(6) Átmenet álom és valóság (fantázia) között. Sokszor nehéz elkülöníteni a valós álmot az ún. *éberálomtól* (fantáziálásról), s ekkor felbukkanhatnak a „hamis emlékek", valamint a konfabulációk. Ez komoly módszertani nehézség az álomemlékek vizsgálatában. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az álomelbeszélések narratívája ugyanúgy szerveződik, mint minden szóbeli megnyilatkozásé.

(7) Az „álomnyelvtanulás" kérdése. Az álomnyelvtanulás a tudatos álmodás megtanulását jelenti, amelyre föltehetőleg minden embernek van törekvése és lehetősége.

Nyelvben (frazeológiában) kódolt tudás az álomról

Az álomértelmezéssel a naiv emberismeret (pszichológia) is előszeretettel foglalkozik. Pléh Csaba (2008, 17.) szerint az ember folyamatosan kutatja a másik embert, annak vágyait, vélekedéseit, s zavar támad, ha például „nem tudjuk saját álmainkat értelmezni", mert hinni akarjuk, hogy „álmaink valami fontos dologra utalnak saját múltunkból, vagy valamilyen üzenetet tartalmaznak a jövőnkre nézve".

Számos magyar szólás és közmondás őriz népi (naiv) tudást az álomról. A példák Bár-

dosi Vilmos (2009, 51–52.) szólásgyűjteményéből valók (egy-egy kiegészítés a saját példám). A szólások, közmondások után megadom azok jelentését (értelmezését), majd pedig szögletes zárójelben a bennük lévő, álomra utaló népi tapasztalatot (véleményt).

álmodik

Álmodik a nyomor = megvalósíthatatlan tervek; ez csak ábrándozás [éberálom, fantáziálás]

álmodni sem mer valamiről = gondolni sem mer rá, mert lehetetlennek véli [az álmokban mintha lehetséges lenne lehetetlen dolgokra gondolni]

aranyhegyekről álmodik = a valóságtól távol lévő tervek, remények foglalkoztatják [álomlogika; éberálom]

Arról ne is álmodj! = leintés, lebeszélés, elutasítás kifejezése [a valóságban nincs olyan, mint az álomban]

Bikával álmodsz! = gyereknek mondják, ha nagyon sokat eszik vacsorára: nyugtalanul fogsz aludni, rosszakat fogsz álmodni [népi tapasztalat az étkezés az alvás/álmodás kapcsolatáról]

ébren álmodik = csodálatos, hihetetlen dolgokat él át [nem álmodik, de olyan, mintha álmodna]

Éhes disznó makkal álmodik = mindenkit az foglalkoztat leginkább, amire vágyik [éberálom; fantázia]

Ne is álmodj róla! = ugyanaz, mint az Arról ne is álmodj!

nem is álmodik valamiről = gondolni sem mer valamire, mert lehetetlennek véli [az álomlogika más, az álomban elvileg a lehetetlen is lehetséges]

álom

álmában is elmond (tud) valamit = olyan jól tud valamit, hogy szinte öntudatlanul, gépiesen is elmondja [az álomban öntudatlan, gépies működés van]

(még) álmában is hazudik = egyetlen szavát sem lehet elhinni [ez a szólás mintha arra utalna, hogy az álom annyira öntudatlan működés, hogy a kontroll kikapcsol – de bizonyos alávaló emberek még akkor is képesek kontroll alatt tartani magukat, például képesek hazudni]

álmában sem gondolta (hitte, képzelte volna, hogy…) = egyáltalán nem hitte, képzelte volna [az álomban szabad a képzelet]

álmában sem jut eszébe = soha nem jut eszébe [az álomban szabadabban, kötetlenebbül gondolkodunk, asszociálunk]

álmából felébresztve is elmond (tud) valamit = olyan jól tud valamit, hogy szinte öntudatlanul, gépiesen is elmondja [az álomban más állapotban van az agy; felébresztéskor „vissza kell állnia", de a mélyen bevésett ismeret akkor is könnyen előhívható – jellegzetes pedagógiai mondás: Ezt még álomból fölébresztve is rögtön el kell tudni mondani.]

álmai asszonya (lovagja) = vágyott, ideális nő (férfi) [az álomban megfogalmazott, megjelenő vágy; vágyálom vagy elképzelt álom: éberálom]

álmokat sző = nehezen megvalósítható, irreális tervek foglalkoztatják [az álomlogika más]

(Még) álmomban se jöjjön elő = kellemetlenség kifejezése: még rágondolni is rossz [az álomfázisban, a tudatalattiban se jelenjen meg; az álom nem valóság, de van, ami ott sem kívánatos]

álmos állapot = az alvást megelőző, aludni vágyó, alvást bevezető állapot [az álom élettani tapasztalata; elalvás előtti állapot]

álmot fejt = babonásan kutatja az alvás közben látottak jelentését, és belőlük jósol [az álmoknak jelentésük van]

álmot lát = álmodik [az álom kép, képsorozat]

álom nehezedik (jön, száll le) a szemére = elálmosodik és elalszik [az alvás élettani tapasztalatának megfogalmazása; az álom érkezik, leszáll, nehéz]

álomba esik (zuhan) = bizonyos körülmények hatására elalszik [az alvás élettani tapasztalata; esés, zuhanás]

álomba illő = meseszerű, alig elképzelhető személy, dolog, jelenség [más az álomlogika; vágyálom vagy éberálom]

álomba merül = elalszik, a mély alvás állapotában van [az álom élettani tapasztalata; merülés; népi hiedelem: aki alszik, azt a lelke elhagyja, kvázi meghal]

álomba ringat = a) csitítgatva, énekelve elaltat valakit, b) olyan hatással van valaki/valami valakire, hogy elalszik tőle [az alvás élettani tapasztalata; megnyugvás, elalvás]

álomba(n) ringatja magát = hasztalanul reménykedik valamiben [irreális vágy, éberálom]

álomba sírja magát = (kisgyerek) addig sír(dogál), amíg el nem alszik [az alvás élettani tapasztalata; sírás hatására megnyugvás, elpihenés]

álomba (álomra) szenderedik = elalszik [könnyű álomban, félálomban pihen; a szenderedik ige különössége, hogy csak két esetben használható: álomba szenderedik és jobblétre szenderedik = meghal; a szóhasználat arra utal, hogy a két „szenderedés" rokon jelenség, aki elalszik, a halálhoz hasonló állapotba kerül; további grammatikai árulkodó jelzés a szenderedik álomba/álomra – külső és belső határozóraggal való felcserélhetősége]

álomra hajtja a fejét = lefekszik, aludni készül [az elalvás gyakori élettani tapasztalata: az alvás a fej lehajtásával, megtámasztásával jár együtt]

az álmok világába tartozik (csak az álmok világában van ilyesmi) = csak képzeletben létezik valami [álomlogika; éberálom]

az álmok világában él (álomvilágban él) = ábrándozik, az élet valóságától elrugaszkodik [éberálom; az éberálom logikája más, hasonló a vágyálmokhoz]

az igazak álmát alussza = nyugodt, tiszta lelkiismerettel, mélyen alszik [alvásperiódus, mély, nyugodt álom]

csak álom = elérhetetlen dolog [vágy, éberálom]

Csipkerózsika-álmát aludja = mélyen és hosszan alszik [alvásperiódus; mély, nehezen felébreszthető alvásállapot]

elfog az álom = elalszik [az elalvás élettani tapasztalata; mintha erőszakosan elfogná, megragadná az embert]

elillanó álom = felébredéskor gyorsan eltűnő álom [álomtípus; gyorsan elfelejtődő álom; általános tapasztalat, hogy az álomtörténetet a memória csak ritkán őrzi meg]

elkerüli az álom a szemét = nem tud (el)aludni, mert valami erősen foglalkoztatja [az alvás, alvási nehézség élettani tapasztalata]

ellopja az álmát = (kudarc, rossz hír stb.) nyugtalan éjszakát okoz valakinek [az alvás élettani tapasztalata; zaklatottság álmatlanságot eredményez]

elnyom az álom = elalszik [az alvás élettani tapasztalata; a fáradtság elnyomja az embert, ránehezedik az emberre]

felriad az álmából = (külső hatásra) hirtelen felébred, föleszmél [az alvás élettani tapasztalata; külső hatásra való felébredés]

hiú álom = megalapozatlan elképzelés, illúzió [vágy, éberálom]

Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát = mindenki olyan eredményt várhat, amilyet

munkájával kiérdemel, ahogyan a dolgait intézi [az alvás élettani tapasztalata; a nyugodt alvás előfeltétele]

kimegy az álom valakinek a szeméből = elmúlik az álmossága, nem tud (tovább) aludni [az alvás élettani tapasztalata; az álmos, alvás előtti állapot el tud múlni]

kiveri az álmot valakinek a szeméből = felébreszt és ébren tart valakit valaki vagy valami [az alvás élettani tapasztalata; felébresztés és ébren tartás]

könnyű álom = rövid ideig tartó, nem mély álom [alvás- és álomperiódus, vö. a népszerű slágerrel: „Könnyű álmot hozzon az éj…”]

olyan szép, mint egy álom = a) nagyon szép, b) csodálatos, káprázatos [más az álomlogika; az álomban nagyon szép, káprázatos, fantasztikus dolgok történhetnek meg, olyanok, amilyenek a valóságban nem]

nehéz álom = súlyos, nyomasztó gondolatokat tartalmazó álom [álomtípus]

Ne vidd (vigye) el az álmomat! = vendég marasztalásának kifejezése: maradj(on) egy kicsit! [az alvás élettani tapasztalata; az elalvás állapota megszüntethető; népi hiedelem: az alvás/álom más által elvihető]

nem jön álom a szemére = nem tud elaludni [az alvás élettani tapasztalata; álmatlanság]

örök álmát alussza = (eufemizmus) meghalt, halott [az álom hasonlatos a halálhoz]

örök álomba merül = (eufemizmus) meghal [az örök álom egyenlő a halállal]

örök álomra hunyja le a szemét = (eufemizmus) meghal [az örök álom egyenlő a halállal]

rájön (ránehezedik) az álom a szemére = elálmosodik, elalszik [az alvás élettani tapasztalata; az elalvás állapota mint nyomás a szemen]

rossz álom = olyan rossz emlék, amelyet jobb gyorsan elfelejteni [éberálom; vannak rossz, felzaklató álmok]

szertefoszlik az álma = váratlan, nem kívánt esemény, körülmény miatt kénytelen lemondani a vágyairól [éberálom; fantázia, vágy]

Az alvás/álom fogalomkörei

Az alvás fogalomkörére még számos további szólásunk van. A főbb, az „alvás/alszik” fogalomkör alá sorolható további fogalmak: álomszuszék, altat, elalszik, horkol, szundikál, takarodó. Néhány, még nem említett szólás és közmondás (Bárdosi, 2009, 759–760.): a falnak fordul; a fél szemére alszik, mint a nyúl; hasára süt a nap; ágyút süthetnek el a füle mellett; alszik, mint a bunda (medve, mormota, tej); bedobja a hunyót (szunyát); bőrön át néz; éberen alszik, mint a nyúl; elteszi magát holnapra (másnapra); fújja a kását, huny egyet, húzza a bőrt, húzza a lóbőrt a fagyon; jó alvókája van; kialudná a törököt a várából (a pityókát a föld alól); lecsukódik a szeme; még csak most fordult a bal (a másik) felére (oldalára); mind a két fülére alszik; Morpheusz karjaiba dől (pihen); nyugalomra hajtja a fejét; szétalussza az agyát; tollasbálba megy; úgy alszik, hogy ágyúkat süthetnek el a füle mellett; úgy alszik, mint a nyúl; úgy alszik, mint akit agyonütöttek; úgy alszik, mint akit fejbe vertek; úgy horkol, hogy csak úgy reng belé a ház; fellőtték a pizsamát.

További kapcsolódó fogalom: álmos, álmosság (Bárdosi, 2009, 759): egy szemernyit (szemhunyást) sem aludt; elnehezedik a feje; hív az ágy valakit; keresztben áll a szeme; laposakat pislant; lemegy alfába; majd leragad a szeme; nehéz a feje; olyat ásít, hogy majd elnyel valakit; rájön (ránehezedik) az álom a szemére.

Érdemes áttekinteni az álom és az álomszuszék szinonímáit is, hiszen ezek is árulkodó nyelvi jelek (Kiss, 1998, 20.):

álom

alvás, szendergés, szundítás, szundikálás, bóbiskolás

álmosság

álomkép, álomlátás, látomás, vízió, vágyálom, ábránd, képzelődés, fantázia, káprázat, délibáb, illúzió;

álomszuszék

hétalvó, mormota, hétlusta, aluszékony, álomszuszi, álmostáska, álompipők, álomtarisznya, álomzsák

szólások: a hét aluvók közül való, jó alvókája van, már a hatodik falut járja a koldus, mikor az ágyából fölkel, tiszteli a hét aluvó szenteket,[2] alszik, mint a bunda, alszik, mint a tej.

Összegzés: magyar népi tudás az álomról

A frazeológiában kódolt népi (naiv) tudás az álomról fontos megfigyeléseket, megállapításokat és természetesen hiedelmeket (tévhitet, babonát) tartalmaz. A tudományos megállapítások jórészt ezeken alapulnak. Így lehet tíz pontban összefoglalni a népi tudást az álomról:

(1) Az alvás és az álom fogalma nem válik szét; vagy ugyanaz, vagy egybemosódik: például álmos állapot = álom és alvás egy, hiszen nem álomra vágyó, hanem alvásra hangolódó állapot.

(2) Az álom jelentheti az éberálmot is, vagyis az ébrenléti állapotban jelentkező fantáziálást: például ébren álmodik, csak álom (elérhetetlen vágy), hiú álom (megalapozatlan vágy, illúzió).

(3) Az alvás élettani tapasztalatainak megfigyelése és nyelvi megfogalmazása: például álomba ringat, Bikával álmodsz!, elragadja az álom, elnyomja az álom, nem jön álom a szemére.

(4) Az álom öntudatlan (konrollálatlan) működés: például álmában is elmond (tud), (még) álmában is hazudik, álmában sem gondolta (hitte, képzelte volna, hogy…), álmából felébresztve is elmond (tud) valamit.

(5) Az álmokban sajátos logika (álomlogika, asszociációs működés) van: például az álmok világába tartozik, nem is álmodik valamiről (az álomban lehetetlen dolgok is lehetségesek, de még erre sem mer gondolni), álmokat sző, álmában sem jut eszébe.

(6) Álomperiódusok megkülönböztetése: például mély álom, igazak álma, Csipkerózsika-álom.

(7) Álomtípusok megkülönböztetése: például elillanó álom, könnyű álom, nehéz álom, rossz álom.

(8) Az álmatlanság megfogalmazása: például elkerüli az álom, nem jön álom a szemére.

(9) Az álommal kapcsolatos népi hiedelmek: például elmerülés, kvázi meghalás (a lélek elhagyja a testet), az álom ellopható, elvihető (ellopja az álmot, Ne vigye el az álmomat!).

(10) Az álomnak jelentése/üzenete van: például álmot fejt.

Kulcsszavak: *álomkutatás, paradox alvás/REM-fázis, éberálom, antropológiai nyelvészet, az álom magyar nyelvi képe*

[2] Hét aluvó szent = hét alvó szent = hétszentség

IRODALOM

Aserinsky, Eugene – Kleitman, Nathaniel (1953): Regularly Occuring Periods of eye Motility and Concomitant Phenomena, during Sleep. *Science.* 118, 3062, 173–274. • https://seminarioneurounam.files.wordpress.com/2014/03/aserinsky-kleitman-1953-rem-sleep.pdf

Balázs Géza (2008): Gondolkodási formák, gondolatalakzatok, szövegalaptípusok. A szövegtípusok antropológiai jellegű megközelítései. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* (*Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 80) Tinta, Budapest, 88–98. • http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tinta/TAMOP-4_2_5-09_Szoveg_szovegtipus_nyelvtan/Szoveg_szovegtipus_nyelvtan.pdf

Balázs Géza (2011): Az álmok nyelve. *Napút.* 8, 90–96.

Balázs Géza (2012): Az álmok nyelvi képe. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig*. Tinta, Budapest, 17–24.

Balázs Géza (2013): Álom – emlékezet – identitás. Az onirikus (álombeli) tevékenység szemiotikai megközelítése. In: Pölcz Ádám (szerk.): *Emlékezet: ünnep – fesztivál*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 45–55.

Balázs Géza (2014): „Kulturális Alzheimer-kór". A felejtés szemiotikája. *Vasi Szemle*. 5, 548–555. • http://www.vasiszemle.hu/2014/05/balazs.htm Másodközlés: Szűcs Gábor (szerk.) (2014): *Emléknyomok*. Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 155–162.

Balázs Géza (2014a) Az álmok embertana, nyelvi világa. *Magyar Orvosi Nyelv,* 2015, 1, 9-20.

Balázs Géza (kézirat) (2014b): *Az álmok nyelve. Az álmok antropológiai nyelvészeti megközelítése.*

Bárdosi Vilmos (2009): *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta, Budapest

Bethlenfalvy Géza (2009): A buddhizmus tanulmányozásának kezdetei (Kőrösi Csoma Sándor munkásságának tükrében). *Távol-keleti Tanulmányok*. 1, 55–70. • http://www.konfuciuszintezet.hu/letoltesek/tkt/tkt_2009-1/pdf/04-Bethlenfalvy_06-07.pdf

Bókay Antal (2008): Az álom – a szubjektum teremtése és megismerése. *Műhely* (Győr). 6, 114–123. • http://tinyurl.com/hs95yrm

Bódizs Róbert (2011) Álomképek és agyműködés: percepció vagy koncepció? • www.c3.hu/~prophil/profi052/bodizs.html

Freud, Sigmund (1986): *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. (Fordította Hermann Imre) Gondolat, Budapest

Jouvet, Michael (2002): *Alvás és álom*. (Fordította Gécseg Zsuzsanna) Typotex, Budapest

Jankovics Marcell (2013): *Mese, film és álom: emlékezem.* 1–2. Csokonai, Debrecen

Jung, Carl Gustav (1993a): *Mélységeink ösvényein*. (Fordította Bodrog Miklós) Gondolat, Budapest

Jung, Carl Gustav (1993b): *Az ember és szimbólumai*. (Fordította Matolcsi Ágnes) Göncöl, Budapest

Kiss Gábor (főszerk.) (1998): *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára.* Tinta, Budapest

Pléh Csaba (2008): *A pszichológia örök témái. Történeti bevezetés a pszichológiába*. Typotex, Budapest

Róheim Géza (1984): *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Tanulmányok.* (Válogatta és a bevezetőt írta Verebélyi Kincső, fordította Angster Mária) Gondolat, Budapest

Szekeres Júlia (2011): Álmok a képernyőről. *Népszabadság.* 2011. február 5., 9.

Tudós fórum

KITÜNTETÉSEK

Áder János köztársasági elnök az 1848–49-es szabadságharc évfordulója alkalmából 2016. március 15-én az Országház Kupolatermében magas kitüntetéseket adományozott.

SZÉCHENYI-DÍJAT vehetett át

Bálint Csanád régész, az MTA rendes tagja, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet professor emeritusa,

Balla György csecsemő- és gyermekgyógyász, az MTA levelező tagja, a Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Kar Gyermekgyógyászati Intézet vezetője, egyetemi tanár,

Bárány Imre matematikus, az MTA levelező tagja, az MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet kutatóprofesszora,

Erdő Péter bíboros, prímás, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye érseke, az MTA rendes tagja, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet Alkotmányjogi Tanszék professor emeritusa,

Imre László irodalomtörténész, az MTA rendes tagja, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet professor emeritusa,

Kapitány Ágnes szociológus, az MTA doktora, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet tudományos tanácsadója, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem egyetemi tanára,

Kapitány Gábor szociológus, az MTA doktora, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontja Szociológiai Intézet nyugalmazott tudományos tanácsadója, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem egyetemi magántanára,

Maróth Miklós klasszika-filológus, orientalista, az MTA rendes tagja, az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézetének igazgatója,

Martonyi János jogász, volt külügyminiszter, a Szegedi Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Nemzetközi Magánjogi Tanszék volt tanszékvezetője, egyetemi tanár,

Monostori László villamosmérnök, az MTA levelező tagja, az MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet igazgatója, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gépészmérnöki Kara Gyártástudomány és -technológia Tanszék egyetemi tanára,

Oláh Edit molekuláris genetikus, rákkutató, az MTA rendes tagja, az Országos Onkológiai Intézet Molekuláris Genetikai Osztály vezetője,

Paksa Katalin népzenekutató, az MTA doktora, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptánckutató Osztály és Archívum professor emeritája,

Pósfai Mihály geológus, az MTA levelező tagja, a Pannon Egyetem Mérnöki Kar Környezettudományi Intézet Föld- és Kör-

nyezettudományi Intézeti Tanszék egyetemi tanára,

Szakolczay Lajos József Attila-díjas irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő,

Tél Tamás, a fizikai tudomány doktora, az ELTE Természettudományi Kar Fizikai Intézet Elméleti Fizikai Tanszék egyetemi tanára, az MTA–ELTE Elméleti Fizikai Kutatócsoport vezetője,

Tóth Miklós biológus, az MTA levelező tagja, az MTA Agrártudományi Kutatóközpont Növényvédelmi Intézet Állattani Osztály kutatóprofesszora,

Vörös József közgazdász, az MTA levelező tagja, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Gazdaság-módszertani Intézet Termelés-menedzsment és Döntéstudományi Tanszék egyetemi tanára.

A MAGYAR ÉRDEMREND KÖZÉPKERESZTJE (polgári tagozat) kitüntetést kapta

Bálint Géza, az MTA doktora, az Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet nyugalmazott főigazgatója, főorvos,

Lozsádi Károly, az orvostudomány doktora, az Országos Kardiológiai Intézet volt főigazgatója, a Semmelweis Egyetem professor emeritusa,

Merkely Béla, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem Klinikai Központ elnöke, a Semmelweis Egyetem klinikai rektorhelyettese, a Városmajori Szív- és Érgyógyászati Klinika igazgatója, az Általános Orvostudományi Kar Kardiológiai Központ Kardiológiai Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára,

Penke Botond Széchenyi-díjas kémikus, az MTA rendes tagja, a Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar Orvosi Vegytan Intézet egyetemi tanára,

Prugberger Tamás, az állam- és jogtudomány doktora, a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Munka- és Agrárjogi Tanszék professor emeritusa,

Szakály Sándor, az MTA doktora, a VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatója,

Szél Ágoston, a biológiai tudomány doktora, a Semmelweis Egyetem rektora és az Általános Orvostudományi Kar Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstani Intézet igazgatója,

Szepesi Kálmán, az orvostudomány doktora, a Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum Általános Orvostudományi Kar Ortopédiai Klinika ortopéd szakorvosa, professor emeritus,

Totik Vilmos Széchenyi-díjas matematikus, az MTA rendes tagja, a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Bolyai Intézet Halmazelmélet és Matematikai Logika Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára,

Varga Attila, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Jogtudományi Kar egyetemi docense.

Áder János, Magyarország köztársasági elnöke megbízásából Balog Zoltán, az emberi erőforrások minisztere március 11-én kitüntetéseket adott át a Pesti Vigadóban.

MAGYAR ÉRDEMREND TISZTIKERESZT (polgári tagozat) kitüntetést vehetett át

Bognár László, a Debreceni Egyetem Klinikai Központ Idegsebészeti Klinika igazgatója, egyetemi tanár, az Idegsebészeti Szakmai Kollégium elnöke,

Czédli Gábor, a matematikai tudomány doktora, a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar egyetemi tanára, az egyetem Matematika- és Számítástudományok Doktori Iskolájának vezetője,

Ertl Tibor, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar Klinikai Központ Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika egyetemi tanára, gyermekgyógyász és neonatológus szakorvos,

Fodor István, a Magyar Nemzeti Múzeum címzetes főigazgatója, régész-muzeológus,

Hüttl Kálmán, a Semmelweis Egyetem Városmajori Szív- és Érgyógyászati Klinika Képalkotó Diagnosztikai Részleg vezetője, egyetemi tanár,

Király Miklós, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar dékánja, a Nemzetközi Magánjogi és Európai Gazdasági Jogi Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára,

Kollár Lajos, a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar Klinikai Központ Érsebészeti Klinika egyetemi tanára, a Pécsi Tudományegyetem Klinikai Központ volt főigazgatója,

Molnár Dénes, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar Klinikai Központ Gyermekgyógyászati Klinika volt igazgatója, egyetemi tanár,

Őze Sándor, az MTA doktora, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet vezető egyetemi tanára,

Petró Bálint, a műszaki tudomány doktora, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészmérnöki Kar Épületszerkezettani Tanszék professor emeritusa,

Reusz György, az MTA doktora, a Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kar I. sz. Gyermekgyógyászati Klinika részlegvezető egyetemi tanára, csecsemő- és gyermekgyógyász,

Zoltán András, az MTA doktora, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Szláv és Balti Filológiai Intézet professor emeritusa.

MAGYAR ÉRDEMREND LOVAGKERESZT (polgári tagozat) kitüntetést kapott

Buda Attila irodalomtörténész, bibliográfus, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet Toldy Ferenc Könyvtárának vezetője,

Charaf Hassan, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Villamosmérnöki és Informatikai Kar Automatizálási és Alkalmazott Informatikai Tanszék tanszékvezető egyetemi docense,

Cs. Varga István, irodalomtörténész, író, szerkesztő, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék nyugalmazott egyetemi tanára,

Dúll Andrea Magdolna, az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Pszichológiai Intézet Gazdaság- és Környezetpszichológia Tanszék vezetője, egyetemi docens,

Nagy Gyula, a SZIE Ybl Miklós Építéstudományi Kar Építőmérnöki Intézet főiskolai tanára, a Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok volt főszerkesztője,

Vajda Zsolt, a Kaposvári Egyetem c. egyetemi tanára, az egyetem Egészségügyi Központjának igazgatóhelyettese, a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar Idegsebészeti Klinika c. egyetemi docense.

MAGYAR ARANY ÉRDEMKERESZT (polgári tagozat) kitüntetést vehetett át

Budai László, az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola professor emeritusa,

Cservenyák László etnográfus, a mátészalkai Szatmári Múzeum igazgatója,
Oláh Anna fizikus, Bolyai-kutató, nyugalmazott tanár,
Tamás Lajos, a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Jogi Tanszék egyetemi tanára.

Orbán Viktor miniszterelnök javaslatára Áder János, Magyarország köztársasági elnöke állami kitüntetéseket adományozott, melyeket megbízásából Lázár János Miniszterelnökséget vezető miniszter adott át a Várkert Bazár Rendezvénytermében.

A MAGYAR ÉRDEMREND TISZTIKERESZTJE
(polgári tagozat) kitüntetést kapott

Bakró-Nagy Marianne, az MTA doktora, az MTA Nyelvtudományi Intézet Finnugor és Nyelvtörténeti Osztálya vezetője, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet Finnugor Nyelvtudományi Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára,
Buka Ágnes Anna, a fizikai tudomány doktora, az MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont főigazgató-helyettese, a Szilárdtestfizikai és Optikai Intézet igazgatója, tudományos tanácsadó,
Fülöp Zsolt, az MTA doktora, az MTA Atommagkutató Intézet tudományos tanácsadója, volt igazgatója,
Kövér Ákos, az MTA doktora, az MTA Atommagkutató Intézet Atomfizikai Főosztály vezetője, kutató professor emeritus,
Oberfrank Ferenc, az MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet ügyvezető igazgatója, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar és a Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar címzetes egyetemi docense,
Radnóczi György, az MTA doktora, az MTA Energiatudományi Kutatóközpont tudományos tanácsadója,
Rajkai Kálmán László, az MTA doktora, az MTA Agrártudományi Kutatóközpont Talajtani és Agrokémiai Intézet Talajtani Osztály vezetője, tudományos tanácsadó,
Rédei Károly, az MTA doktora, a Nemzeti Agrárkutatási és Innovációs Központ Erdészeti Tudományos Intézet tudományos tanácsadója, a Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar Természetvédelmi Állattani és Vadgazdálkodási Tanszék egyetemi tanára,
Richter Pál, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet igazgatója és tudományos főmunkatársa, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Népzene Tanszék tanszékvezető egyetemi docense.

A MAGYAR ÉRDEMREND LOVAGKERESZTJE (polgári tagozat)
kitüntetést vehette át

Dujmovics Ferenc, a Vajdasági Klinikai Központ nyugalmazott igazgatóhelyettese, az Újvidéki Egyetem Orvostudományi Kar Kórélettan Tanszék volt tanszékvezető egyetemi tanára,
Oborni Teréz, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa,
Szabó Csaba, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Kőzettani és Geokémiai Tanszék egyetemi docense.

A MAGYAR ARANY ÉRDEMKERESZT (polgári tagozat)
kitüntetésben részesült

Balázs Zoltán, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontja Politikatudományi Intézet tudományos főmunkatársa,
Kohut Erzsébet, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola docense,
Ködmönné dr. Bondár Mária, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet tudományos főmunkatársa,
Tóth Attila Lajos, az MTA Energiatudományi Kutatóközpont Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

Minden díjazottnak gratulál
a *Szerkesztőség*

Kitekintés

UTÁNGYÁRTOTT SZÍVEK

A világon több mint 25 millió ember szenved szívelégtelenségben, és sok ezren várnak szívátültetésre. Amerikai kutatók (Massachusetts General Hospital) olyan mesterséges „bioszívet" konstruáltak, amely hosszú távon szinte teljesen személyre szabott szívtranszplantációt tehet lehetővé.

Harald Ott és munkatársai évekkel ezelőtt kidolgoztak egy technológiát, melynek segítségével állati szívekből szívizom- és immunsejtmentes vázat hoztak létre, amelynek azonban érellátottsága, keringése megmaradt. Most ugyanezt tették hetvenhárom, transzplantációra alkalmatlan emberi szívvel. A vázat különleges szívizomsejt-kezdeményekkel népesítették be. Az eredeti sejteket emberi bőrből nyerték, majd visszaprogramozták őket őssejtszerű állapotba. Az így létrejött, ún. *indukált pluripotens sejteket* elindították a szívizomsejtté történő differenciálódás útján. A kapott kardiomiociták 100 millióit a szív-váz bal kamrájának falába juttatták, majd bioreaktorban táplálták a rendszert, és igyekeztek olyan körülményeket teremteni, amelyek egy élő szervezetben a szív belsejében vannak.

A szívizomsejt-előalakok benépesítették a struktúrát, belőlük érett szívizomsejtek alakultak ki, és a rendszer rendelkezett a szív egyik fontos sajátságával: elektromos ingerre összehúzódással reagált.

A kutatók azt remélik, hogy módszerükkel személyre szabott szíveket lehet majd gyártani. A szívátültetésre szoruló beteg bőrsejtjeit őssejtszerű állapotba visszaprogramozva, majd kardiomiocitákká alakítva tulajdonképpen a páciens saját szívizom sejtjeivel lehet a vázat újra működő szívvé alaktani. És mivel a váz nem tartalmaz az immunrendszer számára felismerhető elemeket, az új sejtek pedig a beteg sajátjai, semmiféle kilökődési reakcióra nem kell számítani.

Guyette, Jacques P. – Charest, Jonathan M. – Mills, Robert W. et al.: Bioengineering Human Myocardium on Native Extracellular Matrix. *Circulation Research*. 2016. 118, 56–72; DOI:10.1161/CIRCRESAHA.115.306874

MAGZATVÉDŐ ŐSSEJTEK

Brit kutatók szerint (University of Warwick) a sorozatos vetélés oka, hogy a méh nyálkahártyája a szükségesnél kevesebb őssejtet tartalmaz. Az őssejtek hiánya a nyálkahártya gyors öregedéséhez vezet, így az alkalmatlanná válik az embrió tartós befogadására.

Jan Brosens professzor és munkatársai méhnyálkahártya szövettani metszeteket vizsgáltak. Ezek 183 olyan asszonytól származtak, akik lombikbébi-kezelésen vettek részt. A sorozatos vetéléssel küzdő nők mintáiban kevesebb őssejtet találtak.

A méhnyálkahártya minden egyes ciklusban megújul, és minden vetélés vagy szülés után is újra fel kell épülnie. A megújulási kapacitás az ott lévő őssejtpopulációtól függ. Ha nincs elég őssejt, a méhnyálkahártya nem tud a kívánt mértékben megújulni, öregedése felgyorsul. Az idősödő sejtek olyan gyulladásos reakciókat produkálnak, amelyek segítik a megtermékenyített petesejt méhnyálkahártyába történő beágyazódását, de az embrió fejlődése szempontjából már károsak.

A megtermékenyített petesejt beágyazódása után a méhnyálkahártyában egy speciális struktúra alakul ki. A folyamat laboratóriumi körülmények között vizsgálható. A kutatók azt találták, hogy a legalább háromszor elvetélő nők mintáiból származó öregedő sejtek nem képesek a megfelelő szerkezetet létrehozni.

Brosensék szeretnének kidolgozni egy tesztet, amellyel megbízhatóan megjósolható a sorozatos vetélés kockázata. Másfelől számos gyógyszer és beavatkozás áll rendelkezésre, amelyeket az embrió beágyazódásának támogatására használnak. A kutatók megvizsgálják, hogy van-e köztük olyan, amelyik a méhnyálkahártyában az őssejtek számát növelik.

Lucas, Emma S. – Dyer, Nigel P. – Murakami, Keisuke et al: Loss of Endometrial Plasticity in Recurrent Pregnancy Loss. *Stem Cells*. February 2016. 34, 2, 346–356. DOI: 10.1002/stem.2222 • http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/stem.2222/epdf

ÉLET-MODELL JÁTÉK

Szociális dilemmák arra ösztönzik a résztvevőket, hogy a kollektív és a személyes nyereség között egyensúlyozzanak. Sok esetben azonban a döntéseket nem közvetlenül a résztvevők hozzák, hanem képviselőik. Ilyen például, mikor választott kormányok döntenek a klímaváltozást csökkentő intézkedések bevezetéséről. Német, osztrák és amerikai kutatók most modellkísérletek segítségével vizsgálták, hogy ilyen döntéshelyzetekben a választott képviselők és választóik hogyan viselkednek, és milyen döntések születnek.

A résztvevőket csoportokra (országokra) osztották. A csoportok kaptak bizonyos összeget, majd a játék során a közös célok eléréséhez ebből annyit kellett összeadniuk, amennyit csak együttműködve tudtak biztosítani. Ez kb. a kapott pénz felét jelentette. Azt, hogy egy-egy csoport mennyit adjon a közösbe, a választott képviselő döntötte el. Amennyiben a közös cél megvalósult, azaz sikerült előteremteni a hozzá való anyagi forrást, a résztvevők megtarthatták csoportjuk maradék pénzét. Kudarc esetén viszont a maradványt mindegyik társaság elveszítette.

Az összesen tízfordulós játékban a csoportok minden kör után képviselőjüket leválthatták vagy újraválaszthatták. A kísérletekben az önző, erőszakosan fellépő képviselőket, akik arra játszottak, hogy saját csoportjuk az arányos résznél kevesebbet adjon a közösbe, gyakrabban választották újra. Az ilyen önző képviselők kitartó zsarolással kevésbé erőszakos társaikat általában rá tudták venni, hogy azok az összegyűlt pénzt kiegészítsék a szükséges összegekkel, azaz a célok az esetek többségében megvalósulhattak. Mindenki jól járt, mindenki nyert, az erőszakos zsarolók kicsit jobban, illetve kicsit többet. Ugyanakkor a kontrollkísérletekben, melyekben a részvevők nem képviselőjük által, hanem közvetlen módon dönthettek, ritkábban érték el a közös célokat, azaz ritkábban sikerült összegyűjteni a szükséges pénzt.

Milinski, M. – Hilbe, Ch. – Semmann, D. et al.: Humans Choose Representatives Who Enforce Cooperation in Social Dilemmas through Extortion. *Nature Communications*. 07 March 2016. 7, Article number: 10915. DOI:10.1038/ncomms10915 • http://tinyurl.com/hpm82fk

NÉHÁNY ATOMRÉTEG VASTAGSÁGÚ OPTIKAI LENCSÉK

Ausztrál és amerikai egyetemek kutatói a világ legvékonyabb optikai lencséjét készítették el. Az emberi hajszál átmérőjénél kétezerszer vékonyabb lencsék alapjaiban változtathatják meg a miniatűr optikai alkatrészek előállításának lehetőségeit.

A 10 mikrométer átmérőjű, 6,3 nanométeres vastagságú molibdén-diszulfidból készült eszköz jelentős csökkenést jelent a korábbi világcsúcstartó 50 nanométeres aranyrudacskákból készült lencséhez képest. A molibdén-diszulfidból egyetlen réteg 0,7 nanométer, de még egy ilyen réteg esetén is olyan erősen hat a fényre, mintha ötvenszer vastagabb lenne. A most publikált eredmények szerint ennek magyarázata a molibdén-diszulfid kiemelkedően nagy refraktív indexe. Összehasonlításul: a víz refraktív indexe 1,3, a köztudottan erősen csillogó gyémánté 2,4, a molibdén-diszulfidé pedig 5,5.

A fénysugarak és az anyagok közti, energiaátadás nélküli, rugalmas kölcsönhatások befolyásolják a fény terjedését. A jó optikai alkatrészek – például lencsék – olyan anyagokból készülhetnek, amelyekben az anyag és a fény között erős rugalmas kölcsönhatások jönnek létre; ez teszi lehetővé a fénysugarak szabályozását. A kölcsönhatás nagysága függ az optikai úthossztól, ami vékony anyagok esetében értelemszerűen általában kicsi. Ezért nagy kihívást jelent az atomi méretekben is vékony, úgynevezett 2D (kétdimenziós) anyagokból olyan eszközt készíteni, amellyel a fénysugarakat befolyásolni lehet. A közepes- és távoli-infravörös hullámhossz-tartományban értek már el eredményeket grafénrétegekkel, de a technikailag fontosabb látható és közeli infravörös fénysugarak esetében eddig csak mérsékelt sikerek születtek.

Az új eredmények szerint, mivel a molibdén-diszulfid refraktív indexe elektromos térerővel hangolható, felhasználásának különleges lehetőségei is elképzelhetők. Ilyen például az elektronikus úton változtatható fókusztávolságú mikrolencsék konstruálása.

Yang, Jiong – Wang, Zhu – Wang, Fan et al.: Atomically Thin Optical Lenses and Gratings. *Light: Science & Applications*. 2016. Published online 11 March 2016. 5, e16046 DOI:10.1038/lsa.2016.46 • http://www.nature.com/lsa/journal/v5/n3/full/lsa201646a.html

A CSAPATMUNKA ÉS AZ EGYÉNI SIKER ÖSSZEFÜGGÉSEI

Egy csoport tagjának egyéni elismerése, jutalmazása pozitív hatással van az egész csoport teljesítményére, főleg, ha a jutalmazott a csoportban kiemelt szerepet tölt be. Amerikai és kínai kutatók állapították ezt meg, két független laboratóriumi kísérletsorozat és egy terepkísérlet eredményei alapján. Ez utóbbi ötvenkettő, termelésben dolgozó csoport megfigyelésén alapult.

Sok vállalatnál alkalmaznak az egyéni teljesítmények elismerésének nagy publicitást biztosító „hónap dolgozója" , „akikre büszkék vagyunk" - típusú akciókat. A hagyományos felfogás szerint a csapatteljesítményt inkább kollektív jutalmazással lehet hatásosan ösztönözni. A most közzétett eredmények szerint azonban az egész csoport teljesítményére pozitív hatással van, ha a húzóembereket elismerésben részesítik.

Mindkét fajta kísérlet Kínában zajlott. A laboratóriumiban az egyetemi hallgatókból toborzott résztvevőknek az első szakaszban egyéni feladatként dobozokat kellett készíteniük, amelyekből a második szakaszban, immár csoportokba osztva, tornyot építettek. A megismételt kísérletben azok a csoportok, amelyekből az első forduló végén valakinek az egyéni teljesítményét kiemelték, mind a dobozkészítésben az egyéni, mind a toronyépítésben a kollektív feladat végrehajtása során jobban teljesítettek. Hasonló eredményt tapasztaltak valódi termelő csoportok megfigyelése során, a terepen is.

Li, Ning – Zheng, Xiaoming – Harris, Brad T. et al.: Recognizing "Me" Benefits "We": Investigating the Positive Spillover Effects of Formal Individual Recognition in Teams. *Journal of Applied Psychology*. 10 Mar 2016. DOI: 10.1037/apl0000101

Gimes Júlia

Könyvszemle

Gyógyítók egészsége

Napjainkban, amikor az újságok címlapja az egészségügyi dolgozók jajkiáltásától hangos, egy ilyen kötet megjelentetése valóban hiányt pótol. A tizenkilenc szerzőt felvonultató nemzetközi szerzőgárda a *ki segíti a segítőt?* problémakörét járja körül. Mit tegyünk, hogyan tartsuk karban a személyiségünket, legfontosabb és legérzékenyebb munkaeszközünket.

A kötet egyik szerkesztője Csabai Márta, a Szegedi Tudományegyetem Pszichológiai Intézet Személyiség-, Klinikai és Egészségpszichológiai Tanszékének vezetője, a hazai egészségpszichológia meghatározó alakja, akinek immár ez a tizenhatodik kötete. Szerkesztőtársa Papp-Zipernovszky Orsolya, a narratív pszichológia elkötelezett híve, az SZTE Pszichológiai Intézet egyetemi adjunktusa.

A kötet szerzői többféle szakma képviselői, orvosok, pszichológusok, szociológusok, akik valamennyien a gyógyítók egészségének megőrzését és helyreállítását tekintik elsőrangú feladatuknak. Csabai Márta, Győrffy Zsuzsa és Papp-Zipernovszky Orsolya a Gyógyító Nőkért Alapítvány (URLi) alapító tagjai és aktív résztvevői. Az alapítvány kiemelt feladatának tekinti az elnőiesedő orvostársadalom speciális nehézségeinek kezelését, a mentális problémákkal, kimerültséggel küzdő doktornők professzionális segítését.

A kötet négy részre tagolódik. Az első rész a gyógyító hivatás és a szakmai identitásfejlődés kérdéseivel és veszélyeivel foglalkozik. Elsőként Molnár Regina és Győrffy Zsuzsa szociológusok írásait olvashatjuk, akik az orvosi szociológiai kutatás és oktatás jelentős hazai képviselői. Molnár Regina az orvosi hivatásválasztás változó motivációs struktúráját elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy az elmúlt évek társadalmi-gazdasági változásai jelentősen átalakították az orvosi pálya választásának motivációit: az altruizmust, a másokon való segítést megelőzik a biztonságra és a státuszra vonatkozó tervek. Győrffy Zsuzsa az első reprezentatív magyarországi orvoskutatás szakmai vezetőjeként a több mint ötezer orvost megkérdező *online* felmérés eredményeiről számol be, ahol a kiégést, a munkaterhelést és a család/munkahely összeegyeztetésének nehézségeit vizsgálták, különös tekintettel az orvosnőkre. A gyógyító nők heti hetvenórás munkamegterhelés mellett látják el anyai és háziasszonyi teendőiket, ami jelentős súlyként nehezedik rájuk. Sajnálatos tény a középkorú orvosnők magas halálozási aránya, ami teljesen ellentétes a lakossági megoszlással, ahol a középkorú nők halálozása nem egészen fele a férfiak halálozásának. A következő szerző, Varga Hedvig pszichológus, az orvosok körében előforduló mentális problémák leggyakoribb okának tekintett jelenségről, a veszteség és gyászfeldolgozás nehézségeiről és esetleges lehetőségeiről ír. A gyászfeldolgozás egyik lehetséges módja, hogy az osztály dolgozói részvétnyilvánító kártyát küldenek az elhunyt családja számára, mivel a kártya megírása segíthet a veszteség elfogadásában. A csoportos gyászfeldogozás egy másik módja a John W. James és Russell Friedman

által kidolgozott gyász- és veszteségfeldolgozó módszer (Grief Recovery Method), egy strukturált gyakorlatokra épülő cselekvésprogram, ahol a lépések között szerepel veszteségdiagram (életünk összes vesztesége egy időtengelyen elhelyezve), kapcsolatdiagram (adott személyre vonatkozó pozitív és negatív élményeink egy időtengelyen elhelyezve), egy kötött szerkezetű levél megírása és hangos felolvasása, ahol a hála, a sajnálat és a megbocsátás kimondása segítségével történik meg az addig elmaradt érzelmi kommunikáció beteljesítése. Az első rész záró tanulmánya, Pintér Judit és munkatársainak írása, a tapasztalati segítő szerepét elemzi az addiktológiai ellátásban. A professzionális és tapasztalati segítő felépülő identitását elemzi egy Magyarországon kevéssé ismert módszerrel, az interpretatív fenomenológiai analízissel (IPA). A tapasztalati, „megsebzett" segítők, akiknek korábbi „beszennyezett", társadalmi többség által elítélt identitásukat kell felépülő identitássá alakítani, elsősorban szerepmodellként működnek és hatnak pácienseik számára, de nem pótolhatják a professzionális segítőket.

A kötet második része *Hogy a lángból ne legyen hamu…* címet is viselhetné. Ezzel a címmel írt tanulmányt Molnár Mária pszichiáter, palliatív orvos és Gyapjas Tünde pszichológus, a kecskeméti Burnout Mobilteam tagjai, akik egy kiégésprevenciós tréningcsoport tapasztalatairól számoltak be. Köztudott, hogy az orvos, az ápolószemélyzet saját mentálhigiénéjével vajmi keveset törődik. Hogyan érhetők el, miképp szólíthatók meg, hogyan vonhatók be egy támogató csoportba? Jelenleg milyen módszereink vannak a lelki egészség megőrzésére, a kiégés megelőzésére? A fejezet három módszert mutat be: a csoportos szupervíziót, a Bálint-csoportot és a már említett kiégésprevenciós tréningmódszert. A fejezet bevezető írása Hoyer Mária tollából született, aki a Semmelweis Egyetem Alkalmazott Pszichológia Tanszékének vezetője, klinikai és addiktológiai szakpszichológus, aki a szupervízió történeti fejlődését és alkalmazását tekinti át a klinikai pszichológia és az addiktológia területén. Majd Csabai Márta a csoportos szupervízióban rejlő egyéni szakmai identitásfejlődést elemzi a szupervízióba hozott esetek témái kapcsán. A hozott esetek tartalmi jellemzői jól tükrözik a fekvőbeteg-ellátásban dolgozó egészségpszichológusok tipikus problémáit, amelyek a testi és lelki szenvedéssel való találkozás kihívásai („Micsoda sorsok vannak!"), a kapcsolat és kommunikáció nehézségei („Hogyan nyílna meg nekem?" „Miért zár be?"), továbbá a szakmai identitás dilemmái körül csoportosulnak („Valóban nekem köszönheti a javulást?"). A fejezet nagy lendületű írása Dobó Katalin családorvos, belgyógyász, kiképző Bálint-csoport vezető tanulmánya a méltánytalanul kevéssé alkalmazott Bálint-csoportokról. Bálint Mihály magyar származású orvos és pszichoanalitikus a háziorvosok segítése céljából fejlesztette ki a később róla elnevezett csoportmódszert, amelynek alaptételei és terápiás következményei nem csupán a megfelelő orvos-beteg kapcsolat megvalósításához, hanem a nehézségek leküzdéséhez, sőt a kiégés kezeléséhez is hasznos támpontokkal szolgálnak. Óriási felismerése a gyógyító személyiségének „orvosgyógyszer" jellege: az orvos személyiségével és viselkedésével maga is „gyógyszernek" tekinthető. Mindazok a pszichológiai hatások, amelyek az orvos részéről érik a beteget, befolyásolják a gyógyulását. Felhívja a figyelmet arra, hogy mint minden gyógyszer alkalmazásánál, az orvos-beteg kapcsolat során is ügyelni kell a megfelelő „adagolásra", figyelembe

kell venni a beteg érzékenységét, toleranciaszintjét, az orvos személyiségének esetleges „mellékhatásait" és „kockázatait". A Bálint-csoport egy általában nyolc-tizenkét segítő foglalkozású szakemberből/háziorvosból álló, kétheti rendszerességgel összeülő esetmegbeszélő csoport, amely az orvos-beteg kapcsolat középpontba állításával dolgozik. A Bálint-csoport eredménye az orvos bizonyos fokú pszichológiai iskolázása, kommunikációs készségének fejlődése, az esetek mélyebb átgondolása, saját stresszterhelésének jobb feldolgozása és nem utolsósorban életminőségének javulása.

A kötet harmadik része a narratív medicina témakörében közöl meghatározó tanulmányokat. A recenzió írója elsőként Dobó Katalin egy konferencia előadásában hallott erről az új irányzatról.

A narratív orvoslás a kérdezésen, beszélgetésen és a megbeszélésen alapul. A rendelőben megjelenő páciens a panaszai elmondásával egy történetet mond magáról, mely történetnek számos kontextusa van. Bár a történeteinek gyakran csak az orvosi kontextusát mutatja be, így, ha az orvos nem világít rá egyéb megközelítésekből, akkor a beteg története – és ezzel akár a gyógyulás folyamata is – itt elakadhat. Ha viszont az orvos a történetben felfigyel bármilyen, a szokványostól eltérő jelenségre, a narratív medicina szerint érdemes újabb kérdésekkel több irányból is megvilágítani a problémát, tulajdonképpen ezzel szélesítve a kontextust. Ilyenkor sokszor nem is az történik, hogy az orvos segít megoldani a problémát, hanem a kérdések nyomán a probléma átfogalmazódik, a beragadt történet folyama beindul, és a beteg számára jobb történet születik.

Az irányzat két nemzetközileg is meghatározó alakjának írásával indul a fejezet. John Launer a londoni Tavistock Klinika munkatársa, aki *Változásra hívó beszélgetések* címmel tart narratív készségfejlesztő kurzusokat. A jelentkezők szupervíziós csoport keretei között sajátítják el a narratív kérdezés technikáját, amelyet aztán sikeresen alkalmazhatnak a napi praxisukban a betegség kontextusának és személyes jelentésének megértésében.

William Tucker, a Columbia Egyetem professzora novellákat, elbeszéléseket használ az orvosi hivatásszemélyiség fejlesztésére. Véleménye szerint a fiatal orvosoknak korlátozott élettapasztalataiból eredő hiányosságaik áthidalásában, empátiájuk fejlesztésében szépirodalmi művek olvasása és szisztematikus feldolgozása segíthet.

Papp-Zipernovszky Orsolya, Kómár Réka és Horváth Klára egy általuk kidolgozott új narratív módszer első tapasztalatairól számol be. Elsőéves pszichológushallgatók pályaszocializációs csoportjában és gyakorló szakemberek stresszkezelő és identitásfejlesztő tréningjében a kreatív írás és reflektív történetbefogadás módszerét ötvözték. A pályaszocializációs tréning keretében a vágyott szakmai jövő, a stresszkezelő tréning résztvevőitől a szakmai jelen novella formában történő megírását kérték. A megírt szöveg képet ad a pályaválasztás idealisztikus vagy realisztikus voltáról, a pszichológuspálya preferált irányairól, a hallgatók félelmeiről, míg a segítő szakemberek történetei a munkával járó negatívumokról és a megküzdés formáiról.

A kötet negyedik része, amolyan epilógusként *Kreativitás és betegség híres lélekgyógyászok életében* címmel íródott. Három szerző – Kőváry Zoltán, Molnár Emese, Erős Ferenc – három alkotó, illetve alkotás életén és művén – Csáth Géza, Sabina Spielrein és a Freud–Ferenczi-levelezés – keresztül elemzi a „sebzett gyógyító" témakörét. Érzékenyen világítják meg betegség és tehetség, gyógyítás és művészet kérdését, illetve azt, hogy a betegek testi és lelki szenvedésével való napi szintű találkozás hogyan hat a gyógyító saját testhez, betegséghez és szenvedéshez való viszonyára, gyógyító erejére és kapacitására.

A kötet elolvasása valamennyi segítő szakember számára ajánlott, mert amellett, hogy megismertet ezen szakterületek legfrissebb kutatási eredményeivel, szépirodalmi értékének köszönhetően kiégésprevenciós terápia is egyben. *(Csabai Márta – Papp-Zipernovszky Orsolya szerkesztők: Gyógyítók egészsége. A hivatás kihívásai és a változás lehetőségei. Budapest: Oriold és Társai Kiadó–Gyógyító Nőkért Alapítvány, 2015, 356 p.)*

Csörsz Ilona
pszichológus, Debreceni Egyetem

CONTENTS

Knowledge and Freedom
Guest Editor: Mária Ludassy
Mária Ludassy: Introduction 386
Kornél Steiger: The Inner Freedom of the Ancient Philosopher 387
Gábor Borbély: Philosophy and Academic Freedom in Medieval Universities 392
Gábor Boros: Religion, Politics, and the Liberty of Philosophizing – A Case Study from the 17th Century 403
Mihály Vajda: Conflict of the Faculties 410
Ágnes Erdélyi: Teaching as a Vocation 417
Tibor Schwendtner: University Autonomy versus German Mission. Some Notes on Heidegger's Activity in University Policy-making 1933–1934 425
Zsolt Krokovay: Academic Freedom and the Idea of Social Contract 432

Study
Éva Kereszty – Máté Julesz: Migrants in Hungary – Some Legal and Public Health Aspects 438
Dezső Surányi: The Potential Impact of Climate Change: New Fruit Species in Cultivation 452
Katalin Koncz: Is Gender Politics a Dead End? 461
Zoltán Trócsányi: How to Make the Invisible Visible? 478
Géza Balázs: Linguistic Research of Dreams 488

Academy Affairs
Awards 499
Outlook *(Júlia Gimes)* 504
Book Review *(Júlia Sipos)* 508

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért főleg olyan dolgozatokat közöl, amelyek a tudomány egészét érintik, vagy érthetően mutatják be az egyes tudományterületeket. Lapunk nem szakfolyóirat, ezért a szerzőktől közérthető, egy-egy tudományterület szaknyelvét mellőző cikkeket várunk.

2. A terjedelem ne haladja meg a 30 000 leütést (szóközökkel együtt), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat is tartalmaz, kérjük, arányosan csökkentsék a szöveg mennyiségét. Beszámolók, recenziók terjedelme ne haladja meg a 7–8000 leütést. A kéziratot.doc vagy .rtf formátumban, e-mailen vagy CD-n kérjük a szerkesztőségbe beküldeni.

3. Másodközlésre csak indokolt esetben, előzetes egyeztetés után fogadunk el dolgozatokat.

4. Kérünk a cikkhez 4–6 magyar kulcsszót és az írás angol címét, valamint a szerző nevét, tudományos fokozatát, munkahelye pontos nevét, s ha közölni kívánja, e-mail címét. Külön kérjük azt a levelezési és e-mail címet, telefonszámot, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

5. Kérjük, hogy a cikkben mindig jelöljék az idézetek forrásait.

6. Idegen nyelvű idézetek esetében kérjük azok lábjegyzetben vagy zárójelben való fordítását is.

7. Kérjük, az irodalomjegyzékben adják meg az idézett cikkek DOI (Digital Object Identifier) kódját, s ha a cikkhez, könyvhöz ismernek szabad, ingyenes elérést, akkor azt is.

8. A szövegben emlegetett, hivatkozott személyek vagy intézmények teljes nevét kérjük kiírni azok első előfordulásakor.

9. Kérjük, az idegen nyelvű ábrák szövegét fordítsák le, vagy mellékeljenek egy szólistát.

10. Ha a szerző nem saját illusztrációit használja, akkor fel kell tüntetni azok forrását. A szerző dolga, hogy kiderítse a copyright tulajdonosát, és amennyiben nem szabad felhasználású, engedélyt szerezzen a közléshez.

11. Szövegközi kiemelésként *dőlt,* vagy **félkövér** formázást alkalmazunk; ritkítást, VERZÁLT, KISKAPITÁLIST és aláhúzást nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kérjük megadni.

12. Az ábrák érkezhetnek papíron, lemezen vagy e-mail útján, bármilyen vektoros vagy pixeles formátumban; utóbbi esetben jól olvasható, finom felbontásban és min. 10×10 cm-s tényleges méretben. Kérjük, hogy ne a Word-dokumentumba ágyazottan, hanem külön küldjék őket. Készítésüknél vegyék figyelembe, hogy lapunk **nem** színes, és a tükörméret 125 mm. A szövegben tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

13. A hivatkozásokat mindig a közlemény végén közöljük, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve) pl. (Balogh, 1957). Ha azonos szerző(k)től ugyanazon évben több tanulmányra hivatkoznak, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük: csak olyan és annyi hivatkozást írjanak, amilyen és amennyi elősegíti a megértést. Számuk ne haladja meg a 10–15-öt.

14. Az irodalomjegyzéket ábécé-sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

• Folyóiratcikkek: Feuer, Michael J. – Towne, L. – Shavel, R. J. et al. (2002): Scientific Culture. *The Educational Researcher.* 31, 8, 4–14.

• Könyvek: Rokkan, Stein – Urwin, D. W. – Smith, J. (eds.) (1982): *The Politics Identity.* Sage, London

• Tanulmánygyűjtemények: Halász Gábor – Kovács Katalin (2002): Az OECD tevékenysége az oktatás területén. In: Bábosik István – Kárpáthi Andrea (szerk.): *Összehasonlító pedagógia.* Books in Print, Budapest

15. Ha internetes írásra hivatkozik a szerző, ennek formája a szövegben (URL1), (URL2) stb., az irodalomjegyzékben URL1: Magyar Nemzeti Bibliográfia http://mnb.oszk.hu/

16. A Magyar Tudomány kefelevonatokat nem küld, de elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát.

volna, részint azért, mivel a gépész az ily csövet úgy is kelletinél két- és többszerte erősebbre csinálja. Elvileg azonban ezen eljárás nem helyeselhető, mert gondolhatók s forgó röpentyüknél valóban elő is jőnek oly sebes forongások, hogy az általok ébresztett futerő sehogy sem elhanyagolható. Legyen azért szabad azon viszonyt keresni, mely a csőnek belső és külső félmérője közt fenáll, ha az egy részről a futerőt, más részről valamely belső nyomást kitartja.

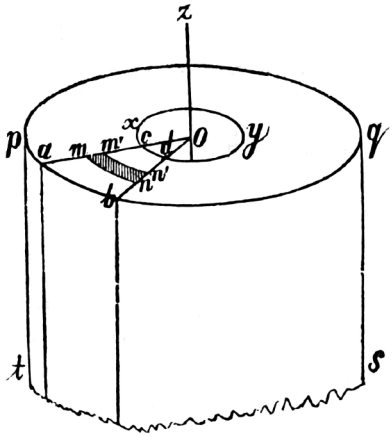

Legyen ennekokáért ps a szomszéd ábrában a tetszőleg hosszúnak gondolt, de zo tengelyén körül ω szögisebességgel forongó cső, melynek anyagi tömöttsége γ, szilárdsága *K*. xy belső oldalára hasson p a téregységre vonatkozó nyomás. Messük ezen csövet ao és bo félmérői szerint 2 a zo tengelyen keresztül fektetett sík által, de úgy hogy aob=cod szeglet =φ csak parányi kis szeglet oly formán, hogy ab ív mintegy húrjával összeeső ívnek nézhető. Húzzuk továbbá mo és m_1o félmérőkkel központosan o-val az mn és m'n' köríveket, de úgy, hogy mm' hézag csak határtalan kis része az mo=r félmérőnek; akkor ezen 2 körív közé szoríttatik egy határtalan kis mm'n'n terület. Gondolhatunk most magunknak egy azon hahatártalan kis területnek megfelelő, párhuzamosan zo tengelyhöz az egész csöven keresztül menő réteget; mm' hézagot dr-nek, ao és bo félmérőket a és b-nek s a cső hosszát l-nek nevezvén, akkor :

rφ az mn ív hossza

rφ dr az mm'n'm terület térfogata, tehát

lrφdr az ezen területnek megfelelő réteg köbfogata, s azért

$\gamma l \omega^2 \varphi r^2 dr$ azon réteg futereje.

A lap ára 920 Forint